

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Сергій ПЛОХІЙ • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 9

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1917–1923)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2009

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення та радіомовлення України
за програмою "Українська книга"*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК,
за участю Варвари ШУЛЬГИ

Автори передмови: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК

Автори коментарів: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК,
Мар'ян МУДРИЙ

І Переклад висловів іншомовного походження: Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-628-8 (т. 9)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2009
- © Капраль М., Фелонюк А., передмова, 2009
- © Капраль М., Фелонюк А., Мудрий М., коментарі, 2009
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2009

Розділ I. НАУКОВІ РОЗВІДКИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ

Від редакції [часопису “Україна”, 1917, кн. 1–2]

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Від редакції // Україна. — Кн. 1–2. — К., 1917. — С. 5–6.

с. 3 Видання “наукового тримісячника українознавства”, під назвою “Україна”, було розпочате Українським науковим товариством в Києві восени 1913 р. ... — після припинення друку “Киевской старины” у 1906 р. гурток науковців, що сформувався навколо цього журналу, вирішив видавати україномовний часопис під назвою “Україна”. Перший номер з’явився у 1907 р., але після виходу чотирьох томів видання припинилося. У 1907 р. часопис виходив щомісячно як наукове та одночасно літературно-публіцистичне видання, нав’язуючи до традицій свого попередника — часопису “Киевская старина”, але під егідою новоствореного Українського наукового товариства. Відновився часопис через сім років, у 1914 р., коли вийшло перше число по довгій перерві. Планувалося, що “Україна” стане виключно науковим виданням з новою кварталною періодичністю (див.: Науковий часопис українознавства “Україна” (1907–1932). Показчик змісту / Упор. Р.Майборода, В.Врублевський. — К., 1993).

з нагоди великого українського ювілейного року, століття уродин Шевченка, що припадало на лютий 1914 р. — за старим юліанським календарем, святкування уродин Тараса Шевченка припадало на 25 лютого 1914 р. Перехід на григоріанський календар на теренах колишньої Російської імперії відбувся лише в 1918 р., і відтоді день народження Кобзаря святкуємо 9 березня. Владні кола Росії були проти святкування столітнього ювілею Кобзаря. Міністерство внутрішніх справ заборонило проведення урочистих заходів, демонстрацій, вечорів з приводу цієї події. Синод Російської православної церкви не дозволив відправляти панахиду на могилі поета. У Думі відбулися навіть дебати і частина опозиційних депутатів стала на захист культурних прав українців. Заборона викликала протидію в українському суспільстві. Не дивлячись на це, українські кола провели різноманітні ювілейні заходи як в Україні, так і в Москві, Петербурзі та інших містах Російської імперії (див.: *Гермайзе Й.* Шевченківська демонстрація в Києві р. 1914 // Червоний шлях. — Харків, 1924. — № 3. — С. 121–147; Т.Г.Шевченко в документах і матеріалах / За ред. Д.Д.Копиці. — К., 1950. — С. 362–363; ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу української революції. Матеріали, документи, спогади: У трьох книгах / Упор. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський. — К., 2000. — Кн. 1: Університет св. Володимира між двома революціями. — С. 620–622, 635–646).

...викликала люті заходи ворогів українського народу на останнє знищення його — невдовзі після оголошення Першої світової війни російський імператор видав указ про скасування друку періодики українською мовою. До Києва він докотився на початку січня 1915 р., коли за розпорядженням начальника Київської військової округи київський губернатор наказав припинити друк усіх періодичних видань на період воєнного стану (див.: *Грушевський М.* Твори у 50 томах. — Львів, 2005. — Т. 3: Суспільно-політичні твори (1907–березень 1917). — С. 661). Після окупації російськими військами у 1914 р. Галичини українська мова була оголошена поза законом, а українські установи (“Просвіта”, “Наукове товариство ім. Шевченка” та ін.) були заборонені або піддавалися

репресіям, конфіскаціям тощо (Петрович І. [Крип'якевич І.] Галичина під час російської окупації. Серпень 1914—червень 1915. — Львів, 1915).

...члени редакції випустили зібрані матеріали в виді 3 і 4 книжки 1914 року, тимчасом як головний редактор сидів у в'язниці — при головному редакторі Михайлові Грушевському відповідальним редактором третьої та четвертої книжок був О.Шрамченко. У попередніх книгах відповідальним редактором "України" виступає К.Михальчук за участю Ф.Корша, О.Левицького та О.Шахматова (Науковий часопис українознавства "Україна" (1907—1932). Показчик змісту / Упор. Р.Майборода, В.Врублевський. — К., 1993. — С. 13).

Наукове Товариство тоді рішило продовжувати видання поза межами досягання київської цензури, в Москві, під назвою "Українського наукового збірника" — у Москві вийшли два випуски цього видання у 1915 та 1916 рр., в яких публікувалися члени Українського наукового товариства (М.Грушевський, В.Модзалевський, В.Науменко та ін.).

...репресії цензурні з кінцем 1916 р. поновались і загострились ще гірше — на другий день війни 20 липня 1914 р. російський уряд оголосив "Временное положение о военной цензуре", яке потім двічі протягом 1915 р. доповнювалося переліком відомостей, які не можна було оприлюднювати. Военна цензура швидко стала політичною, особливо після листа керівника уряду І.Горемікіна до начальника Генштабу від 14 грудня 1915 р., в якому рекомендувалося военній цензурі оцінювати друковані підцензурні матеріали не тільки з вузько військової, а й загальнополітичної точки зору.

с. 4 За сей, 1917 р., тримісячник вийде в двох подвійних книжках — книги вийшли під загальною редакцією М.Грушевського за участю О.Грушевського, О.Левицького та М.Мочульського (Науковий часопис українознавства "Україна" (1907—1932). — С. 14).

М.К.

Велика, Мала і Біла Русь

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Велика, Мала і Біла Русь // Україна. — Кн. 1—2. — К., 1917. — С. 7—19. Передрук: Український історичний журнал. — К., 1991. — № 2. — С. 77—85 (підготував до друку та упор. В.Ричка).

М.Грушевський почав опрацьовувати цю тему у важких умовах під час Першої світової війни влітку 1915 р., перебуваючи у Казані на засланні. Завершуючи статтю, він зазначав про потребу подальших студій з розширенням хронологічних рамок роботи та залучення нових архівних свідчень, які б пролили світло на вживання царської титулатури в середині XVII ст. М.Грушевський згодом ще раз повернувся до тематики царської титулатури. Під впливом нових публікацій наприкінці 20-х рр. XX ст. (див.: *Щербина В.І.* До питання про статті Богдана Хмельницького // Ювілейний збірник на пошану академіку М.С.Грушевському з нагоди його 60-річчя. — К., 1928. — Т. 1. — С. 195—204. *Петровський М.Н.* Причинок до питання про статті Богдана Хмельницького // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — Ніжин, 1929. — Т. 9. — С. 73—76.) автор з'ясував, що московський уряд видав розпорядження про використання двочленного титулу, з вкляченням "Малої Русі", 21 (31) березня 1654 р. А перше царське розпорядження про використання тричленного титулу ("Велика, Мала, Біла Русь") було передане в канцелярію ще в 1653 р., але відразу не було виконане (див.: *Історія України-Руси.* — К., 1997. — Т. IX. — Кн. 2. — С. 1112). На відміну від статті М.Грушевський також виразніше вказав на зовнішньополітичний аспект вживання тричленного царського титулу, коли в 1655 р. "шведський король виявляв заміри заволодіти Польщею і Литвою" (Там само. — С. 1113).

В час національного відродження на початку 90-х рр. ХХ ст. у суспільстві зріс інтерес до цього питання. У 1991 р. київський дослідник В.Ричка передрукував статтю Грушевського з коментарями, додавши до неї свою невелику замітку загального характеру: *Ричка В.М.* Про еволюцію назви "Русь" в етнографічній історії України // Український історичний журнал. — К., 1991. — № 2. — С. 86–88. Над цією проблематикою з різноплановою інтерпретацією працювали багато вчених, див.: *Зайкин В.* Русь, Україна і Великоросія // Дзвони. — Львів, 1931. — № 1; *Doroshenko D.* Die Namen "Rus", "Russland" und "Ukraine" in ihrer historischen und gegenwartigen Bedeutung // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. — Berlin, 1931. — Bd. 3; *Соловьев А.* Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории. — М., 1947. — № 7. — С. 24–38; *Soloviev A. Weiss, Schwartz und Rotreussen* // *Soloviev A.* Byzance et la formation de l'etat russe. — London, 1979. — P. 16–20; *Андрусьяк М.* Терміни "руський", "роський", "російський" і "білоруський" в публікаціях XVI–XIX ст. // Збірник на пошану Івана Мірчука (1891–1961). — Мюнхен; Нью-Йорк; Париж; Вінніпег, 1974; *Брайчевський М.Ю.* Русь-Україна і Русь-Росія // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Збірник наукових праць на пошану Олени Михайлівни Апанович. — К., 1995. — Ч. 1.

с. 5 ...видані в "Собрании госуд[арственных] грамот и договоров" і "Полном собрании законов"... — йдеться про такі видання: Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. — Часть первая. — М., 1813; Часть вторая, служащая дополнением к первой. — М., 1819; Часть третья. — М., 1822; Часть четвертая. — М., 1828; Часть пятая. — М., 1894 (документи про Хмельниччину видані у третій та четвертій частині серії); Полное собрание законов Российской империи / Под рук. М.М.Сперанского. — М., 1830. — 1–45 тт. (от Соборного уложения 1649 до 12 декабря 1825).

с. 9 Так уже в 1330-х рр. Галицько-Волинська держава зветься Малою Руссю, і кн. Юрій Болеслав в грамоті 1335 р. називає себе "dux tocius Russie Mynoris"... — Юрій Болеслав вживав під час свого панування на галицько-волинському троні неусталену титулатуру. У 1327 р. у грамоті він називається "князем Русі, Галичини та Володимирщини" (Dux Terre Russie, Galicie et Ladimirie), у 1334 р. — "уроджений князь та володар Русі" (natus Dux et Dominus Russie), а в 1335 р. — "уроджений князь всієї Малої Русі" (natus Dux tocius Russie Mynoris). Про ці грамоти з їх публікацією детальніше написано в збірнику: Болеслав—Юрій II, князь всей Малой Руси / Сб. материалов и исследований. — СПб, 1907. — С. 4–6. Останню наукову публікацію у перекладі українською мовою з коментарем та фіксацією всіх існуючих списків грамот див.: Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII—першої половини XIV століття / Упор. О.Купчинський. — Львів, 2004. — С. 170–187.

с. 10–11 Подібно, як і Могила, він високо цинив правительствену санкцію, одержану Православною церквою від короля Володислава... — після обрання 8 листопада 1632 р. польським королем Владислав IV підписав "Статті для заспокоєння руського народу", у яких гарантував права для Православної церкви: офіційне відновлення Київської митрополії з 4 єпископіями (Львівською, Луцькою, Перемиською, Мстиславською), вільне відправлення богослужінь, утримування церков, монастирів, друкарень, шкіл, братств та ін. Як наслідок, 12 березня 1633 р. Петро Могила отримав королівську номінацію на Київську митрополію.

с. 12 ...промова звісного ніжинського протопіпа Максима Филімоновича... — відомий провідник російської політичної лінії в Україні, почавши з Переяславської ради 1654 р. Відзначився численними доносами до Москви під час гетьманату Івана Виговського. У 1661 р. був викликаний до Москви, пострижений в монахи під іменем Мефодія та висвячений 5 травня 1661 р. на єпископа Мстиславського, Оршанського та Могилівського.

Неканонічність цього кроку була очевидна для сучасників, адже Могилівська єпископія була в юрисдикції київського митрополита, а отже, й Константинопольського патріархату. Та все ж він зміг усунути з посади місцєблюстителя Київської митрополії чернігівського єпископа Лазаря Барановича. У 1668 р. київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський позбавив Филімоновича сану єпископа з огляду на рукоположення в Москві і заслав його в Уманський монастир. Після втечі до Києва у тому ж році його не прийняло київське духовництво, звинувачуючи в церковних непорядках. Київський воевода спровадив його до Москви, де він і помер у Новоспаському монастирі. Про особу Максима (Мефодія) Филімоновича див.: *Карпов Г. Ф.* Мефодий Филімонович, єпископ мстиславский и оршанский, блюститель киевской митрополии: 1661–1668 гг. // Православное обозрение. — М., 1875. — № 1. — С. 58–75; № 2. — С. 207–241; № 4. — С. 605–652; № 6. — С. 231–267; № 11. — С. 475–504; № 12. — С. 629–660; *Морозов О.* Ніжинський протопоп Максим Филімонович. — Ніжин, 2000.

с. 13 ...*вже в літній кампанії 1654 р. на Білорусі, де козацьке військо під проводом Івана Золотаренка вело діло до того, щоб прилучити здобуті території до Гетьманщини і покозачити людинь...* — про ці події М. Грушевський детальніше писав у своїй монументальній праці, див.: *Історія України-Руси.* — К., 1997. — Т. 9. — Кн. 2. — С. 908–909, 929–933, 962–963.

...*саме на другий рік показалось і в спільних козацько-московських операціях, під проводом самого гетьмана і боярина Бутурліна в Західній Україні, і гетьман кінєць кінєцем обірвав тут операції та залишив війну для того, щоб не пустити в тутешні городи московських залог...* — у жовтні 1655 р., коли козацькі та московські війська облягали Львів, під час переговорів представники Богдана Хмельницького натякали львів'янам не присягати на вірність московському цареві (*Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Переклад з польської мови І. Сварника, науковий коментар М. Капраля. — Львів, 2006. — 2-ге вид., випр. та доповн. — С. 326–328). За М. Грушевським, козаки прагнули взяти православне населення в опіку, а з міськими громадами укласти такі стосунки, щоб вони прийняли козацький протекторат, оминаючи московську зверхність. Подібна козацька тактика стосувалася й інших обложених українських міст, див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. 9. — Кн. 2. — С. 1128–1129.

с. 14 *Цар проголошує себе в перших днях вересня 1655 р. государем литовським, Білої Русі, волінським і подільським* — документ опубліковано: *Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел.* — Часть третья. — М., 1822. — № 183 (Грамота о внесении в царский титул наименований “Великого князя Литовского, Белья России, Волынского и Подольского”).

с. 15 *в XV–XVI в. назвою Білої Русі на Заході означались північні землі в дуже різних розуміннях — то прикладали сю назву до земель великоруських, то білоруських в нашій розумінні* — досі в літературі через різнопланові та суперечливі джерельні свідчення немає єдності у визначенні походження терміна “Біла Русь” (див.: *Белы А.* Хроніка Белаї Русі. *Chronicon Russlae Albae.* Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. — Мінск, 2000; *Łatyszzonek O.* Pierwsze wzmianki o “Białej Rusi” i “Białych Rusinach” // *Białoruskie Zeszyty Historyczne.* — Białystok, 2004. — Nr 21. — S. 5–27). Серед науковців переважає думка про його географічне означення: “Біла Русь” — тобто Західна (за аналогією з Білою Хорватією та Білою Сербією); тоді як “Чорна Русь” — Північна Русь, а Червона — Південна. Назва “Біла Русь” у першій половині XV ст. застосовувалася навіть до території сучасної Галичини, що знаходилася на заході руських земель. Так, у 1427 р. баварський рицар Йоганн Шільтбергер побував у Львові й у своїх спогадах означив його як “головне місто у меншій Білій Русі (in weissen reissen, des kliene)” (*Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. — К., 1998. — С. 74).

с. 16 *Тема, тут поставлена, мала розглядатись в IX т. моєї "Історії України-Руси"* — М.Грушевський зрештою висновки своєї статті в тексті "Історії України-Руси", див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. 9. — Кн. 2. — С. 1111–1113.

Коли робота моя над нею перервалась, я, сидючи в Казані... — М.Грушевський перебував у Казані на засланні з вересня 1915 р. по вересень 1916 р., де він продовжував працювати над історичними текстами, зокрема відредагував коротку всесвітню історію в 3-х томах, та завершив редакцію II частини 8 тому "Історії України-Руси".

М.К.

Сполучення України з Московщиною в новітній літературі. Критичні замітки

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Сполучення України з Московщиною в новітній літературі. Критичні замітки // Україна. — К., 1917. — Кн. 3–4. — С. 91–108.

Після революційних подій 1905–1906 рр. український культурний та науковий рух у Росії поживавшав, з'явилася легальна можливість поширювати українську літературу, засновувати наукові часописи, навіть були обрані свої представники до Державної Думи. Логічно, що за таких умов серед нових гасел українських діячів з'явилися заклики до "автономії" та "федералізму". Проте невдовзі після наступу реакції вони були зняті з денного порядку. З початком Першої світової війни та думками про нові післявоєнні уклади такі гадки відновилися з новими силами. М.Грушевський, як історик та політик в одній особі, добре зорієнтований в актуальності дослідження україно-російських відносин в історико-правовому контексті, зупинившись на проблемі контраверсійної в оцінках істориків та правників Переяславської угоди 1654 р.

М.Грушевський у ретроспективному ключі про автономістичні тенденції в часи Богдана Хмельницького писав у багатьох публіцистичних та популярних працях (див.: *Ясь О.* Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX—кінець 80-х років XX століття) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — С. 555). Однак тільки в 1914 р. він конкретніше зупинився на історико-правовому аспекті Переяславської угоди 1654 р., написав рецензію на кілька робіт російської історико-правової школи, в тому числі й на роботу Бориса Нольде (див.: *Грушевський М.* [Рец. на:] Нольде Б.Э., бар. Очерки русского государственного права. — СПб, 1911; Нольде Б., бар. Автономія України з історичного погляду / Пер. і передм. М.Залізняка. — Львів, 1912; *Яценко А.* Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. — Юрьев, 1912 // Україна. — К., 1914. — Кн. 2. — С. 100–104). Очевидно, що саме за ініціативи М.Грушевського Наукове товариство ім. Шевченка у Львові замовило Миколі Залізнику переклад розділу про автономію України з книги Б.Нольде, а під час Першої світової війни у 1915 р. вийшов переклад французькою мовою цього розділу про Україну (див.: *Nolde Boris E.*, бар. L'Ukraine sous le protectorat russe. — Paris, 1915). М.Грушевському імпонували погляди, висловлені Б.Нольде про договірний характер українсько-російських взаємин і подані на тлі конкретно-історичного матеріалу (детальнішу оцінку його поглядів М.Грушевським див.: *Ясь О.* Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX—кінець 80-х років XX століття) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — С. 556–557; *Федорук Я.* Українсько-московська угода 1654 р. в історико-правових дослідженнях кінця XIX—початку 50-х рр. XX ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2004. — № 4. — С. 409–410).

Тому навіть у важких умовах під час заслання у Росії М.Грушевський відгукнувся на книгу І.Розенфельда — учня Б.Нольде, яка вийшла в 1915 р. і безпосередньо стосувала-

ся історико-правових аспектів стосунків України та Росії у XVII—XVIII ст., базованих на правовій спадщині Переяславської угоди 1654 р. Написання рецензії на цю книгу автор датує груднем 1915 р., проте друком вона змогла вийти лише в 1917 р.

З листа М.Грушевського з Казані до Петра Стебницького від 25 жовтня 1915 р. можна встановити, що він дуже оперативно написав текст рецензії на книжку І.Розенфельда, що викликала в нього великий інтерес (див.: *Заруба В.* Листи Михайла Грушевського до Петра Стебницького // Український історик. — Нью-Йорк; Київ; Торонто; Мюнхен; Львів, 1991. — Ч. 1–2. — С. 108). М.Грушевський прагнув також видати рецензію у російському ліберальному часописі “Вестник Европы”, навіть просив П.Стебницького про це поклопотатися, але з публікацією нічого не вийшло, втім вийшла російськомовна рецензія в іншому виданні, див.: *Грушевский М.* [Рец. на:] И.Б.Розенфельд. Присоединение Малороссии к России (1654–1783). Историко-юридический очерк. Петроград, 1915 // Голос минулого. Журнал истории и истории литературы / Под ред. С.П.Мельгунова и В.И.Семевского. — М., 1916. — № 7–8 (июль-август). — С. 427–433.

Про автора рецензованої книжки І.Розенфельда біографічних даних фактично немає, окрім того, що він навчався у Петербурзькому політехнічному інституті та відвідував семінар проф. Бориса Нольде й Володимира Гессена. Ілько Борщак у некролозі про Бориса Нольде, наукового керівника І.Розенфельда, передав його слова, нібито сказані перед смертю у 1948 р., що “цю працю [Присоединение Малороссии к России. — М.К.] майже цілу написав він сам [Борис Нольде. — М.К.]” (*Борщак І.* Борис Нольде (1876–1948) // Україна. — Париж, 1949. — Ч. 2. — С. 129). Його слова можуть видаватися правдоподібними, оскільки після виходу друком цієї праці у 1915 р. про наукову кар’єру І.Розенфельда нічого не відомо. Втім, ймовірно, в роки Першої світової війни та наступні важкі революційні роки його сліди могли трагічно загубитися...

У книзі І.Розенфельда була висунута теорія неповної інкорпорації України на особливих умовах, яка конкретизувала автономістичні тези Б.Нольде. За міркуваннями І.Розенфельда, Україна мала реальну незалежність у 1648–1654 рр., а внаслідок Переяславської угоди вона була втрачена. “До здійснення акту інкорпорації ми бачимо дві держави і, як правило, в політичному плані одна сильніша, інша слабша. При інкорпорації однієї іншою — інкорпорована держава цілком втрачає свою державно-правову сутність... [...] Але якщо інкорпорована держава приєднується до іншої зі збереженням особливостей свого державного устрою і якщо, втрачаючи свою міжнародну самостійність і незалежність, ця держава зберігає свою державно-правову самостійність, то ми маємо справу з неповною інкорпорацією” (цит. за: *Федорук Я.* Українсько-московська угода 1654 р. — С. 411). Упродовж наступних двох століть Росія проводить нівеляцію “особливостей” українського державного устрою, що закінчується ліквідацією інституту гетьмана, полкового устрою тощо.

У рецензії М.Грушевський зосереджується на критиці вразливої історичної аргументації автора, який змішував правові форми та реальні відносини, що часто важко однозначно трактувати. І.Розенфельд слабо володів джерельним матеріалом, часто покликаючись на праці з другої руки, не відчував особливостей історичного розвитку України ні під час Хмельниччини, коли вона володіла фактичною незалежністю, ні в період поступової втрати свого статусу. Погляди М.Грушевського на працю І.Розенфельда детальніше обговорили: *Ясь О.* Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX—кінець 80-х років XX століття) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — С. 558–559; *Федорук Я.* Українсько-московська угода 1654 р. в історико-правових дослідженнях кінця XIX—початку 50-х рр. XX ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2004. — № 4. — С. 410–411.

с. 17 ...статтю Ол. Попова в "Літературно-науковій вістнику" (1914, кн. I): "Юридична природа злучення України з Москвою в 1654 році" — автор цієї статті дотримувався у багатьох аспектах поглядів та аргументації В.Сергеевича, М.Грушевського на юридичну природу Переяславської угоди, втім обрав за підставу теорію реальної унії України та Росії, запропоновану російським ученим М.Дьяконовим, див.: Попов О. Юридична природа злучення України з Московщиною в 1654 р.: З нагоди 260-х роковин Переяславської ради // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1914. — Т. LXV. — Кн. 1. — С. 58–73.

Свого часу обговорював я ("Україна", 1914, II) інтересний екскурс, присвячений історії автономії України в книзі Нольде "Очерки русского государственного права" (1911) — див.: Грушевський М. [Рец. на:] Нольде Б.Э., бар. Очерки русского государственного права. — СПб, 1911; Нольде Б., бар. Автономія України з історичного погляду / Пер. і передм. М.Залізняка. — Львів, 1912; Яценко А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. — Юрьев, 1912 // Україна. — К., 1914. — Кн. 2. — С. 100–104.

Нольде Борис (1876–1948) — правник, історик, суспільний діяч, професор міжнародного права Петербурзького політехнічного інституту; у 1917 р. став директором юридичного департаменту Міністерства закордонних справ Тимчасового уряду. М.Грушевському, очевидно, імпонували його погляди на "автономний статус" Гетьманщини в складі Російської держави, викладені у монографії "Очерки русского государственного права" (1911). Цікава його позиція з національного питання в період революції. Так, на дев'ятому з'їзді партії кадетів (Москва, кінець липня 1917 р.) він виступив з доповіддю з національного питання, де від імені ЦК партії запропонував відкинути принцип національного самовизначення й підтримати ідею т.зв. національних "союзів", які мали б вирішувати тільки питання культури відповідних "етнографічних груп". З'їзд підтримав ці пропозиції й вніс відповідні уточнення в партійну програму. Влітку 1919 р. В.Нольде виїхав на еміграцію, а з середини 20-х років відійшов від політики. Проживав у Парижі, помер у Лозанні (Швейцарія). Багатолітній член Міжнародного інституту права, з 1947 р. — його керівник.

Потім (1912 р.) почалися недовірені ще "Очерки социальной истории Малороссии" В. Ол. Мякотина — в "Русском богатстве" — Мякотин Венедикт (1867–1937) — історик, публіцист, політичний діяч, співробітник "Киевской старины", працював над соціально-економічною історією України XVII–XVIII ст. Один із лідерів Трудової народно-соціалістичної партії (1917 р.), під час революційних подій стояв на антибільшовицьких позиціях. У 1922 р. був висланий з радянської Росії, жив у Берліні, Празі, з 1928 р. — проф. Софійського університету в Болгарії (Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні — Львів, 1996. — Т. 5. — С. 1671). В оцінці Переяславської угоди 1654 р. В.Мякотин спочатку дотримувався концепції васальної залежності, а в пізніших працях схилився до гіпотези про повну інкорпорацію України в склад Росії (Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Ред. кол. П.Сохань, Я.Дашкевич та ін. — К., 2003. — С. 202–203).

Праця російського історика "Очерки социальной истории Малороссии" виходила досить довго, очевидно, в зв'язку з Першою світовою війною, протягом 1912–1916 рр. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Малороссии // Русское богатство. — М., 1912. — № 9–12; 1913. — № 9–12; 1914. — № 9; 1915. — № 1, 3, 5, 7, 8, 11; 1916. — № 6–12. У міжвоєнний період автор видав ще раз цю працю на еміграції, у Празі, але в титулі замість "Малоросії" фігурувала вже "Україна", див.: Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. — Прага, 1924. — Т. 1. — Вып. 1; 1926. — Т. 1. — Вып. 2–3.

с. 17–18 *Потім в “Русских записках” 1915 року друкувався третій розділ цієї праці: “Свободные войсковые села и владельческие имения в Левобережной Малороссии XVII–XVIII вв.”*, закінчений в XI книжці — В.Мякотин потім передрукував цю працю як другий випуск своєї монографії, див: *Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв.* — Прага, 1926. — Т. 1. — Вып. 2: Свободные войсковые села и владельческие имения.

с. 18 *Се студентська праця з семінарія міжнародного і державного права проф. Б.Нольде і В.Гессена в Петербурзькій політехніці* — Гессен Володимир Матвійович (1868–1920) — російський юрист, професор Петербурзького політехнічного інституту, член 2-ї Державної Думи від партії кадетів. За своїми поглядами ліберал, розробив ряд законопроектів, спрямованих на захист громадянських свобод (*Нарский И.В. Гессен Владимир Матвеевич // Отечественная история: энциклопедия.* — М., 1994. — Т. 1. — С. 551). Помер в Іваново, куди виїхав після російської революції, рятуючись від переслідувань та в пошуках заробітку. Основні його роботи: “Вопросы местного самоуправления” (СПб, 1904); “На рубеже” (СПб, 1906); “Исключительное положение” (СПб, 1908); “Подданство, его установление и прекращение”, т. 1 (СПб, 1909).

с. 19 *Автор посилається при тім на слова Єлінека в російським] перекладі (Право современного государства, 1903, с. 179)...* — йдеться про видання: *Еллинек Г. Право современного государства / Пер. под. ред. В.М.Гессена, Л.В.Шалланда.* — СПб, 1903. — Т. 1: Общее учение о государстве.

Єлінек (Jellinek) Георг (1851–1911) — відомий німецький юрист, представник школи юридичного позитивізму. Професор університетів у Відні (з 1883 р.), Базелі (з 1889 р.) і Гайдельберзі (з 1891 р.). Його основні праці: *System der subjektiven öffentlichen Rechte* (Berlin, 1892); *Allgemeine Staatslehre* (Berlin, 1900: рос. пер. — Общее учение о государстве, СПб, 1903); *Ausgewählte Schriften und Reden*, Bd. 1–2 (Berlin, 1911).

с. 20 *...з польських матеріалів для Хмельниччини він знає тільки збірку “Памятников” Київ[ської] комісії...* — матеріали про Хмельниччину видавалися підбірками в трьох томах цього видання, див.: *Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов при Киевском, Волынском и Подольском генерал-губернаторе.* — К., 1845–1847 (2-е вид.: 1897–1898). — Т. 1–3.

...хочаби опертись на надрукованім там дневнику переяславських переговорів... — найкраще хід переговорів у Переяславі висвітлений у московських статейних списках у виданні документів, підготовлених до друку російським істориком Г.Карповим, див.: *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.* — СПб, 1878. — Т. X: Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россією (1653–1654). — С. 215–233.

...він замість використати можливо докладно бодай се джерело, посилається на статтю проф. Єфименкової, яка “признает презд послов актом международного признания нового государства”... — український історик Олександра Єфименко у виданому друком у 1906 р. популярному виданні “История украинского народа” дещо інше трактує Переяславську раду, пишучи про приєднання України до Росії, що відбулося у формі надання царської милості, див.: *Ефименко А. История украинского народа.* — СПб, 1906. — Вып. 2. — С. 241; див. також: *Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Ред. кол. П.Сохань, Я.Дашкевич та ін.* — К., 2003. — С. 492.

Величкові оповідання служать авторові дуже важною опорою для його висновків; він і починає свою працю цитатою з нього, і трактує його оповідання, як і різних інших українських літописців, не як культурно-історичні документи свого часу, а як правдиві джерела для історії Хмельниччини, і то ще правно-державних фактів і норм — подібні закиди в довірі до “Історії русів” та “Величкових опові-

дань” робив М.Грушевський іншому історику Миколі Костомарову, який писав на тему Переяслава у другій половині XIX ст. Очевидно, І.Розенфельд запозичив саме в М.Костомарова ці ідеї та концепції, слабо орієнтуючись в історичних джерелах з цієї тематики, див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. 9. — Кн. 1. — С. 753—754.

А в дійсності ми маємо тут тільки означення демаркаційної лінії, котрої не мають на час перемир'я (до Зелених свят 1649 р.) переступати польські війська — за підписаними 14 (24) лютого 1649 р. Богданом Хмельницьким пунктами перемир'я з поляками граничними межами визначалися річки Горинь — з боку Волині, Прип'ять — з боку Великого князівства Литовського та місто Кам'янець — на Поділлі, див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 8. — Ч. 3. — С. 151, 154. Після Зборівської кампанії та підписання угоди в серпні 1649 р. козацька територія значно зменшилася: “відтято північно-західну частину Київського воєводства (повіт Овруцький і частину Житомирського — сливе ціле київське Полісся), Північну Сіверщину і ту частину Поділля й Волині, що захоплювала козацькі пункти” (Там само. — С. 214—215).

с. 22 В 1648–1650-х рр. се було “військо його корол[івської] милості”, яке шукало собі союзників і протекторів, де могло, для підняття боротьби з режимом Корони, і тільки поволі усвідомляло собі, що великі, ніколи не бувалі воєнні і народні сили і всякі інші ресурси дають йому змогу і обов'язок ставити собі і реалізувати завдання ширші, принципіальніші — у сучасній історіографії загалом приймається така оцінка Хмельниччини М.Грушевським, розбіжності виникають, коли гетьман та його оточення поставили на кін питання державності українських земель. Сучасні дослідники по-новому розставляють акценти, вважаючи, що вже на початку повстання (січень—березень 1648 р.) була сформульована ідея політичної автономії для козацького регіону. Після перемоги українського війська під Пилявцями восени 1648 р. Хмельницький прагнув встановити автономію під протекторатом польського короля для всієї козацької України (*Степанков В.* Формування української державницької ідеї 1648—1649 років // *Marra mundi.* Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів, 1996. — С. 465, 471). А на початку 1649 р. у переговорах з польськими комісарами гетьман досить чітко сформулював програму створення власної держави в українських етнічних землях (“по Львів, Холм і Галич”), див. також: *Степанков В.С.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України // *Український історичний журнал.* — К., 1991. — № 9. — С. 115—126; № 11. — С. 127—139; *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми: 1648—серпень 1649 рр. — Львів, 1993; *Його ж.* Національна ідея Богдана Хмельницького в українській історіографії XIX—30-х рр. XX ст. // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* — Львів, 1994. — Т. 228. — С. 160—182; *Мицик Ю.* Політичні концепції Б.Хмельницького: деякі аспекти реалізації // *Доба Богдана Хмельницького.* — К., 1995. — С. 25—39.

с. 23–24 ...для сучасників мав рішуче значіння фактичний стан речей і власне самопочуття, потяг до самостійності українського громадянства, чи війська, а в них акт 1654 р., очевидно, не мав зовсім такого переломового характеру, якого надають йому ретроспективно дослідники... — сучасні дослідники вказують на парадоксальну ситуацію: з одного боку, Переяславська угода 1654 р. “належить до знакових подій, які істотно вплинули на хід суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного розвитку українського народу”, а з іншого — це була “рядова подія в історії української дипломатії”, хоча її наслідки викликали “цивілізаційні соціо- та етнокультурні зміни” (Від редакційної колегії // *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)* / Ред. кол. П.Сохань, Я.Дашкевич та ін. — К., 2003. — С. VI).

с. 24 Поглядів пок[іийного] проф. Сергєєвича, що се сполучення було персональною унією, він противставляє насамперед аргумент ак[адеміка] Дьяконова, що се сполучення має характер вічний... — *Сергєєвич Василь* (1832–1910) — російський історик, професор Київського, Харківського, Московського (у 1871–1872 рр.) та Санкт-Петербурзького (у 1872–1910 рр.) університетів, член Державної Думи. Вчений започаткував у російській історіографії вивчення юридичного змісту Переяславської угоди 1654 р. Приймаючи гіпотезу про персональну унію України та Росії відповідно в особах гетьмана Богдана Хмельницького та царя Олексія Михайловича, він вважав дійсним союз, поки триватиме “сімейна лінія Олексія Михайловича”. Це положення отримало особливий відгук в українській історіографії, див.: *Брехуненко В.* Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // *Переяславська рада 1654 року.* — С. 630–632). *М. Грушевський* постійно слідкував за творчістю Василя Сергєєвича, рецензуючи його праці, і врешті присвятив постаті цього історика некролог, див. останню публікацію з коментарями *А. Фелонюка: Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8: Серія “Історичні студії та розвідки (1906–1916)”. — С. 568–569, 701–702.

Дьяконов Михайло (1855–1919) — історик права, професор історії російського права Дерптського університету, з 1905 р. — професор Петербурзького політехнічного інституту, з 1912 р. — академік Російської академії наук. Автор кількох фундаментальних праць: “Власть московских государей” (СПб, 1889); “Очерки из истории сельского населения в Московском государстве” (СПб, 1898). Учений з точки зору історика права підтримував пануючий у російській історіографії погляд на “вічне підданство” України Москві на основі “статей Богдана Хмельницького”. За його правничою аргументацією, найкращий юридичний термін для такого союзу був “реальна унія”, див.: *Грушевський М.* Переяславська умова України з Москвою 1654 року (*передрук у нашому виданні на с. 35–85*).

У міжвоєнний період український правник Ростислав Лащенко аргументовано вказав на недоліки схеми Дьяконова: «реальна унія одпадає тим скорше, що не можна, при означенні змісту і розуму юридичних зв’язків між Україною і Росією, що виникли в 1654 році, центр ваги переносити з самого договору у повному його обсягу на “жалувану грамоту”, як це робить Дьяконов (і як це люблять робити взагалі російські вчені, принаймні більшість)», див.: *Лащенко Р.* Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським // *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)* / Ред. кол. П. Сохань, Я. Дашкевич та ін. — К., 2003. — С. 76.

Основні погляди обох учених з приводу Переяславської угоди 1654 р. викладені в працях: *Сергєєвич В.* Лекции и исследования по истории русского права. — СПб, 1894 (наст. вид.: 1899, 1903, 1910); *Дьяконов М.* Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. — Юрьев, 1907 (наст. вид.: СПб, 1908, 1910, 1912).

Стаття Ол. Попова, написана з того самого становища, зісталася д. Розенфельдові незвісною... — див. коментар на с. 424.

с. 25 Більше промовляє до розуму д. Розенфельдові погляд на становище України як васальне, розвинений особливо Коркуновим і в меншій мірі Сокольським, а новішими, часами підтриманий Слабченком і Мякотиним — *Коркунов Михайло* (1853–1904) — російський правознавець, соціолог, проф. Санкт-Петербурзького університету. Основні його роботи: “История философии права” (СПб, 1908); “Общественное значение права” (СПб, 1890); “Сравнительный очерк государственного права иностранных держав” (СПб, 1890); “Русское государственное право” (СПб, 1893); “Указ и закон” (СПб, 1894).

Сокольський Володимир (1848–?) — російський історик права, приват-доцент у Київському університеті (1869–1871), проф. Демидовського юридичного ліцею (з 1874 р.), проф. Новоросійського університету (з 1892 р.). Основні його праці: “Beitrag zur Lehre von den Eigentumsverbrechen nach der Uloschenie des Zsaren Alexei Michailowitsch” (Dorpat,

1868); “Главнейшие моменты в истории повального обыска”, диссертация на степень магистра по истории русского права (К., 1871); “О нарушениях уставов монетных”, диссертация на степень доктора (К., 1874); “Пособие при изучении внешней истории римского права” (Ярославль, 1876); “Краткий учебник русского государственного права” (Одесса, 1890); “Очерк истории русского права” (СПб, 1906).

Оригінальність концепції В. Сокольського полягала в тому, що за його висновками “васальна” Україна після 1654 р. жила за своїм власним правом, а не дарованим російським монархом, як це було у випадку з інкорпорованими внаслідок воєн Польщею та Фінляндією (детальніше див.: *Грушевський М.* Переяславська умова України з Москвою 1654 року (передрук у нашому виданні на с. 35–85).

Слабченко Михайло (1882–1952) — український історик та правник, доцент Одеського університету (1919 р.), проф. Інституту Народної Освіти (1920–1929), академік Всеукраїнської академії наук (з 1929 р.). Репресований у кінці 1929 р. Основні праці: “Малорусский полк в административном отношении: историко-юридический очерк” (1909), “Опыты по истории права Малороссии” (1911); “Протокол отпускных писем за гетмана Д. Апостола 1728 г.” (1913); “Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст.” (1918); “Про судівництво в Україні” (1920); зокрема, капітальна праця “Господарство Гетьманщини XVII–XVIII ст.”, т. I–IV (1922–1928), а також “Соціально-правова організація Січі Запорозької” (1927) й “Паланкова організація Запорозьких Вольностей” (1929).

Основні роботи цих учених, які висунули чи підтримали теорію васальства, див.: *Сокольський В. В.* Краткий учебник русского государственного права. — Одесса, 1890; *Коркунов Н. М.* Русское государственное право. — СПб, 1893. — Т. 1; *Слабченко М. Е.* Малорусский полк в административном отношении: историко-юридический очерк. — Одесса, 1909; *Його ж.* Це до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст. З приводу заміток М. П. Василенка // Записки НТШ. — Львів, 1913. — Т. СХVI. — Кн. IV. — С. 69–79. Про погляди російського історика Венедикта Мякотина див. коментар на с. 424.

...ст. I и ст. IX Берлинского трактата 1878 г. ... — цей договір був підписаний 1 (13) липня 1878 р. за результатами російсько-турецької війни 1877–1878 рр. За першою статтею Берлінського договору, Болгарія оголошувалася автономним князівством, виборного голову якого затверджував турецький султан зі згоди великих держав. За другою статтею договору, Болгарія мала виплачувати Туреччині щорічну данину, відповідно до середньої дохідності князівства. У 1908 р. Болгарія оголосила себе незалежною державою, а загалом Берлінський трактат зберігав свою силу до Балканських воєн 1912–1913 рр.

с. 26 *Без довгої аргументації відкидає він також гадку проф. Єфименкової, що Україна була під протекторатом Москви...* — український історик Олександра Єфименко висловлювала різні погляди на Переяславську угоду 1654 р., див. коментар на с. 425.

с. 30 *...навіть коли його довірені люди — в тім роді, як арх[ієпископ] Лазар Баранович, вказували на те, що ся політика іде врозріз з настроями і бажаннями народу — Баранович Лазар* (бл. 1620–1693) — український церковний, політичний і літературний діяч другої половини XVII ст. Ректор Києво-Могилянської колегії (1650), у 1657 р. висвячений на чернігівського і новгород-сіверського єпископа, з 1668 р. — на архієпископа; у 1657, 1659–1661, 1670–1685 рр. — місцєблюститель Київської митрополічної кафедри. В церковних справах проводив політику орієнтації на Москву, проте не погодився вийти з-під юрисдикції Константинопольського патріарха і висвятитися на митрополита у Москві.

У 1671 р. надрукував збірку поезій польською мовою “Lutnia Arpollinowa”. Опублікував збірки проповідей “Меч духовний” (1666, 1668), “Труби словес проповідних” (1674, 1679). У 1676 р. видав релігійно-полемічний трактат “Nowa Miara Stary wiary”.

Не спинялося навіть перед простою пресією, страхом збройної розправи (як на Переяславській раді 1659 р.)... — під тиском 40-тисячного московського війська на чолі з князем О.Трубецьким, що окупувало Лівобережжя, 17 (27) жовтня 1659 р. гетьман Юрій Хмельницький підписав нові “Переяславські статті”, що помітно звужували повноваження гетьмана, якого не можна було вже обирати без дозволу царя, а також були заборонені зовнішні дипломатичні стосунки. Московські воеводи сіли в Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані, Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархатові.

...що зверхня сторона договірною порядку додержувалася весь сей час, до 1708 р. Але се була чисто формальна, юридична законність, оформленість, а не лояльність. В згаданім екскурсі Покровського сей характер московської політики другої половини XVII в. освітлений краще... — цитовані фрагменти взяті з його першої великої серійної праці дореволюційного періоду: Покровский М.Н., при участии Н.М.Никольского, В.Н.Сторожева. Русская история с древнейших времен. — М., 1911. — Т. III. Див. також російськомовну рецензію: Грушевський М. [Рец. на:] Розенфельд И.Б. Присоединение Малороссии к России (1654—1793). Петроград, 1915. стр. 4+191 // Голос минувшего. Журнал истории и истории литературы / Под ред. С.П.Мельгунова и В.И.Семевского. — М., 1916. — № 7—8. — Июль-Август. — С. 427.

“Простого повторения истории Выговского теперь было мало”, — характеризує Покровський московську політику 1660 р. — Покровский Михайло (1868—1932) — російський історик, діяч більшовицької партії. Випускник Московського університету, учень проф. П.Виноградова, В.Ключевського. Після революції став засновником марксистської школи в російській історіографії. У різні роки керував Комуністичною академією, Інститутом історії АН СРСР, Інститутом червоної професури, з 1929 р. — академік АН СРСР. Після смерті його погляди зазнали нищівної критики з боку сталіністів за “вульгарний соціологізм та антимарксизм”. Основні праці вченого: “Русская история с древнейших времен” в 5-ти томах (1910—1912); “Очерк истории русской культуры” (ч. I, 1914); “Русская история в самом сжатом очерке” (1920); “Борьба классов и русская историческая литература” (1923); “Очерки русского революционного движения” (1924); “Царская Россия и война” (1924); “Внешняя политика России в XX в.” (1926). Кілька монографій написано про нього та його школу: Соколов О.Д. М.Н.Покровский и советская историческая наука. — М., 1970; Чернобаев А.А. “Профессор с пикой”, или Три жизни историка М.Н.Покровского. — М., 1992.

с. 34 Зруйнування Січі проходить “безь всякого протеста” (в нотці фальшована піснь з Рігельмана) — йдеться про пісню з назвою “Нещасливий козаченько без долі вродився”, яку помістив у своїй праці О.Рігельман без жодних коментарів (Рігельман О. Летописное повествование о Малой России. — М., 1847. — Кн. 6. — Глава XXXV: О сложении и упразднении чина хетманского [sic] и о учреждении вместо оного правления Малороссийской коллегии, и о прочем. — С. 35; див. також перевидання: Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П.М.Саса, В.О.Щербака. — К., 1994. — С. 686.

...уже в 1781 г. в докладе Катерине Румянцев с удовлетворением мог констатировать, что “древность не оставила здесь никаких следов” — документ опублікований, див.: Кистяковский А.Ф. Доклад графа П.А.Румянцева Императрице Екатерине II 1781 года // Киевская старина. — К., 1884. — № 12. — С. 693—703. Цитата в контексті повністю звучить таким чином: “Древность не оставила здѣсь никакихъ слѣдовъ, кроме, что за польскаго владения присвоенъ ей законъ, называемый Статутомъ, и что по соединенію ея с Россією, оной ей былъ подтвержденъ” (Там само. — С. 693).

...д. Розенфельд знайомить між іншим з знайденим ним в бібліотеці Державної Ради оригіналом “Екстракта из Малороссийских прав” за підписом А.Без-

бородька, — д. Розенфельд виводить його дату, 1767 р., і призначення — бути додатком до “наставлення” депутатові малоросійської колегії Наталіну — у 1766 р. починаються кодифікаційні роботи в Російській імперії. Була створена комісія для розробки нового Уложення, оскільки діючим було Соборне Уложення 1649 року. Від України до складу кодифікаційної комісії ввійшли представники старшинсько-шляхетської верхівки. Депутати одержали наказ добиватися визнання дворянського стану української панівної верстви та розширення їхніх станових прав і переваг. Найповніше ці прагнення викладені в збірнику “Екстракт малоросійських прав”, який склав член Генерального суду, в майбутньому канцлер уряду Катерини II, Олександр Безбородько (1747—1799) у 1767 р. Збірник призначався для Д.Наталяіна, обраного депутатом комісії від Малоросійської колегії.

“Екстракт малоросійських прав” сформований з норм державного, адміністративно-го та процесуального права. До збірника входять вступ, 17 розділів і додатків копій найважливіших юридичних актів. Як джерело це видання заслуговує на особливу увагу тому, що в ньому був зібраний значний юридичний матеріал, починаючи від королівських, князівських і царських договорів, грамот та указів і закінчуючи гетьманськими універсалами, витягами із збірників магдебурзького права, статутів Великого князівства Литовського і судової практики. Всі норми викладені в хронологічному порядку прийняття юридичних актів. Збірник твердо відстоює позицію збереження автономії права України. Повна власність на землю і неповна на селянина, права й привілеї в обов’язках перед державою — такий зміст розділів про становище панівної верстви.

“Екстракт малоросійських прав” 1767 р. цінний тим, що дає змогу простежувати розвиток окремих інститутів державного, адміністративного, фінансового, цивільного, кримінального і процесуального права упродовж майже двох століть. Збірник допомагає глибше зрозуміти суть права України з моменту договору 1654 р. до запровадження тут кріпосного права та ліквідації української державності. Після розпуску комісії “Екстракт малоросійських прав” О.Безбородька був переданий до архіву Сенату, де з ним ознайомився І.Розенфельд.

Пізніший “Екстракт” 1786 р., поданий М[иколаю] Пр[окоповичем] Василенком, він вважає доповненою новими матеріалами редакцією цього колезького екстракту 1767 р. Документ дійсно дуже важний, який повинен бути використаний дослідниками Гетьманщини — 1786 р., після введення в Україні загальноімперського адміністративно-територіального поділу, в канцелярії Малоросійської експедиції Сенату був розроблений новий збірник, основою якого були — “Екстракт малоросійських прав”, “Учреждение об управлении губерниями” 1775 р. та інші загальноросійські акти, прийняті в 1767—1786 рр. Новий збірник отримав назву “Экстракт из указов, инструкций и учреждений”. До нього входили як норми українського, так і норми загальноросійського законодавства з перевагою останнього. Видання було затверджене Сенатом і розіслане в міста України для практичного застосування.

Публікацію цього та інших правових документів Гетьманщини, здійснених Миколаю Василенком, див.: *Василенко Н.П. Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на 19 частей. Собрано в правительствующем сенате по малоросийской экспедиции 1786 года. — Чернигов, 1902 (= Материалы для истории экономического, общественного и юридического быта старой Малороссии, издаваемыя Н.П.Василенко. — Т. 2).*

М.К.

Переяславська умова України з Московією 1654 року. Статті й тексти

Вперше опублікована в Києві в 1917 р. Часопис Союзу Визволення України у номері від 26 серпня 1917 р. повідомляє про вихід друком цього видання в Україні (Вісник СВУ. — Відень, 1917. — 26 серпня. — С. 558). У тому ж 1917 р. виходить у світ друге видання,

а в 1918 р. — третє видання без змін у друкарні Петра Барського. У 1991 р. О.Копиленко подав цю працю М.Грушевського з невеликим коментарем у збірнику праць: *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 53–94, 239–240. Останнє видання вийшло у 2003 р. у збірнику матеріалів та статей, присвячених Переяславській раді 1654 року: Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Ред. кол. П.Сохань, Я.Дашкевич та ін. — К., 2003. — С. 5–54. Видання підготовлене з мовною редакційною правкою за правилами О.Рибалка, прийнятими в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України для видання 50-томного зібрання творів М.Грушевського.

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Переяславська умова України з Московією 1654 року. Статті і тексти // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Ред. кол. П.Сохань, Я.Дашкевич та ін. — К., 2003. — С. 5–54.

Московське заслання М.Грушевського 1916–1917 рр. завершувалося епохальними подіями. Революційні події початку 1917 р. зруйнували підвалини Російської імперії, відбулося відречення імператора Миколи II та загалом династії Романових від влади, а отже, фактичне проголошення Росії республікою. Україна в такій ситуації отримувала шанс на самостійне визначення свого статусу вперше від часу Переяславської угоди 1654 р.

З українських інтелектуалів М.Грушевський чи не єдиний зрозумів важливість історичної інтерпретації цієї події в українсько-російських відносинах для майбутніх взаємин обох народів (див. також роботу: *Пічета В.* Прилучення України до Москви в московській історичній літературі // *Шлях.* — К., 1917. — № 5–6. — С. 87–101). Хоча й до цього часу він мав публікації на цю тему, де оглядав літературу предмета, писав про Переяслав у своїх популярних працях та синтєзах (так, у 1904 р. вийшла його праця, присвячена ювілею під назвою “250 літ”, див. останню публікацію: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907)”. — С. 236–240), однак у 1917 р. він вирішив ще раз повернутися до цієї теми. Тому його першою великою історичною публікацією після повернення в Україну в березні 1917 р. була “Переяславська умова України з Московією 1654 року. Статті й тексти”. Про її важливість для сучасників можуть свідчити три перевидання численними накладами впродовж 1917–1918 рр., у важкі роки становлення Української держави.

Наприкінці 20-х років ХХ ст. М.Грушевський ще раз повернувся до теми Переяславської умови 1654 р. на сторінках дев'ятого тому “Історії України-Руси” (Т. ІХ. — Кн. 1. — С. 751–769, 865–869) та в окремій джерелознавчій статті (*Грушевський М.* К історії Переяславської Ради 1654 года // Доклады Академии наук СССР. — Ленинград, 1929. — С. 299–305). У ній М.Грушевський видав знайдені в Москві його учнями В.Євфимовським та В.Юркевичем списки приведених до присяги старшин і козаків у Переяславі безпосередньо після ради. Нові джерельні матеріали дали змогу зробити висновки про нерівномірність та слабкість представлення козацької старшини, козаків та шляхти на Переяславській раді 1654 р. та про неоднозначне ставлення українців до цього зовнішньополітичного кроку гетьмана Богдана Хмельницького.

Погляди М.Грушевського на Переяславську умову 1654 р. дискутувалися та творчо інтерпретувалися у багатьох розвідках на цю тему В'ячеслава Липинського, Андрія Яковліва, Льва Окіншевича, Ростислава Лашенка, Олександра Оглобина та ін. Останній 350-літній ювілей цієї події був зустрінутий численними публікаціями, найважливіші з них: Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Ред. кол. П.Сохань, Я.Дашкевич та ін. — К., 2003; Переяславська Рада очима істориків, мовою документів / Упор. О.І.Гуржій, Т.В.Чухліб. — К., 2003; *Чухліб Т.* Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. — К., 2003; *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005; *Горобець В.* “Волимо царя східного...” Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007.

Детальніше про погляди М.Грушевського на Переяславську угоду 1654 р. писали такі вчені: *Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study.* — Edmonton, 1982. — С. 129–133; *Мельник Л.* Переяславсько-московський договір 1654 р. в оцінці М.Грушевського // Осягнення історії. Збірник наук. праць на пошану проф. Миколи Ковальського з нагоди 70-річчя. — Острого; Нью-Йорк, 1999. — С. 369–376; *Кравченко В.* Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — С. 494–498; *Ясь О.* Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок ХІХ—кінець 80-х років ХХ століття) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — С. 550–563; *Федорук Я.* Українсько-московська угода 1654 р. в історико-правових дослідженнях кінця ХІХ—початку 50-х рр. ХХ ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2004. — № 4. — С. 415–417.

с. 35 *Моя бібліотека зісталася у Львові, матеріали, котрі я почав підбирати наново, лежать у Москві; я засипаний тепер іншою роботою* — М.Грушевському в досить скрутних обставинах довелося працювати над цим виданням. Перша світова війна застала його в Карпатах у с.Криворівні, де він відпочивав. Учений не міг повернутися до Львова, до своєї бібліотеки, оскільки головне місто Галичини швидко було захоплене російськими військами. Повернувшись до Києва через два місяці, в листопаді 1914 р., дорогою через Відень та Італію, М.Грушевський був арештований та відправлений на заслання, що тривало в Сибіру, Казані та Москві близько двох років. Сприятливіші обставини для наукової та публіцистичної праці відкрилися у Москві, хоч історик перебував і під наглядом поліції (див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — К., 1989. — № 8. — С. 106–128; детальніше про його перебування в Москві під час заслання див.: *Мельниченко В.* Михайло Грушевський: “Я оснувався в Москві, Арбат 55”. — М., 2005; *Його ж.* Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті. — М., 2006). Коли повертався в Україну 11 березня 1917 р., у поїзді, в якому він їхав, виникла пожежа, внаслідок якої були втрачені книги, цінна колекція стародруків, недавні рукописи. Очевидно, М.Грушевський врятував рукопис статті про Переяславську угоду, встигнувши витягти її з палаючого вагона, адже ця праця вийшла друком у Києві однією з перших після його повернення в Україну в 1917 р.

с. 38 *...від часів Ю.Хмельницького, потім, як затерлася пам'ять про зміст Переяславської умови, а поширилися нові “статті”, видрукувані й розіслані по Україні царським правительством 1657 р.* — очевидно, щодо року тут помилка, адже за змістом йшлося про сфальшовані московським урядом у 1659 р. березневі статті, які були прийняті гетьманом Юрієм Хмельницьким 17 (27) жовтня 1659 р. на раді у Переяславі.

с. 43 *Так пише про се в своїм справозданні московський посол Кикін* — Василь Кикін (?–1676 р.) — російський дипломат, стольник, виконував важливі дипломатичні та розвідувальні доручення російського уряду в Україні під час гетьманування Богдана Хмельницького, Івана Виговського та ін. гетьманів. Уперше з'являється в Україні саме в посольстві боярина Василя Бутурліна, який очолював російську делегацію на Переяславській раді у січні 1654 р. Після Переяславської ради брав участь у прийнятті присяги цареві у Київському полку, див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. ІХ. — Кн. 1. — С. 744–746, 767–769.

с. 45 *Але московський уповноважений, ки[язь] Трубецькой, зрадливим способом постарався заманити до свого табору гетьмана з старшиною і, маючи їх в своїх руках, примусив зложити присягу цареві на статтях, мовляв, Б.Хмельницького, з ріжними новими московськими додатками* — спершу гетьманське посольство запропонувало проект договору, базований на т.зв. березневих статтях 1654 р. з

деякими змінами. У них йшлося про приєднання до Гетьманщини північної Чернігівщини, заборону московським воєводам втручатися у внутрішні справи, право гетьмана на дипломатичні стосунки з іншими державами (опубліковано за московською копією: *Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским. — Ч. I. — М., 1858. — С. 102—103*). Проте кн. О. Трубецької запросив самого гетьмана Юрія Хмельницького до себе в табір для підписання угоди. 17 жовтня 1659 р. відбулася неповна генеральна військова рада, за відсутності правобережних полковників. В оточенні 40-тисячного російського війська Ю.Хмельницький знову був обраний гетьманом та змушений підписати новий договір, нібито за березневими статтями 1654 р. Договір містив також 19 додаткових статей, які серйозно обмежували права Гетьманщини: гетьман не мав права вести самостійну зовнішню політику; українські залоги виводилися з Білорусі; козацька рада не могла без згоди царя переобрати гетьмана; без ради гетьман не міг призначати і звільняти полковників і генеральну старшину; київський митрополит мав визнати зверхність московського патріарха; московські воєводи засіли, крім Києва, також у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Умані, Брацлаві (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб, 1863. — Т. IV. — С. 263—274). Але восени 1660 р. Юрій Хмельницький, опираючись на широку підтримку старшини та населення, обурених поведінкою росіян, розірвав союз з московським царем та уклав новий договір з Річчю Посполитою, т.зв. Слободищенський трактат 1660 р. *Також див. коментар на с. 429.*

с. 46 ...устанавливают тот факт, что акты 1654 р. были умовою, договором між двома державами, що уставляв їх відносини на будуче. З невеликими винятками, на сім ґрунті стояли взагалі ті дослідники, яким доводилося спинятися на сім питанні. Ті ж, що виступали проти цього і доводили, що договору не було, бо Україна просилася, мовляв, під руку московського царя, не ставлячи ніяких умов... — договірний характер українсько-російського договору 1654 р. підтримували здебільшого українські дослідники та російські історики-правники ХІХ—початку ХХ ст. А до другого ряду вчених, які приймали думку про відсутність договору і прийняття українців у підданство у 1654 р., належали переважно російські історики. Про розвиток поглядів російських учених на Переяславську умову 1654 р. у ХІХ—ХХ ст. і про те, що такі погляди і тепер переважають серед сучасних російських дослідників, нещодавно написав у великій розвідці Віктор Брехуненко, акцентуючи на “складниках великодержавницької російської концепції”: *Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — С. 605—652. На тему Переяслава та російських планів на українські землі в історичному контексті див. також його монографію: Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005.*

с. 47 ...відкидаючи аргументи тих, які не добачали “договору” в акті об’єднання України з Москвою, авторитетний спеціаліст державного права барон Нюльде... — див. коментар на с. 424.

...гадка Куліша, нібито “по духу московського самодержавія” договору бути не могло, розбивається договірним характером пізніших актів між Москвою і Малоросією... — Пантелеймон Куліш виклав концептуально свою позицію у тритомному виданні: *Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654). — М., 1888—1889. — Т. 1—3. У цій роботі Куліш вкрай негативно оцінив історичну роль українського козацтва. У його зображенні Переяславську угоду з Росією у 1654 р. Богдан Хмельницький, “показачений шляхтич”, будучи вороже налаштованим до Росії, прийняв як останній засіб врятувати свою владу. Куліш категорично заперечував існування будь-яких статей чи умов у січні 1654 р. Нібито тільки в часах гетьманів Івана Виговського та Івана Мазепи виникли в козацьких “крамольних” головах думки про якісь зобов’язання московського царя перед Україною. Детальніше погляди П.Куліша на Переяславську угоду див.: *Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654**

року (Історіографія та дослідження). — С. 487–488; *Ясь О.* Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок ХІХ—кінець 80-х років ХХ століття) // *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)*. — С. 545–546.

с. 51 *Українська людиність однодушно огудила політику російського правління при нагоді вибору до Комісії уложенія 1767 р., в своїх звісних наказах...* — документацию для законодавчої комісії 1767 р. для українських земель видано в 1917 р., див.: *Максимович Г.А.* Выборы и указы в Малороссии в законодательную комиссию 1767 г. — Нежин, 1917. — Т. 1. Про комісію для укладання нового законодавства в Україні за правління Катерини ІІ писали багато вчених, див.: *Багалеї Д.И.* К истории Екатерининской комиссии для составления проекта нового уложения // *Киевская старина*. — К., 1885. — № 9. — С. 1–30; *Владимирский-Буданов М.Ф.* Проекты Киевской губернской канцелярии, представленные в Елизаветинскую и Екатерининскую законодательные комиссии // *Киевская старина*. — К., 1888. — № 5. — С. 37–43; *Теличенко И.В.* Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // *Киевская старина*. — К., 1890. — № 8. — С. 161–191; 1890. — № 9. — С. 390–419; 1890. — № 10. — С. 94–122; 1890. — № 11. — С. 251–272; 1890. — № 12. — С. 471–493; 1891. — № 1. — С. 73–97; 1891. — № 2. — С. 232–254; *Дианин А.* Малороссийское духовенство во второй половине ХVIII в.: по пунктам малороссийских депутатов, представленным в Екатерининскую комиссию для составления нового уложения // *Труды Киевской духовной академии*. — К., 1904. — № 8. — С. 589–628; № 9. — С. 109–159; *Мельник Л.Г.* Склад депутації від України до комісії по складанню нового “Уложенія” 1767–1768 рр. // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. — К., 1994. — С. 70–73; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. — К., 1996. (див.: Розділ V: Законодавча комісія 1767–1768 рр.: українські бажання і прагнення).

Звісний український громадянин Політика... — йдеться про Григорія Полетику (1725–1784) — українського громадсько-політичного діяча, письменника. У 1767 р. був обраний депутатом у законодавчу комісію від шляхетства Лубенського полку. На засіданнях комісії виступав за автономний устрій Лівобережної України та права українського шляхетства. Автор праць: “Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства”, “Записка, как Малая Россия во времена владения польского была разделена и о образе ее управления”, “Возражения на постановление Малороссийской коллегии господину депутату Д.Наталину” та деяких ін. Про нього писали: *Лазаревский А.М.* Частная переписка Григория Андреевича Полетики: 1750–1784 гг. // *Киевская старина*. — К., 1893. — № 3. — С. 493–527; № 4. — С. 98–119; № 5. — С. 209–227; № 6. — С. 491–506; № 10. — С. 112–123; № 11. — С. 298–316; 1894. — № 4. — С. 128–145; № 6. — С. 496–513; № 10. — С. 111–135; 1895. — № 5. — С. 239–262; № 6. — С. 350–366; № 7. — С. 85–99; *Литвинова Т.Ф.* Козацька проблематика у боротьбі Г.Полетики за українські історичні права // *Запорозьке козацтво в пам’ятках історії та культури*. — Запоріжжя, 1997. — С. 182–186; *Kohut Z.* A gentry democracy within an autocracy: the politics of Hryhorii Poletyka (1723–1784) // *Harvard Ukrainian Studies*. — Harvard, 1980. — V. 3–4. — P. 507–519; *Литвинова Т.Ф.* Суспільна думка України другої половини ХVIII—першої половини ХІХ ст.: Григорій та Василь Полетики / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1992.

с. 58 *Коли б доконче хотіли підвести ті відносини, в яких вона жила по з’єднанні з Московською державою, під якусь з прийнятих сучасною юридичною наукою форм державних сполучень, то я б також уважав їх найближчими до васальства — як се приймають понайбільше й сучасні дослідники (Коркунов, Сокольський, Мясотин, Покровський, Слабченко...* — про погляди цих учених на васальство, до якого схилився і сам М.Грушевський, див. коментарі на с. 424, 427–429.

...як-от відносини Болгарії до Туреччини, уставлені Берлінським трактатом 1878 р. — див. коментар на с. 428.

М.К.

З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти

Публікується за виданням: *Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти // З починів соціалістичного руху. Мих[айло] Драгоманов і женевський соціалістичний гурток / Зладив М.Грушевський. — Wien, 1922 (= Documents pour servir à l'histoire du mouvement social en Ukraine. Dragomanov et le groupe socialiste de Genève). — С. 5—102. Оригінал зберігається у: Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 1235, оп. 1, спр. 188, арк. 2—286. Автограф.*

Крім праці М.Грушевського до збірника увійшли Драгоманове «Передне слово [до "Громади"]» 1878 р. (с. 103—150), укладена М.Драгомановим, М.Павликом і С.Подолінським «Програма "Громади"» 1880 р. (с. 150—152), спогади Е.Бернштайна про М.Драгоманова і С.Подолінського (с. 153—161), статті М.Драгоманова «Малоруський інтернаціоналізм» (с. 161—168) і «Нації Східньої Європи та інтернаціональний соціалізм» (с. 169—183), роботи С.Подолінського «Соціалізм, нігілізм та тероризм. Відповідь "Старому російському соціалістови"» (с. 184—185) та «Людська праця і єдність сили» (с. 186—206), два листи С.Подолінського до К.Маркса (с. 207—208) та два листи Ф.Енгельса до К.Маркса з приводу статті С.Подолінського «Людська праця і єдність сили» (с. 209—211).

У сучасній науковій літературі історія українського соціалістичного руху, зокрема, роль у ньому М.Драгоманова, описана в: *Hornowa E. Ukrainiński obóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji 1876—1895. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968; Himka J.-P. Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860—1890). — Cambridge (Mass.), 1983; Najdus W. Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska 1890—1919. — Warszawa, 1983; Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці, 2000; Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856—1886). — К., 2006.*

с. 87 Укр[аїнський] соціологічний інститут не залишить роботи коло приготування до систематичного видання важнішої літературн... — цей задум залишився незреалізованим. Український соціологічний інститут, що був заснований М.Грушевським за участю членів Української партії соціалістів-революціонерів восени 1919 р. у Відні й видав до 1921 р. вісім томів праць (зокрема, М.Грушевського, П.Христюка, М.Лозинського, В.Старосольського), надалі зіткнувся з проблемою нестачі фондів і браком достатньої кількості кваліфікованих працівників. Після переїзду в 1924 р. М.Грушевського і П.Христюка до УСРР перестав існувати. План М.Грушевського організувати діяльність Українського соціологічного інституту в Києві у рамках Всеукраїнської академії наук (ВУАН) наштовхнувся на протидію з боку Інституту марксизму-ленінізму й був реалізований тільки частково. У середині 1930-х років соціологічні дослідження в Україні повністю припинилися на тридцятиліття.

с. 88 ...перервані упадком галицького народовства в серед[ній] 1860-х рр. — твердження М.Грушевського про занепад у той час у Галичині народовецького руху, що був зорієнтований на доведення національної самобутності поділеного імперськими кордонами українського народу, помилкове. Учений, очевидно, переносив на Галичину наддніпрянську схему розвитку українського руху. Якщо на Наддніпрянщині український рух після Валуєвського циркуляра 1863 р. справді занепадав, то в Галичині відбувалося його ідейне та організаційне формування. Про галицьких народовців 1860-х років див.:

Середа О. Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-ті роки XIX століття) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. — Львів, 2001. — С. 378–392; *Його ж.* Формування національної ідентичності: ранні народовці у підавстрійській Східній Галичині (1860–1873) / Автореф. дис. ... доктора філософії (Ph.D.) зі спеціальності історія. — Будапешт, 2003. — 36 с.

с. 89 ...замітний особливо Мелітон Бучинський з Станіславава... — *Бучинський Мелітон Осипович* (1847–1903) — адвокат, громадський діяч, фольклорист та етнограф. Народився в с.Криве (нині село Підволочиського р-ну Тернопільської обл.) в сім'ї священика. Під час навчання у м.Станіславі (нині м.Івано-Франківськ) у 1860-х рр. належав до народовської громади, брав участь у виданні рукописного часопису "Зірка". Вищу освіту здобув у Львівському й Віденському університетах (1865–1873). Деякий час працював у судових установах Галичини, а в травні 1885 р. відкрив адвокатську канцелярію у Станіславі. Крім адвокатської практики захоплювався літературою та етнографією. У 1870-х рр. брав участь у діяльності "Січі" у Відні (у 1869–1871 рр. — голова товариства). Частина зібраних М.Бучинським фольклорних матеріалів увійшла до видання: Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — К., 1874. — Т. 1; 1875. — Т. 2. — Вып. 1: Песни о борьбе с поляками при Богдане Хмельницком. Листувався з М.Драгомановим: Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським, 1871–1877. З портретами й факсиміліями кореспондентів / Зладив М.Павлик. — Львів, 1910 (= Збірник Фільольогічної секції Наукового товариства імені Шевченка. — Т. XIII). У 1880-х рр. відійшов від радикально-соціалістичного руху й остаточно схилився на бік народовців. Член-засновник політичного товариства народовців "Народна рада" (1885). Помер у м.Станіславі. Головний корпус рукописних матеріалів, пов'язаних з діяльністю М.Бучинського, зберігається у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (фонд 17).

Посередником з Києвом до повороту Драгоманова служив головно Русов, — чоловік дуже многосторонній і енергійний... — *Русов Олександр Олександрович* (1847–1915) — український земський статистик, фольклорист, етнограф, діяч Київської і Чернігівської громад. Народився в Києві в російській сім'ї. Вищу освіту здобув на історико-філософському факультеті Київського університету (закінчив у 1868 р.), працював у Києві вчителем гімназії. В українське патріотичне середовище увійшов завдяки М.Драгоманову — став членом Старої громади, згодом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. У 1875–1876 рр. видав у Празі двотомний "Кобзар" Т.Шевченка. Організатор земської статистики в Чернігівській, Херсонській, Харківській і Полтавській губерніях. У 1899–1902 рр. завідував Статистичним бюро Полтавської губернії. Після примусового виселення з Полтави в 1902 р. переїхав до Петербурга, де працював у страховому товаристві. У 1909 р. повернувся на Україну і викладав статистику в Київському комерційному інституті. Автор численних наукових праць з економічної статистики. Помер у Саратові, куди був евакуйований під час Першої світової війни. Дружина О.Русова — Софія (1856–1940; походила з французько-шведської родини Ліндфорсів) — педагог і громадський діяч, організатор і теоретик української національної освіти. Син Михайло (1876–1909) — драгоманівець і прихильник еволюційного соціалізму.

Драгоманов виїздив у свою офіційну подорож на два роки для приготування для професури по всесвітній історії і написання докторської дисертації — насправді наукове відрядження М.Драгоманова за кордон тривало три роки (1870–1873). Він мав змогу слухати лекції багатьох європейських професорів, працювати в бібліотеках та архівах Берліна, Праги, Відня, Гейдельберга, Цюриха, Флоренції. Відповідно до інструкції,

наданої магістру загальної історії М. Драгоманову Вченою радою Університету святого Володимира (1870), основним предметом його занять була історія стародавнього світу, він мав ознайомитися з методикою проведення історичних семінарій у німецьких університетах та Школі хартій у Парижі, вивчити колекції західноєвропейських музеїв. Рекомендацію щодо відрядження за кордон М. Драгоманов отримав уже в студентські роки, до закінчення ним курсу навчання в університеті, від виконувача обов'язків екстраординарного професора В. Я. Шульгіна. Характеризуючи студентів, науковою роботою яких він керував, професор зазначав, що М. Драгоманов "за обдаруваннями й хистом до самостійної роботи, можливо, перевершує В. Авсеєнка, але поступається йому в здатності до безперервних, настійних наукових занять" (див.: *Іваненко О. А. Українсько-французькі взаємини у сфері науки та освіти другої половини ХІХ—початку ХХ ст. // Український історичний журнал. — К., 2008. — № 4. — С. 151*). Передбачення В. Шульгіна справдилися. За кордоном М. Драгоманов не обмежився скрупульозними науковими пошуками. Він активно зайнявся суспільно-політичною діяльністю, пильно приглядався до проблем існування так званих державних і недержавних націй, до урядової політики і політичних програм різних партій у соціальному та національному питаннях. Наукові праці, які почали в цей час з'являтися з-під пера М. Драгоманова, мали значні публіцистичні нашіарування, а висновки часто-густо диктувалися світоглядно-ідеологічними уподобаннями автора (див.: *Міщук Р. С. Сторінки великого життя // Драгоманов М. П. Вибране: "...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні" / Упорядник та автор історико-біографічного нарису Р. С. Міщук; примітки Р. С. Міщука, В. С. Шандри. — К., 1991. — С. 612—614*).

...ходив на лекції (особливо Момзена)... — Моммзен Теодор (Т. Mommsen, 1817—1903) — німецький історик античності, професор Лейпцизького (з 1848), Цюрихського (з 1851), Бреславського (з 1854) і Берлінського університетів (1858—1903), лауреат Нобелівської премії (1902). Автор понад 1500 праць з питань античного державного права, епіграфіки, хронології, метрології, літератури і лінгвістики. Всесвітню відомість Т. Моммзену принесла "Римська історія" (Т. 1—3. — 1854—1857; Т. 5. — 1883). Див.: *Историография античной истории / Под ред. В. И. Кузицина. — Москва, 1980. — С. 103—106. Про вплив античних студій на формування світогляду М. Драгоманова див.: *Ставнюк В. В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. — К., 1998. — № 6. — С. 46—54*.*

с. 90 ...з 1869 р. разом з Антоновичем спеціально засів за славний корпус історичних, чи політичних, пісень... — результатом цієї роботи став двотомний збірник: *Исторические песни малорусского народа с объяснениями* Вл. Антоновича і М. Драгоманова. — К., 1874. — Т. 1; 1875. — Т. 2. — Вып. 1: *Песни о борьбе с поляками при Богдане Хмельницком*. До збірника увійшли й фольклорні матеріали з Галичини, які на замовлення М. Драгоманова зібрав М. Бучинський. Збірник був відзначений Уваровською премією (1876), заснованою 1857 р. правнуком гетьмана К. Розумовського археологом, графом Олексієм Уваровим (1828—1884) у пам'ять про батька графа Сергія Уварова (1786—1855), міністра народної освіти і президента Академії наук. Уваровську премію присуджувала Академія наук за найкращі твори з історії.

Десь від р. 1865 Драгоманов став постійним дописувачем радикально-ліберального тодішнього щоденника "С[анкт]-Петербуржских ведомостей"... — "Санкт-Петербургские ведомости" (з 1914 р. "Петроградские ведомости") — одна з найстаріших російських газет, що виходила з 1728 р. у Петербурзі при Академії наук, з 1875 р. — при Міністерстві народної освіти. За редакторства В. Ф. Корша в 1863—1874 рр. була провідним ліберальним виданням Росії. Пропозицію про співпрацю від редакції газети М. Драгоманов отримав у 1867 р. Редакція пропонувала йому писати про слов'янське питання і вести полеміку з позицій російського ліберального розуміння слов'янської ідеї з

московськими виданнями. У газеті “Санкт-Петербургские ведомости” М. Драгоманов надрукував праці: “Земство и местный элемент в обучении”, “О педагогическом значении малорусского языка” (1866), “Русский театр в Галиции” (1867), “Славянское литературное обозрение (галичане, чехи, словенцы, сербы)” (1868) та ін. Про розуміння М. Драгомановим слов’янської ідеї, зокрема про спроби адаптувати ідеали слов’янської взаємності для потреб українства, див.: *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці, 2000. — С. 256–291.

...*послав більші статті до “Вестника Европы”*... — “Вестник Европы” — російський щомісячний літературно-політичний журнал ліберального спрямування, що виходив у Петербурзі в 1866–1918 рр. Редактор-видавець — М.М.Стасюлевич (до 1908 р.). У “Вестнике Европы” М. Драгоманов надрукував статті: “Восточная политика Германии и обрусение” (1872), “Русские в Галиции: литературные и политические заметки” (1873), “Народные наречия и местный элемент в обучении” (1874), “Литературное движение в Галиции” (1875), “Евреи и поляки в Юго-Западном Крае: По новым материалам для Юго-Западного Края” (1875) та ін.

с. 95 Якраз географічне товариство організувало свою славетну “експедицію в Юго-Западный край”, ладилось відчинити свій відділ у Києві... — Російське географічне товариство було засноване в Петербурзі в 1845 р. Головна заслуга в організації та проведенні під егідою товариства низки етнографічних експедицій в Україні, Білорусі та Молдові (1869–1870) належала П. Чубинському, колишньому активному учаснику громадського руху й політичному в’язневі, який після звільнення в 1869 р. з-під поліцейського нагляду оселився в Петербурзі й був обраний членом Географічного товариства. За його ж редакцією були опубліковані матеріали експедиції: “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные действительным членом П.П.Чубинским, в семи томах” (Т. 1–7. — 1872–1879). За цю працю П. Чубинський отримав Уваровську премію (1879). У рецензії, що була надрукована в журналі “Вестник Европы” (1877), М. Драгоманов критикував П. Чубинського за непродуману класифікацію етнографічного матеріалу (сучасне видання рецензії з коментарями див.: *Драгоманов М.* Ученая экспедиция в Западнорусский край // *Драгоманов М.П.* Вибране: “...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні” / Упорядник та автор історико-біографічного нарису Р.С.Міщук; Примітки Р.С.Міщука, В.С.Шандри. — К., 1991. — С. 254–275).

Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства (Юго-Западный отдел императорского Русского географического общества в Киеве) був створений у Києві в лютому 1873 р. з метою вивчення географічних, етнографічних і статистичних відомостей у Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській та Полтавській губерніях. Першим головою товариства був Г. Галаган, пізніше — В. Антонович. У роботі товариства брали участь Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Лисенко, О. Русов, П. Чубинський. Заходами товариства було проведено перепис населення Києва (1874), 3-й Археологічний з’їзд у Києві (1874), видано декілька томів матеріалів, товариство взяло участь у географічному конгресі та виставці в Парижі (1875). Ліквідоване на підставі Емського указу 1876 р. Історія Південно-Західного відділу Російського географічного товариства детально описана в: *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х р.р. — Харків; К., 1930 (репринт: München, 1970). — С. 1–126.

с. 96 ...вірний драгоманівець Павлик... — *Павлик Михайло* (1853–1915) — громадсько-політичний діяч і публіцист. Народився в Монастирській Коломийського округу (нині присілок міста Косів Івано-Франківської області) в селянській сім’ї. Навчався у Коломийській гімназії. У 1870 р. переїхав до Львова, де продовжив навчання в Акаде-

мічній гімназії. У 1874 р. записався на філософський факультет Львівського університету (навчання покинув через арешт та ув'язнення у 1877 р., а відтак втрату перспектив отримати державну посаду). Як студент брав активну участь у громадському житті — був членом товариства “Академический кружок” і співробітником журналу “Друг” (1874—1877), відіграв ключову роль у переході товариства з русофільських на українофільські позиції. Один із засновників у Галичині радикального руху, що спирався на ідеї аграрного соціалізму. У поглядах дотримувався лапідарних формул: спілки — в господарстві, федерації — в політиці, позитивізм — у науці, раціоналізм — у справах віри, реалізм — у мистецтві. Неабиякий вплив на ці погляди мав М. Драгоманов, з яким М. Павлик познайомився в березні 1876 р. у Львові. За пропаганду соціалістичних ідей у 1877 р. уперше був ув'язнений (загалом упродовж життя побував у в'язниці п'ять разів), надалі перебував під пильним наглядом поліції. У 1878 р. видавав у Львові — спільно з І. Франком і за допомогою М. Драгоманова — літературний і політичний місячник радикального напрямку “Громадський друг”, збірники “Дзвін” і “Молот” (усі заборонені цензурою). Рятуючись від чергового ув'язнення, 1879 р. виїхав до Женеви, де разом з М. Драгомановим і С. Подолинським до 1882 р. видавав журнал “Громада”. Відтоді залишилися спогади про М. Павлика російських революціонерів. З точки зору Ольги Любатович (1879), він вирізнявся на тлі М. Драгоманова вузькопровінційним національним світоглядом, надмірно зосередженістю на українсько-польському конфлікті в Галичині, яка “умиляла, но не трогала”. Революціонерка писала: “Я выросла в русской деревне и в Москве, центре великой Руси, я привыкла с детства слышать и мечтать о чем-то широком, мировомъ, всепримиряющем, а тут я видела только радость победы в узко местной борьбе двух близких отпрысков славянского племени, борьбе, имевшей, правда, серьезные реальные корни в социальном неравенстве мужика-русина [...] и помещика поляка. Но зачем же борьбу с этим социальным неравенством переносить на племенную почву, зачем создавать пропасть между двумя близкими народностями, которым в Австрии следовало бы скорее отстаивать свою более широкую расовую (славянскую), а не узко племенную задачу, такую ничтожную перед лицом всепоглощающего германизма” (Любович О. С. Далекое и Недавнее. Воспоминания из жизни революционеров 1878—1881 гг. (посвящается памяти С. М. Кравчинского) // Былое. — Петербург, 1906. — № 5: Май. — С. 233—234). Згодом М. Павлик став одним із засновників Русько-української радикальної партії (1890), редактором партійних друкованих органів “Народ” (1890—1895), “Хлібороб” (1891—1895), “Громадський голос” (1898—1903). У 1909 р. визнав постулат повної політичної незалежності України, до якого схилився під враженням від нового прочитання праці М. Драгоманова “Пропащий час. Українці під Московським царством (1654—1876)”. З 1900 р. — дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка. У 1914 р. — заступник голови Головної Української Ради. Не вирізняючись глибоким інтелектуалізмом та літературним хистом, виконував величезний обсяг роботи щодо поширення соціалістичних ідей, зокрема, видання і популяризації праць М. Драгоманова. Видав найбільшу збірку листів М. Драгоманова: Михайло П. Драгоманов. Переписка / Зібрав і зладив М. Павлик. — Львів: Накладом Українсько-Руської видавничої спілки, 1901. — Т. I; Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895) / Зладив Михайло Павлик; Видав Др. Лев Когут. — Чернівці, 1910. — Т. II (1876—1878); Т. III (1879—1881); Т. IV (1882—1885); 1913. — Т. V (1886—1889); 1910. — Т. VI (1890—1891); 1911. — Т. VII (1892—1893); Т. VIII (1894—1895). Про громадсько-політичну діяльність М. Павлика див.: *Лозинський М.* Михайло Павлик: його життя і діяльність / Виданне Союзу Визволення України. — Відень, 1917; *Манзенко П. Т.* Суспільно-політичні і філософські погляди М. Павлика. — К., 1962. — 124 с.; *Грицак Я.* “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини // ЗНТШ. — Львів, 1991. — Т. ССХХІІ: Праці історико-філософської секції. — С. 71—110; *Шкраб'юк П. В.* Ми-

хайло Павлик і Радикальна партія / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1994.

...економіст і соціолог Микола Зібер, молодший товариш і великий приятель Драгоманова... — *Зібер Микола Іванович (1844–1888)* — економіст, соціолог, правознавець, громадський діяч. Народився в м. Судаку Таврійської губернії в родині німецького колоніста, переселенця зі Швейцарії, який узяв за дружину українку. Навчався в гімназіях у містах Ялті та Сімферополі. Закінчив юридичний факультет Київського університету (1867). Працював мирним посередником у Волинській губернії. Від 1874 р. — доцент, згодом професор Київського університету. У 1875–1884 рр. перебував на еміграції, співпрацював із драгоманівським часописом “Вольное Слово”. Автор монографії “Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях. Попытка критико-экономического исследования” (Санкт-Петербург, 1885). Будучи одним із перших у Росії популяризаторів економічної теорії марксизму, М. Зібер критикував концепції класової боротьби, революції, диктатури пролетаріату, обстоював ідеї якнайширшого запровадження кооперативних форм ведення народного господарства (*Сарбей В. Г. Микола Зібер у контексті своєї і нинішньої епохи // Український історичний журнал. — К., 1995. — № 6. — С. 79–91*). Головні економічні твори М. Зібера див.: *Зібер Н. И. Избранные экономические произведения: В 2-х т. / Предисл. Н. А. Цаголова. — М., 1959. — Т. 1–2. Историю Я. Грицак характеризує М. Зібера як українця за патріотичними переконаннями і космополіта за способом життя: «[...] дуалізм був властивий усьому українському соціалістичному руху. Внутрішню класифікацію його діячів можна провести за тим, наскільки вони наближалися чи віддалялися від кожного з двох полюсів — націоналізму чи соціалізму. Подолинський і Зібер були більше соціалістами, аніж націоналістами, і їхнє українство уявлялося їм насамперед як революційна справа. Погляди Драгоманова становили рівновагу соціалізму й націоналізму. Молодий Франко надавав перевагу то націоналізмові, то соціалізмові, і виглядає, що в його хитанні не було якоїсь виразної системи. Йому перепало від Драгоманова і за не досить виразну національну позицію у стосунках із польськими соціалістами у Львові, і за далекоїдучі компроміси у співпраці з народовцями. Однак ця “безсистемність” за певних обставин давала Франкові важливу перевагу над Драгомановим: не скутий обмеженнями системи, він міг легко і швидко еволюціонувати, тим самим виходячи на нові терени у розвитку української політичної думки» (*Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)*). — К., 2006. — С. 238).*

с. 99 ...молодий, імпульсивний агітатор і організатор Сергій Подолинський — Подолинський Сергій (1850–1891) — український громадсько-політичний діяч і вчений, один із перших популяризаторів соціалізму й марксизму в Україні. Народився в с. Ярославці (тепер Шполянського р-ну Черкаської обл.) у дворянській сім'ї. У 1871 р. закінчив природничий відділ фізико-математичного факультету Київського університету (в 1876 р. захистив дисертацію з медицини в Бреславському, тепер Вроцлавському, університеті). Під час навчання в університеті познайомився з М. Драгомановим і М. Зібером. З 1871 р. жив переважно за кордоном — продовжував медичні студії та займався громадсько-політичною діяльністю. Підтримував стосунки з П. Лавровим і редакцією еміграційного органу російських революціонерів “Вперед!”, був знайомий з К. Марксом і Ф. Енгельсом. У Відні зблизився з товариством українських студентів “Січ”. У 1875–1876 рр. за допомогою О. Терлецького організував у Відні видання соціалістичної літератури українською мовою. У 1877–1881 рр., мешкаючи й працюючи лікарем у французькому Монпельє, підтримував зв'язки з Женевським українським соціалістичним гуртком, надавав йому значну фінансову допомогу. Брав участь (з М. Драгомановим і М. Павликом) у виданні перших двох номерів журналу “Громада”. У працях “Про багатство та бідність” (Женева, 1876), “Про хліборобство” (Женева, 1877), “Ремесла і фабрики на Україні”

(Женева, 1880) та ін. розглянув розвиток ремесла, мануфактурного і фабричного виробництва на Україні. На основі ідей народників і марксистів, намагаючись пристосувати їх до української дійсності, розвинув власний світогляд. Ідеалом нового суспільного ладу вважав громадівство, соціалізацію землі й фабрик — передачу їх громадам безпосередніх виробників, селян і робітників. Автор низки важливих наукових гіпотез (зокрема, про шляхи перетворення людством сонячної енергії), що їх згодом використав В.Вернадський у вченні про ноосферу. У 1881 р. захворів на психічний розлад. Був перевезений на лікування до Парижа, згодом у безнадійному стані — до Києва, де помер і похований. Див.: *Злупко С.М.* Сергій Подолинський — вчений, мислитель, революціонер. — Львів, 1990; *Подолинський С.* Вибрані твори / Упоряд. мат. та бібліограф. Р.Сербина. — Монреаль, 1990; *Подолинський С.А.* Вибрані твори / Упор., передмова і примітки Л.Я.Корнійчук. — К., 2000. — 326 с.; *Сербин Р.* Життя і діяльність Сергія Подолинського: біографічний нарис // Сергій Подолинський. Листи та документи / Упоряд. Р.Сербин, Т.Слюдикова. — К., 2002. — С. 43–100.

с. 106 ... в зв'язку з планами заснування російського "Вперед" (що почав виходити з 1 серпня 1873 р.) — "Вперед!" — 1) революційний народницький неперіодичний журнал, що виходив у Цюриху й Лондоні в 1873–1877 рр. (вийшло 5 номерів). Заснований за ініціативою "чайковців" і "лавровців". Редактори — П.Л.Лавров, В.М.Смирнов, М.Г.Кулябко-Корецький; 2) революційний журнал/газета, що виходив у Лондоні в 1875–1876 рр. за редакцією П.Л.Лаврова (вийшло 48 номерів). На сторінках журналу/газети переважала думка, що "питання національне [...] повинно зовсім зникнути перед важливими завданнями соціальної боротьби" (Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сборник документов и материалов: В 2 т. / Под ред. С.С.Волка. — М.; Ленинград, 1964. — Т. 1. — С. 26). Загострення в народів Російської імперії патріотичних почуттів П.Лавров пояснював тільки національним гнітом царизму (*Снытко Т.Г.* Русское народничество и польское общественное движение 1865–1881 гг. — М., 1969. — С. 129). Позиція П.Лаврова і російських народників загалом викликала заперечення з боку М.Драгоманова, який не погоджувався з революційними гаслами редакції журналу "Вперед!" та вважав першочерговим завданням — досягнення в Російській імперії політичних свобод. Не задовольняло його і ставлення "впередівців" до українського питання (*Студинський К.* Галичина і Україна в листуванні 1862–1884 рр. Матеріали до історії української культури в Галичині та зв'язків з Україною. — Харків; К., 1931. — Т. 1. — С. 217; *Драгоманов М.П.* Автобиографическая заметка // *Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці: У двох томах / Ред. колегія: О.І.Дей, О.Є.Засенко (голова), О.Я.Лисенко. — К., 1970. — Т. 1. — С. 56–57). У листі до П.Лаврова від 10 лютого 1878 р. М.Драгоманов указував на необхідність розрізнити "национальности государственные" і "национальности мужицкие", тоді як твердження про відсутність національностей як таких, що робила редакція журналу "Вперед!", "все равно на практике приведет вовсе не к уничтожению национальных различий на свете, а к той же поддержке сильного через умолчание о слабом и даже через битие последнего, если он поднимает голову" (*Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці: У двох томах / Ред. колегія: О.Є.Засенко (голова), О.І.Дей, О.Я.Лисенко. — К., 1970. — Т. 2. — С. 469). Пізніше до характеристики ставлення російських народників до українського національного руху М.Павлик додавав: «Редакция "Вперед", — як і всі російські соціалісти, — готові були, що найбільше, допустити українську мову в популярні брошури для ширення в масах українського народу соціально-революційних ідей, але вони стояли непохитно на єдинстві "русских" соціально-революційних організацій. Цебто на тім, що до тих організацій з виключним панованням російської мови мають належати люди всіх націй Росії, жертвуючи для них усі свої сили й засоби (Виймок робили вони лише для польських соціалістів, та й то лише зціпивши зуби!)» (Центральний державний

історичний архів України у м. Львові (далі — ЦДІАЛ України). — Ф. 663 (М.Павлик), оп. 1, спр. 256, арк. 5).

с. 110 ...з приводу жалів Бучинського на теорії Лобова і цюрихських комуністів... — М.Грушевський перебільшував “жалі” М.Бучинського на О.Лобова, студента-медика з Петербурга, з яким той познайомився у Відні наприкінці 1872 р. і декілька місяців спілкувався. Навпаки, М.Бучинський заприятелював з О.Лобовим, хоча й не поділяв його зверхнє ставлення до потреб недержавних національностей. Про це свідчать наведені нижче витяги з листів М.Бучинського з Відня до М.Драгоманова: “Познакомивсь з гарним и красним петербурцем, медиком Лобовим, та й рад би набратись в живій розмові коренних и ядрених сказань и оборотів”; “Лобова перекочував я з Josephstadt-у на Landstrasse, у близьке сусідство. Ходимо до одної кавярні та говоримо несказаним язиком про обочічні порядки” (З листа від 1 (13) січня 1873 р.); “Про Лобова и Чудновського з Одеси я не давав суда, а замічання (соціялісти). З ними я заприятелювь...” (З листа від 17 березня 1873 р.); “В Цюрих сегодня пишу, Подолинському... и Лобову. Тих двох Вам рекомендую. Лобов именно чоловік самосвідомий, чоловік сміливий, але не економичний. На людий дивится, яко на начине идеи, безцінне, не яко модификаторів и усовершителів її, — словом, москаль, але такий, с которим треба брататись” (З листа від 14 травня 1873 р.). М.Драгоманов намагався втрутитись у дискусію між М.Бучинським і О.Лобовим (хоча про їх зміст у деталях не знав) і втримати М.Бучинського в полі впливу своїх ідей: «Щодо Лобова і коммуни, — то, не маючи од Вас деталів, могу судити про Ваші спори и “горя”, тільки виображаючи собі їх з общих, типичних фактів, які сам знаю. У Вашому гніву на соціализм трохи бачу, простить, “одсталость” австрийця. У Вас усе зведене на борбу краів та народностей за автономію, — і це Ваше важне діло, — але зате другі питання, соціальні і самі культурні, у Вас через те так далеко заховані...» (З листа М.Драгоманова до М.Бучинського, Флоренція, 17 лютого 1873 р.). Цит. за: Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським, 1871–1877. — Львів, 1910. — С. 248, 254, 281, 299, 315.

с. 111 ...у Драгоманова надовго потім зістались симпатії до В.Нагірного, як “цюришанина” і чоловіка “свого”, вже і після того, як той по повороті до Львова став дуже близько до народовецького центру — Нагірний Василь (1847–1921) — інженер-архітектор, публіцист, засновник української кооперації в Галичині. Народився в селі Гірне поблизу Стрия на Львівщині в селянській сім’ї. З 1870 р. навчався архітектурній справі у Львівській політехніці, а пізніше — у Цюриху (Швейцарія). Отримавши диплом архітектора (1875), працював до 1882 р. в архітектурному і будівельному бюро Цюриха, де ознайомився з діяльністю місцевого кооперативного товариства. Брав участь в організаціях слов’янських студентів та емігрантів у Швейцарії, зокрема, був знайомий з М.Драгомановим і членами женецької “Громади”. Повернувшись до Галичини і працюючи як архітектор, активно включився у громадську діяльність. Був близьким до угруповання народовців, зокрема співпрацював з редакцією газети “Діло” і брав участь в організації у Львові другого українського національного віча (1883), де прочитав підготований разом з І.Франком реферат на економічну тему. Об’єднуючу платформу для староруського та народовецького політичних угруповань у Галичині вбачав в організації економічних товариств. Автор першої програми кооперативного руху в Галичині: [Нагірний В.] Якъ люде собѣ въ нуждѣ дають раду? (Присвящаємо сю розвѣдку анкетѣ купецкѣй тов. им. Качковского.) // Діло (Львів). — 1882. — Ч. 77. — 6 (18) жовтня; Ч. 78. — 9 (21) жовтня; Ч. 79. — 13 (25) жовтня; Ч. 80. — 16 (28) жовтня; Ч. 81. — 20 жовтня (1 листопада). — Дата і підпис: Львівъ, въ жовтню 1882 р. Василь Нагірний. Спираючись на досвід швейцарської кооперації, у 1883 р. заснував у Львові кооперативну спілку “Народна торгівля” і був її директором аж до смерті (протягом 38 років). Один із засновників ремісничого товариства “Зоря” (1884), страхового товариства “Дністер”

(1892), спортивного товариства “Сокіл” (1894; перший голова — 1894—1900), “Народної Гостинниці” (1899), жіночої промислової спілки “Труд” та ін. Довголітній член головного правління товариства “Просвіта”. Див.: *Нагірний В.* З моїх споминів. — Львів, 1935; *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху / Із праць Історично-філософичної секції НТШ. — Нью-Йорк, 1964. — С. 88—93 та ін.; *Мудрий М.* Українські народні віча у Львові 1880 і 1883 років (місто на шляху до масової політики) // Львів: місто—суспільство—культура: Збірник наукових праць. — Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. — Т. 3 [= Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск]. — С. 333—347; *Бобош Г.* Стежками життя та творчості Василя Нагірного (1848—1921) // Народознавчі Зошити. — Львів, 2000. — № 2. — С. 347—355.

с. 113 *Завдяки пок[і]йному] Франкові, близькому приятелеві Остапа, ми маємо таку гарну студію про сю прекрасну людину...* — йдеться про статтю І.Франка: Д-р Остап Терлецький. Спомини і матеріали д-ра Івана Франка // ЗНТШ. — Львів, 1902. — Т. L. — С. 1—64. Показчик друкованих і рукописних матеріалів О.Терлецького і про нього див.: Остап Терлецький: Показчик друкованих і рукописних матеріалів / Уклад.: О.О.Дзвобан, С.С.Кіраль; Передм. С.С.Кіраля. — Львів, 1984. — 112 с.

с. 115 *...станіславського товариша Володимира Навроцького...* — *Навроцький Володимир* (1847—1882) — український вчений-економіст, статистик і публіцист. Народився в с. Котузів Бережанського повіту (тепер село Теребовлянського р-ну Тернопільської обл.). Навчаючись у Станіславській гімназії, разом з О.Терлецьким очолював студентську народовецьку громаду. У 1866—1871 рр. навчався на юридичному факультеті Львівського університету. Був посередником у переговорах між М.Драгомановим і М.Бучинським, з одного боку, та лідерами народовецького руху в Галичині, з іншого. За національну діяльність і зв'язки з соціалістами переведений польською владою на роботу фінансовим урядовцем до західної частини Галичини — м. Жешува (1872), звідки дописував — переважно на соціально-економічні теми — до львівських народовецьких (“Правда”, “Діло”) та російських ліберальних (“Киевский телеграф”, “Одесский вестник”, “Вестник Европы”) видань. Критикував М.Драгоманова за захоплення теоретичними соціальними доктринами та ігнорування ним національного чинника. Попри це, М.Драгоманов уважав В.Навроцького “одним з найчесніших галицьких народовців”, брав до уваги його критику соціально-економічної політики в Галичині австрійського уряду та польської влади (див: *Студинський К.* Переписка М.Драгоманова з В.Навроцьким (З початків соціалістичного руху в Галичині) // За сто літ: Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / Під ред. М.Грушевського. — [Харків; К.], 1927. — Кн. 1. — С. 83—153). Найвідоміша праця В.Навроцького “Г'янство і пропінація в Галичині” була опублікована в редакції Драгомановим женецькій “Громаді”: [*Навроцький В.*] Г'янство і пропінація в Галичині. Розвідка статистична // Громада: Українська збірка впорядкована Михаїлом Драгомановим. — Женева, 1882. — № 5. — С. 20—58. — Підпис: Онисим. У тому ж таки збірнику в посмертній згадці про В.Навроцького М.Драгоманов писав: «Навроцький був один з најчестнішчих галицьких “молодик”, народовців, або українолюбців, котрі појавились в 60-ті роки, один з тих, котрі најбільше вдержали в собі вільних думок молодих часів, а вкупі з тим один з найбільше працюючих льудей свого гурту. Остатнє доказујуть його довгі і совісні статистичні праці, напечатані в “Правді”, “Ділі” і “Громаді”» ([*Драгоманов М.*] Спомин помершого товариша, Володимира Навроцького // Громада: Українська збірка впорядкована Михаїлом Драгомановим. — Женева, 1882. — № 5. — С. 271). В.Навроцький був одним з ідеологів української концепції “органічної праці”. Мав значний вплив на формування поглядів В.Нагірного та Є.Олесницького. Помер у Жешуві. Частину творів В.Навроцького видав І.Франко у рамках проекту, що був ініційований членами “Етнографічно-статистичного кружка” при об'єднанні студентів народовського напрямку “Ака-

демичне братство”: Твори Володимира Навроцького / Выдане посмертно з портретом и житєписом; Заходом “Етнографично-статистичного кружка”. — Львів, 1884. — Т. I. Про роботу І.Франка над цим виданням див.: Якимович Б.З. Іван Франко — видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. — Львів, 2006. — С. 124–145. Вступну статтю до видання з біографією В.Навроцького написав О.Терлецький: Згадка про жите Володимира Навроцького // Твори Володимира Навроцького. — С. I–XLVIII. Аналіз науково-публіцистичної спадщини В.Навроцького див.: *Витанович І.* Володимир Навроцький (1847–1882): Перший український статистик-економіст в Галичині на тлі своєї доби. — Львів, 1934; *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху / Із праць Історично-філософичної секції НТШ. — Нью-Йорк, 1964. — С. 80–84. Сучасне видання праць В.Навроцького див.: *Навроцький В.М.* Географічно-етнографічні та статистично-економічні праці / Наук. ред., вступ. ст. Степана Злупка. — Львів, 2004.

...привезено з Полтави український капітал для заснування Товариства ім. Шевченка — йдеться про кошти, пожертвовані Єлизаветою Милорадович зі Скоропадських (1832–1890) — українською громадською діячкою і меценаткою з Полтавщини, які стали фінансовою основою для створення у Львові Літературного товариства ім. Шевченка (1873; з 1892 — Наукове товариство ім. Шевченка), що довгі роки виконувало функції Всеукраїнської академії наук. Є.Скоропадська (Милорадович) була тіткою гетьмана Павла Скоропадського; у 1856 р. вийшла заміж за Лева Милорадовича, сина історика Г.Милорадовича. З представників української інтелігенції Наддніпрянщини фундаторами Товариства ім. Шевченка також виступали О.Кониський, Д.Пильчиков, М.Жученко, з Галичини — С.Качала.

...двадцять літ пізніше мені довелося справляти Товариство на ті дороги, які малися на увазі його фундаторами — М.Грушевський дуже критично оцінював діяльність Товариства імені Шевченка, метою якого було “вспомогати розвою руської (малоруської) словесності”, у перше двадцятиліття діяльності під керівництвом галицьких народоуців. Першими головами Товариства були К.Сушкевич (1874–1885), С.Громницький (1885–1886), Д.Гладилевич (1886–1892). У цей період коштом Товариства вийшли два річники журналу “Правда” і “Дослідження в галузі руської мови” (1880, нім. мовою) О.Огоновського. З 1885 р. Товариство перейняло видання літературного журналу “Зоря” (виходив до 1898 р.). Наприкінці 1880-х рр. у Київській громаді (серед т. зв. австрофілів на чолі з В.Антоновичем і О.Кониським) визріла ідея перетворити Товариство в наукову установу. У Галичині ідею підтримала група народоуців (“новоєрівців”) на чолі з О.Барвінським, яка задля досягнення культурно-просвітніх цілей ішла на компроміс з польськими та австрійськими урядовими колами. Завданням реорганізованого в 1892 р. Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) було “плекати та розвивати науку і штуку в українсько-руській мові, зберігати та збирати всякі пам’ятки старинності і предмети наукові України-Руси”. Утворено три секції — історично-філософську, філологічну, математично-природознавчо-лікарську. Секції формували комісії. Розпочалась організація бібліотеки та музею НТШ. Першими головами реорганізованого Товариства були Ю.Целевич (1892–1893) і О.Барвінський (1893–1897). З 1892 р. почав виходити головний друкований орган Товариства — “Записки НТШ” (ред. першого тому Ю.Целевич, другого—четвертого томів — О.Барвінський). Період найбільшого розвитку НТШ розпочався в 1894 р. з переїздом до Львова М.Грушевського. У 1894 р. він очолив історично-філософську секцію, а в 1897 р. був обраний головою НТШ. З 1895 р. став редактором “Записок НТШ” і перебрав на себе всю видавничу діяльність Товариства.

с. 117–118 *...проти галицького консерватизму, втіленням котрого в очах Драгоманова був тодішній “батько Руси” о. Степан Качала* — Качала Стефан (1815–1888) — греко-католицький священик, український громадсько-політичний діяч, публі-

цист, меценат. Народився в містечку Фірлеїв (нині с. Липівка Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.). Навчався у гімназії в Бережанах і Генеральній греко-католицькій духовній семінарії у Львові, висвятився 1842 р. Душпастирював у с. Скорики (нині Підволочиського р-ну Тернопільської обл.), згодом — незмінний упродовж кількох десятиліть парох с. Шельпаки (нині Підволочиського р-ну Тернопільської обл.), з перервами — збараський декан. Депутат Галицького сейму (1861—1866, 1870—1888) та австрійського парламенту (1861—1866, 1873—1879). Представляв нечисленну групу українських діячів старшого покоління — учасників революції 1848 р. на боці Головної Руської Ради, котрі з початку 1860-х років підтримували народовецьку (українофільську) течію в українському русі Галичини й критикували русофільські (панруські, у перспективі — “москвофільські”) тенденції серед української духовної і світської інтелігенції. Поєднуючи в суспільно-політичному світогляді ідеї романтичного панславізму й польського позитивізму, пов’язаного з програмою “органічної праці”, С.Качала тривалий час вірив у можливість і вказував на необхідність рівноправного українсько-польського порозуміння. Виступав на боці Ю.Лаврівського під час ініційованої ним, невдалої в підсумку, українсько-польської угової акції в Галицькому сеймі (1869—1871). Як депутат австрійського парламенту належав у 1873—1879 рр. до Польського кола, де представляв інтереси польських виборців міського округу Тарнув—Бохня. Стабільність Габсбурзької конституційної монархії пов’язував із досягненням політично-правової і національної “гармонії”. Щодо Галичини цей процес мав бути двоетапним: спочатку широка автономія провінції як торжество ідеї федералізму, а далі — українсько-польське порозуміння в рамках галицької автономії. Мав напружені відносини з Руським клубом у парламенті, що виступав на боці ліберально-централістичного уряду А.Ауерсперга. Результатом розчарування і зневіри С.Качали в можливості рівноправної українсько-польської угоди став вихід у світ 1879 р. його книги “*Polityka Polaków względem Rusi*” (“Політика поляків щодо Русі”). У листопаді 1879 р. С.Качала намагався реалізувати проект входження народовців до русофільського політичного товариства “Руська рада”, на що русофіли не погодилися. Був членом-засновником у Львові українських національно-культурних і політичних інституцій: “Галицько-руська матиця” (1848), “Народний дім” (1849), Товариство “Просвіта” (1868), Товариство імені Шевченка (1873), Руське педагогічне товариство (1881), “Народна рада” (1885). Фінансово підтримував просвітні й наукові заходи народовців, зокрема проект видання О.Барвінським “Руської історичної бібліотеки”. Був одним із фундаторів та активним кореспондентом газети “Діло” (1880). Значні кошти заповів українським товариствам, видавництвам та установам. Зусиллями С.Качали засновувалися читальні “Просвіти” в Збаражжі та селах повіту. На отримані у спадок від С.Качали кошти народовці започаткували 1889 р. проект підготовки до спорудження у Львові спеціального приміщення для українського театру “Руська бесіда” (реалізувати проект завадили опір польської більшості Галицького сейму і початок Першої світової війни). Помер і похований у Шельпаках. В оцінці М.Драгоманова діяльність С.Качали уособлювала вузькопровінційний національний світогляд, консерватизм, “безполітичне народовство”, була показовим прикладом ігнорування галицькими народовцями соціальних питань. Критикуючи галицьку суспільність, особливо народовців, об’єднаних навколо журналу “Правда”, М.Драгоманов використовував вислів “консервативно-качалівський напрямок”. Див.: [Драгоманов М.П.] Австро-руські спомини (1867—1877) М.Драгоманова / Накладом Івана Франка. — Львів, 1889. — Ч. 1. — С. 1—48 (= Літературно-наукова бібліотека. — Кн. 2); 1889. — [Ч. 2]. — С. 49—150 (= Літературно-наукова бібліотека. — Кн. 4); 1890. — Ч. 3—4. — С. 151—330 (= Літературно-наукова бібліотека. — Кн. 7, 8, 9); 1892. — Ч. 5. — С. 331—356 (= Літературно-наукова бібліотека. — Кн. 15).

с. 119 *Галицькі москвофіли...* — галицьке русофільство (“москвофільство”) належить до найбільш дискусійних тем у сучасній історіографії. Переосмислюючи це історич-

не явище, історики розмежують “русофільство” — як отожднення галицьких русинів з великим спільним панрусським культурним простором, і “москвофільство” — як орієнтацію, власне, на Росію (Москву), а саме на російську культуру. Русофільство розглядають нині як необхідний етап у національному русі галицьких русинів-українців, який відіграв важливу роль у їх відокремленні від поляків. Про сучасні історіографічні інтерпретації панрусського (“москвофільського”) руху в Галичині див.: *Magocsi P.R.* Old Ruthenianism and Russophilism: A New Conceptual Framework for Analyzing National Ideologies in Late 19th Century Eastern Galicia // *American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists* (Kiev, September 1983). — Columbus (Ohio), 1983. — Vol. II: Literature, Poetics, History / Ed. by P. Debreczeny. — P. 305–324 (Укр. вид. статті див.: *Марочій П.Р.* Старорусинство і русофільство: нові концептуальні рамки для аналізу національних ідеологій у Східній Галичині другої половини XIX ст. // *Марочій П.Р.* Галичина (історичні есе). — Львів, 1994. — С. 156–184); *Himka J.-P.* The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions // *Intellectuals and the Articulation of the Nation* / Ed. by R.G. Suny and M.D. Kennedy. — Ann Arbor (Mich.), 1999. — P. 109–164; *Середя О.* Місце Росії в дискусіях щодо національної ідентичності галицьких українців у 1860–1867 роках (за матеріалами преси) // *Россия — Украина: история взаимоотношений* / Отв. ред. А.И. Миллер, В.Ф. Репринцев, Б.Н. Флоря. — Москва, 1997. — С. 157–169; *Макарчук С.* Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. — 1914 р.) // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* — Львів, 1997. — Вип. 32. — С. 82–98; *Аркуша О., Мудрий М.* Русофільство в Галичині в середині XIX — на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* — Львів, 1999. — Вип. 34. — С. 231–268; *Wendland A. V.* Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848–1915. — Wien, 2001; *Пашаева Н.М.* Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX вв. — М., 2001; *Миллер А.* Субсидия газете “Слово”. Галицийские русины в политике Петербурга // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* — Львів, 2001. — Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. — С. 332–338; *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті). — Львів, 2003; *Кудий І.* Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894 рр.): рецепція національної історії. — Тернопіль, 2006.

Весь сей “матеріал” вкінці був в повній мірі використаний Юзефовичем для інсинуації в урядових кругах і се привело до призначення, восени 1875 р., звісної комісії для розслідування українського руху і вишукування способів боротьби з ним, яка, кінець кінцем, привела до указу 1876 р. — спеціальна комісія для вироблення заходів щодо протидії “українофільській діяльності” була створена в серпні 1875 р. До складу комісії увійшли: О.Є. Тимашев (міністр внутрішніх справ, голова комісії), Д.А. Толстой (міністр народної освіти), К.П. Победоносцев (обер-прокурор Святійшого Синоду), О.Л. Потапов (начальник Третього відділення Імператорської канцелярії), М.В. Юзефович (голова Київської археографічної комісії, таємний радник). Ключовою фігурою був Михайло Юзефович (1802–1889), який добре знав специфіку українського руху та майже всіх його діячів з київського осередку. На його донесення й спиралася комісія. Результатом її діяльності став т.зв. Емський указ, який підписав цар Олександр II 18 травня 1876 р. Крім пунктів про заборону друкування книг українською мовою в указі йшлося про закриття Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства і про негайне виселення з України М. Драгоманова і П. Чубинського як “невиправних і однозначно небезпечних у краї агітаторів”. Про обставини прийняття і реалізацію Емського указу див.: *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. — Харків; К., 1930 (репринт: München,

1970). — С. 181–229; Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — Санкт-Петербург, 2000. — С. 173–196.

с. 120 ...з Відня вивіз доволі скептичні враження про “Січ”... — йдеться про українське студентське товариство, засноване в січні 1868 р. у Відні за ініціативою А.Вахнянина і Ю.Цегельського. Метою товариства було створити осередок наукового, літературного й товариського життя студентів української національності у Відні. Початково товариство перебувало під впливом ідеології галицьких народовців. Спроба О.Терлецького і М.Драгоманова в середині 1870-х років переорієнтувати життя “Січі” на оволодіння досягненнями європейської культури, що на практиці означало перехід на соціалістичні позиції, призвела в 1877 р. до перерви в діяльності організації (О.Терлецький — ключова постать товариства — був притягнутий до відповідальності за поширення соціалістичних ідей). У 1879 р. товариство відновило діяльність і надалі дотримувалося поміркованої національно-демократичної позиції. Існувало до 1947 р. Див.: Кухар Р. Віденська “Січ”. Історія Українського академічного т-ва “Січ” у Відні (1868–1947). В пам’ять 125-річчя від оснування “Січі”. — К., 1994.

с. 127 ...для історії соціалізму Мальона — йдеться про видання: Malon B. Histoire du Socialisme depuis les temps les plus recules jusqu’aux nos jours. — Paris, Derveaux, 1882–1883. Малон Бенуа (1841–1893) — діяч французького соціалістичного руху. Син селянина, робітник-красильник. Член Паризької секції І Інтернаціоналу (з 1865 р.). Звільнений з тюрми революцією 4 вересня 1870 р., увійшов до складу ЦК 20 округів. Учасник повстання 31 жовтня 1870 р. і 22 січня 1871 р. Помічник мера XVII округу. Член Комісії праці, промисловості й обміну Паризької Комуни. Після її придушення емігрував до Англії. Заочно засуджений до смертної кари. Один із лідерів правого крила французької Робітничої партії; разом з П.Бруссом керував POSSIBILІСТАМИ, які виступали проти революційного марксизму, пропaгували “політику можливого”.

с. 129 ...видного представника нового соціал-революційного руху, одеського провідника Фелікса Волховського... — Волховський Фелікс (1846–1914) — революційний діяч, журналіст, письменник. Народився на Полтавщині. З дворян, син чиновника. Навчався у гімназіях Санкт-Петербурга та Одеси, потім на юридичному факультеті Московського університету (не закінчив). У Москві почав співробітничати з російськими революціонерами-народниками, за що неодноразово потрапляв до в’язниці. Від 1872 р. служив в Одесі діловодом, де розвинув зв’язки з російським народницьким підпіллям. У російській революційній рух привносив українофільські елементи. Склавав агітаційну брошуру “Правдиве слово хлібороба до своїх земляків”, цитував у ній поезії Т.Шевченка й фольклорні твори (окремо видана О.Терлецьким 1876 р. у Відні, проте майже весь тираж затримали австрійські власті; пізніше передрукована І.Франком у збірці листів М.Драгоманова). У 1874–1889 рр. — в ув’язненні (з 1878 р. — на засланні в Сибіру). Із заслання втік до Канади. Від 1890 р. мешкав у Лондоні, співпрацював із С.Кравчинським у Товаристві друзів російської свободи, у журналі “Free Russia”. Був знайомий з М.Драгомановим. Листувався з Марком Вовчком, І.Франком, М.Коцюбинським, Лесею Українкою. Переклав російською мовою “Тіні забутих предків” М.Коцюбинського. Детальніше див.: Усенко П.Г. Волховський Фелікс Вадимович // Енциклопедія історії України / Гол. ред. В.А.Смолій. — К., 2003. — Т. 1. — С. 627–628.

с. 132 Драгоманов вибрався тоді в спеціальну подорож по австро-угорській Україні... — йдеться про подорож М.Драгоманова до Галичини, на Буковину й Закарпаття, влітку 1875 р. Тогочасні й у ширшій перспективі враження від спілкування з діячами пiдавстрійської України, зокрема галицькими народовцями, М.Драгоманов описав у спогадах: [Драгоманов М.П.] Австро-руські спомини (1867–1877) М.Драгоманова /

Накладом Івана Франка. — Львів, 1889. — Ч. 1. — С. 1–48; 1889. — [Ч. 2]. — С. 49–150; 1890. — Ч. 3–4. — С. 151–330; 1892. — Ч. 5. — С. 331–356. Див. також: *Дашкевич Я.* Михайло Драгоманов і Закарпаття // *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. — Львів, 2007. — С. 307–332.

с. 135 ...*Володимир Барвінський перевів дискусію на теоретичний ґрунт і почав збивати соціалістичні принципи й боронити індивідуальну власність аргументами Шефле* — *Барвінський Володимир* (1850–1883) — український політик, громадський діяч, публіцист, письменник. Народився на Тернопільщині в родині греко-католицького священника. Навчався в Тернопільській (1861–1867) та 2-й (німецькій) Львівській (1867–1868) гімназіях. У 1872 р. закінчив правничий факультет Львівського університету. До 1880 р. працював у канцеляріях львівських адвокатів. Був одним із організаторів та ідеологів народовського (українофільського) руху в Галичині, стояв біля витоків українського варіанта концепції “органічної праці”, що передбачала використання легальних можливостей для зміцнення матеріальних та інтелектуальних сил народу, введення його в контекст європейських політичних цінностей, виступав за налагодження рівноправних українсько-польських взаємин. Майбутнє українства узалежнював від тривалої наполегливої та сумлінної праці кожного на своєму місці, від послідовного проведення в життя принципу особистості й національної гідності. Наприкінці 1860-х років належав до активних творців товариства “Просвіта”. Редактор журналу “Правда” (1876–1880), засновник, видавець і редактор газети “Діло” (1880–1883). Організатор першого українського народного віча у Львові (1880). Відомий як добрий оратор. Завдяки хисту політика В. Барвінський змусив рахуватися з народовським рухом русофілів і польську правлячу еліту. З 1881 р. — дійсний член Ставропігійського інституту, що створило додаткові можливості для розвитку приватних контактів між русофілами й народовцями та формувало передумови для входження народовців у сферу великої політики. Автор численних (понад 300) статей на політичні, громадські, наукові й літературні теми з життя українців Галичини. Див.: *Барвінський О.* Спомини з мого життя. Частини перша та друга / Упор. А. Шацька, О. Федорук. — К., 2004; *Мудрий М.* Листування Б. Дидицького з В. Барвінським як джерело до вивчення українського національного руху в Галичині початку 80-х років XIX ст. // *Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних* / Упор. М. М. Трегуб. — Львів, 1999. — С. 52–64; *Мудрий М.* Угода між галицькими народовцями і русофілами 1882 року // ЗНТШ. — Львів, 2002. — Т. ССXLIII: Праці Історично-філософської секції. — С. 653–685.

Шефле (Schäffle) Альберт Еберхард Фрідріх (1831–1903) — німецький та австрійський економіст і соціолог. Професор політекономії в університетах Тюбінгена, Відня і Штутгарта. Міністр торгівлі в австрійському уряді Гогенварта (1871). Один із представників органічної школи в соціології та катедер-соціалізму, що пропагував ідею мирного переходу від капіталізму до соціалізму за допомогою реформ під егідою держави. Уважав соціалізмом будь-яке втручання держави в економічне життя. Розглядав суспільство як організм, який розвивається за дарвінівським принципом боротьби за існування. Аналізував роль колективної власності в процесі розподілу й виробництва. Найважливіші праці А. Шефле, на зміст яких, очевидно, спирався В. Барвінський у дискусії з М. Драгомановим: “Kapitalismus und Sozialismus” (Капіталізм і соціалізм, 1870), “Die Quintessenz des Sozialismus” (Квінтесенція соціалізму, 1875), чотиритомна “Bau und Leben des sozialen Körpers” (Будова і життя соціальних тіл, 1875–1878). У соціалістичному таборі, до якого був близьким М. Драгоманов, ці праці розглядалися як спрямовані проти соціалізму. Сам А. Шефле поступово відійшов від соціал-демократичних поглядів, залишаючись прихильником соціальних реформ.

с. 139 ...*властителька “К[иевского] телеграфа” відібрала його від громади...* — газета “Киевский телеграф” виходила з 1859 р. У червні 1874 р. право на власність газети купила А.Гогоцька, дружина професора філософії Київського університету С.Гогоцького, яка в жандармських колах мала репутацію “пропагандистки нігілістичних теорій серед місцевих жінок”. Наприкінці того ж таки року вона передала газету українській Громаді. У грудні 1874 р. А.Гогоцька представила список 16 співробітників редакції, з яких тільки двоє не належали до Київської громади та не були членами Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Ідейним натхненником і фактичним редактором газети став М.Драгоманов. З Галичини до “Киевского телеграфа” дописував В.Навроцький, з газетою співпрацювали Ф.Вовк, С.Подолінський, М.Зібер. Опоненти М.Драгоманова, які об’єднувалися навколо газети “Киевлянин”, що виходила за редакцією В.Шульгіна, звинувачували “Киевский телеграф” у пропаганді “українського сепаратизму”. Під тиском антиукраїнських сил у кінці липня 1875 р. А.Гогоцька розірвала угоду з громадівцями. Остаточо видання газети було заборонене на підставі Емського указу в 1876 р. У п’ятому параграфі указу значилося: «Запретить газету “Киевский телеграф” на том основании, что номинальный ее редактор Снежко-Блоцкий слеп на оба глаза и не может принимать никакого участия в редакции, которой заведуют постоянно и произвольно лица, приглашаемые к тому издательницею Гогоцкою из кружка людей, принадлежащих к самому неблагонамеренному направлению». Див.: *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860—1870-х рр. — Харків; К., 1930 (репринт: München, 1970). — С. 141—160; *Миллер А.И.* “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — Санкт-Петербург, 2000. — С. 153—181.

..*закупила і переправлення на Україну такої друкарні для Мальованого, що займався сею справою в Одесі...* — *Володимир Мальований* (1847—1893) — учасник народницького руху в Україні, член української Громади в Одесі. Поділяючи ідеї “громадівського соціалізму”, був прихильником об’єднання зусиль і координації дій усіх опозиційних сил у боротьбі проти царизму. Головними засобами громадсько-політичної діяльності В.Мальованого як члена Одеської громади були: виступи на засіданнях Громади з метою пропаганди радикально-демократичних ідей, складання віршів революційного змісту, організаційно-практичні дії щодо перевезення з-за кордону нелегальної соціалістичної літератури та обладнання для нелегальної друкарні, збір коштів на підтримку видавничої діяльності М.Драгоманова, здійснення зв’язку між Одеською громадою і “комітетом 12-ти” Київської “Старої громади”, підтримка тісних зв’язків з “південними бунтарями” та землевольцями, надання власної квартири та особиста участь у спільних конспіративних зібраннях російських народників і громадівців, проведення переговорів з російськими народниками та представниками української національно-демократичної еміграції щодо видання агітаційної газети. З приводу видання нелегальної української газети між В.Мальованим і М.Драгомановим існували тактичні розбіжності щодо своєчасності соціалістичної агітації серед селянства. Позиція В.Мальованого була радикальнішою і мала спільні риси з тактикою російських народників. За нелегальну діяльність був заарештований і засланий у Сибір (1879—1881). Після втечі з місця заслання співпрацював з “Народною Волею”, але участі в терористичних акціях не брав і формально до керівництва організації не належав. Уважав, що діяльність народовольців, спрямована на завоювання політичної свободи, не суперечить українським інтересам, а досягнення цієї мети матиме позитивне значення для “української справи”. Навесні—влітку 1883 р. — за умов урядової реакції, домінування ліберально-демократичної течії в українському національному русі та кризи російського народництва — відійшов від безпосередньої участі в справах “Народної Волі” та зробив спробу створити українську соціально-революційну партію соціалістів-федералістів, для якої написав проект програми. Програма передбачала

встановлення федеративного зв'язку з такою ж великоросійською політичною партією. Улітку 1883 р. виїхав до Женеви, куди привіз "Програму діяльності й організації української соціально-революційної партії на федеративних началах". На її основі в ході тривалих дискусій з М. Драгомановим за участю народовольця В. Сухомлина був розроблений перший проект програми товариства "Вільна Спілка" — "Вольный Союз". Проект ставив за мету об'єднати опозиційні сили в Україні задля встановлення політичної свободи в Російській імперії. Доопрацьований і доповнений М. Драгомановим проект програми "Вільної Спілки", який вийшов друком у 1884 р. в Женеві (див.: [Драгоманов М.] Опыт украинской политико-социальной программы / Свод и объяснения М. Драгоманова. — І. Проект оснований устава украинского общества "Вольный Союз" — "Вільна Спілка"; ІІ. Объяснительная записка к проекту Устава оснований украинского общества "Вольный Союз" — "Вільна Спілка". — Женева, 1884), був другим варіантом цього документа. Незважаючи на критику з боку М. Драгоманова, В. Мальований залишався прихильником співпраці з народовольцями. Після повернення до Росії був заарештований за звинуваченням в організації "гуртка Української соціально-революційної партії на федеративних началах" та привезенні з-за кордону літератури протиурядового змісту (1883). З 1885 р. перебував на засланні в Сибіру. Помер після операції на рак шлунка в університетській лікарні в Томську. Див.: *Козирев О.С.* В.Г. Мальований у суспільно-політичному русі України 70–80-х років XIX ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 — Історія України / Запорізький національний університет. — Запоріжжя, 2005.

...з оповідань *Ф.К. Волкова* знаю... — йдеться про Федора Вовка (1847–1918) — одного з основоположників української етнографії та антропології, видатного археолога, музеєзнавця, видавця, літературознавця та громадського діяча. Це подвійне прізвище виникло ще в документах батька Федора Вовка — Кіндрата Матвійовича, якому під час служби у війську прізвище "Вовк" змінили на російський манер — "Волков". Однак учений вважав, що його справжнє прізвище Вовк. І так підписувався не тільки під літературними, а й багатьма науковими працями. Див.: *Франко О.О.* Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — К., 2000.

с. 141 *Видавництво, охрещене "Громадою", мало виходити в кількох серіях, на українській і російській мові* — йдеться про український політичний, літературний та науковий збірник "Громада" (1878–1882), який видавав у м. Женеві (Швейцарія) М. Драгоманов за участю М. Павлика і С. Подолинського на кошти Старої громади і М. Драгоманова. Вийшло 5 випусків. Перший збірник мав програмний характер (див.: *Драгоманов М.* Переднє слово // Громада: Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. — Женева, 1878. — № 1. — С. 1–101. — Дата: Женева, 30 Апр. 1878). Видавець обіцяв розповісти про життя українців по обидва боки кордону, а також про всі сусідні слов'янські народи, "з котрими нам прийдеться вкупі здобувати нашу землю і волю". "Громада" призначалася й на те, щоб "передавати українським громадам нові здобутки всесвітньої науки і праці громадської", спрямовані на соціальне визволення людини й завоювання людських прав. Радикальні, певною мірою утопічні погляди, пропаговані "Громадою", а також заперечення редакцією "Громади" актуальності поширеної на той час культурницької діяльності не знайшли розуміння в середовищі тогочасної української інтелігенції, яка здебільшого тяжіла до поміркованості. Див.: *Лисенко О.В., Шутька М.О.* "Громада" // Енциклопедія історії України / Гол. ред. В.А. Смолій. — К., 2003. — Т. 1. — С. 210; *Федченко П.М.* М. Драгоманов — видавець "Громади" // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова / Відп. ред. Р.С. Міщук. — К., 1991. — С. 84–99. Зміст і концепція програми "Громади" детально проаналізовані в: *Лисяк-Рудницький І.* Перша українська політична програма: "Переднє слово" до "Громади" Михайла Драгоманова // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: [У двох томах] / Пер. з англ. — К., 1994. — Т. I. — С. 349–374.

...про одесців і не казати: ті стояли на вповні революційній позиції (між членами укр[аїнської] організації був Желябов!) — йдеться, очевидно, про “Гурток ініціативи”, який у 1873 р. організував з одеситів і херсонців Ф.Волховський. До цього народницького гуртка “чайковців” із сильними українськими симпатіями входив А.Желябов, згодом член “Народної волі”. Страчений як один з організаторів убивства Олександра II (1881). Див.: *Любченко В.Б. Желябов Андрій Іванович* // Енциклопедія історії України / Гол. ред. В.А.Смолій. — К., 2003. — Т. 1. — С. 145–146.

с. 142 ...нові адепти з львівського “Академічного кружка”, студентського товариства, москвофільського напрямку — “Академічний кружок” — українське студентське товариство русофільської (“москвофільської”) орієнтації, яке діяло у Львові в 1871–1895 рр. У 1876–1877 рр. активну участь у роботі товариства, сприяючи його демократизації, брали М.Павлик і І.Франко, які перебували під впливом ідей М.Драгоманова. Органом товариства був журнал “Друг” (1874–1877). Після арештів студентів-соціалістів у 1877 р. товариство повернулося на консервативні русофільські позиції. У 1895 р. змінило назву на “Друг”, яке з перервами діяло до 1939 р. Див.: *Серета В.В. “Академічний кружок”* // Енциклопедія історії України / Гол. ред. В.А.Смолій. — К., 2003. — Т. 1. — С. 52.

с. 145 ...сі листи досі не видані — йдеться про листи І.Франка до М.Драгоманова, які з’явилися друком за редакцією М.Грушевського і К.Студинського щойно в 1928 р.: Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. — К., 1928. — Т. 1: Листування І.Франка й М.Драгоманова. Перевид.: Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редкол.: І.Вакарчук, Я.Ісаєвич (співголови) та ін. — Львів, 2006.

Про візиту Д[рагоманова] на “Бесіду”, на відчит студ[ії] Литвиновича про Сербію... — йдеться про засідання студентського товариства “Бесіда” у Львові 1876 р., на якому був присутній М.Драгоманов. На цьому засіданні Роман Литвинович виголосив доповідь “О політичній і соціальному стані нинішньої Сербії”. Див.: *Анонім. Історичний очерк розвою Товариства академічного “Дружний Лихвар” опісля 21 цвітня 1871 р. по Загальній Збори Товариства з дня 1 падол[иста] 1885* // ЗНТШ. — Львів, 1903. — Т. LV. — Miscellanea. — С. 14.

с. 146 В роботі застав згадану брошуру Волховського... — йдеться про брошуру Ф.Волховського “Правдиве слово хлібороба до своїх земляків”, яку О.Терлецький готував у Відні до друку. Вийшла друком без зазначення автора: [Волховський Ф.] Правдиве слово хлібороба до своїх земляків / Коштом і заходом В.Кістки. — Відень: З Болгарської печатні Янка С.Ковачева, 1876. — 24 с. Автор розвивав тему об’єднання селян і закликав їх до повстання проти панів: “Гей, чесні хлібороби, трудові робітники, вільні козаки, лицарські діти і ви, нещасливі москалі, що одірвані од рідної хати і чесною роботи, та чие серце ще не одірвалося од правди — гей, слухайте мене, скажу я вам слово поспідне, слово правдиве, не лукаве, що накипіло на серці не часами, а роками! Гей, вставайте боротись за правду, за людське щастя, за волю, за землю. Близько, ой близько світла година, що буде сором і погибель супостатам. Незабаром встануть усі народи і окують царів неситих в залізні пута і їх славних оковами ручними окрутять, а осудять губителів судом своїм правим [...]” (Там само. — С. 23).

с. 149 ...йому в “поміч” слідом висламо незабутнього Антона Ляхощького, в історії українського письменства звісно звичайно під іменем Кузьми. — *Ляхощький (Кузьма) Антін* (1853–1918) — громадський діяч, послідовник М.Драгоманова. Походив із Житомира. З 1878 р. перебував на еміграції в Женеві, де керував українською друкарнею, заснованою М.Драгомановим. Листувався з Лесею Українкою. Був головою Української громади в Женеві (1906, 1915). Листи М.Драгоманова до А.Ляхощького у справах української друкарні в Женеві зберігаються в: ЦДІАЛ України. — Ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка, м. Львів), оп. 1, спр. 2367.

с. 150 ...з їх друкарні вийшла українська “Золота грамота” для чигиринського бунту — йдеться, очевидно, про фальшиве царське звернення до селян від 19 лютого 1875 р., яке поширювали народники в Чигиринському повіті Київської губернії. Воно було надруковане як брошура під загальною назвою “Устав крестьянского общества Тайная Дружина Высочайше утвержденный Его Императорским Величеством Государем Императором Александром Николаевичем”, що складалася з трьох документів: “Височайшої таємної грамоти”, статуту “Таємної дружини” й “Обряду святої присяги” (складені головню Я. Стефановичем, а надруковані І. Бохановським). У “грамоті” від імені Олександра II йшлося про несправедливості, що їх зазнають селяни від поміщиків усупереч царським розпорядженням від 19 лютого 1861 р.; цар нібито визнавав своє безсилля допомогти селянам у боротьбі проти поміщиків і пропонував їм об’єднуватися в “таємні дружини” й зі зброєю в руках відстояти перед дворянами й чиновниками право на справедливий розподіл землі, лісів і сіножатей. Селянські заворушення в цьому регіоні досягли апогею під час т.зв. Чигиринської змови 1877 р. — спроби селянського збройного повстання проти поміщиків за розподіл панських земель, що її організувала в Київській губернії народницька група Я. Стефановича. Народники використали царистські ілюзії селян, їх віру в царя-визволителя. У результаті активної агітації групи Я. Стефановича на початку 1877 р. у багатьох селах Чигиринського та Черкаського повітів була створена нелегальна селянська організація “Таємна дружина”. Та під час підготовки повстання, яке мало відбутися на початку жовтня 1877 р., змову було викрито, а організаторів засуджено до тривалих термінів заслання і каторги. Див.: Документи к Чигиринскому делу // Былое. — Петербург, 1906. — № 12: Декабрь. — С. 257–261; Вовкотруб Ю. Селянський рух на Чигиринщині у другій половині ХІХ ст. // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції 17–18 травня 2006 року. — Черкаси, 2006. — С. 164–169.

с. 151 ...проектowana ж “Слов’янська громада” так і не появилась. Не знаю, на чім розбився проект: найскорше, мабуть, на фінансовім питанні, бо всеслов’янських інтересів Драгоманов не стратив — сучасні дослідники громадсько-політичної діяльності М. Драгоманова назагал поділяють це твердження М. Грушевського — головну причину згортання проекту видання “Слов’янської громади” пов’язують з відсутністю інтересу до нього та фінансової підтримки з боку Київської Старої громади. Але водночас звертають увагу на те, що й М. Драгоманов не виявив особливого занепокоєння згортання цього проекту. Очевидно, що після вщухання Балканської кризи та зміцнення позицій правлячих режимів в Австро-Угорщині та Росії він був змушений визнати політичні проекти на основі “слов’янської ідеї” невідповідними потребам українського руху, вимогам часу, обставинам політичного розвитку народів Східної Європи. Після 1878 р. М. Драгоманов переніс акцент з ідеї всеслов’янської федерації на ідею “вільної спілки (федерації) громад на всій Україні”. Про еволюцію поглядів М. Драгоманова від слов’янської взаємності до української національної ідеї див.: Крутлашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці, 2000. — С. 285–291.

с. 153 ...Драгоманов сам узявсь писати програмну статтю про російсько-українські відносини (“Пропащій час. Українці під Московським царством 1654–1876”), — навіть почав її друкувати, але потім закниув, і видрукована частина вже після його смерті була опублікована (в “Житі і Слові”) Павликом... — праця М. Драгоманова (1878) вперше надрукована повністю окремим виданням у Львові 1909 р. з передмовою М. Павлика, де припускалось, що брошура мала служити вступом до запланованої М. Драгомановим ґрунтовної праці про історію українсько-російських взаємин, яку вчений мислив надрукувати в одному з випусків “Громади”. Див.: Драгоманов М. Пропащій час. Українці під Московським царством (1654–1876) / З передмовою Михайла Павлика. — Львів, 1909. Друге вид.: К., 1918). М. Павлик припускав, що

задумана М. Драгомановим праця може свідчити про те, що наприкінці 1870-х рр. той перебував у “революційно-сепаратистичнім настрою” та схилився до ідеї “насильного заведення самостійної української держави”. Відмову М. Драгоманова від продовження друку (після виходу вступної частини) і перехід його на позицію перебудови Російської та Австро-Угорської імперій на конституційно-федералістичних засадах М. Павлик пояснював нестачею національно-державної свідомості в тогочасному українському суспільстві: “[...] в принципі він [М. Драгоманов] ніколи не був противний самостійній українській державі. Але перед ним [...] мусіли встати вже в часі писання його розвідки далеко більші труднощі політичної самостійності України, а то: недостатність, до такої важкої справи, самого революційного настрою, — навіть далеко дужчого, сталішого, ніж се було в тогочасних наших земляків, — сила держави російської, як і австро-угорської, та недостача прихильної політичної самостійності України сили якоїсь инчої великої європейської держави. Ось, певно, й причина тому, що Драгоманів увірвав свою розвідку [...]” (Там само. — С. 5). Публікацією розвідки М. Драгоманова і передмовою до неї М. Павлик, по суті, декларуввав власну ідейну трансформацію — схилання до підтримки ідеї української державної самостійності. “Добути, або дома не бути! — отсі мужні слова молодих запорозьких козаків, присягаючих 9-го цвітня 1709 р. Мазепі, повинні стати відтепер одиноким політичним окликом України”, — завершував передмову М. Павлик (Там само. — С. 8).

с. 154 ...львівський процес Франка—Павлика—Терлецького, 1877—1878 рр. ... — йдеться про судовий процес у Львові над групою осіб за звинуваченням у причетності до соціалістичного руху та створення таємного товариства. Із семи в'язнів, поставлених перед судом 14 січня 1878 р., був один поляк (Е. Кобилянський) і шестеро русинів (М. Павлик, А. Павлик, О. Терлецький, І. Мандичевський, Ц. Сельський, І. Франко). Всі вони були засуджені від одного до трьох місяців ув'язнення, хоча з урахуванням часу слідства провели в тюрмі значно довші терміни. Радянська історіографія трактувала судову справу 1877—1878 рр. як доказ існування в Галичині соціалістичного руху, а головною дійовою особою цієї історії подавала І. Франка. Насправді ж чіткого поняття про соціалізм ні місцева влада, ні суспільство тоді не мали, а І. Франко опинився під слідством і був засуджений на шість тижнів ув'язнення (загалом пробув у тюрмі дев'ять місяців) через прикрий для нього збіг обставин. Попри доволі розвинуте в Галичині середовище польських соціалістів, зусиллями австрійської та польської влади діяльності соціалістів у краї було надано характеру тільки “руської змови”. Див.: *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856—1886). — К., 2006. — С. 178—189; *Горак Р., Гнатів Я.* Іван Франко. — Львів, 2004. — Кн. 4: Університет. — С. 276—388. Пор.: *Himka J.-P.* Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860—1890). — Cambridge (Mass.), 1983.

с. 155 ...в паспорті звався Барабашем, на суді назвався Котурницьким, пізніше звав себе Борковським... — йдеться про конспіративні імена Еразма Кобилянського, польського конспіратора з російським громадянством, який народився 1854 р. у Варшаві й помер після 1900 р. Після польського повстання 1863 р. він перебував переважно у Швейцарії. Роль Е. Кобилянського у львівському судовому процесі 1877—1878 рр. залишається в історіографії не з'ясованою: він був справді довіреною особою М. Драгоманова, за дорученням якого в 1877 р. намагався залучити до конспіративної роботи галицьку молодь і потрапив під нагляд поліції, чи польським провокатором, який діяв в інтересах поляків і через якого відбулися арешти українців. Зі спогадів І. Франка відомо, що Е. Кобилянський, незважаючи на видалення з Австро-Угорщини в 1878 р. і заборону в'їжджати на її територію, неодноразово бував після того у Львові й Кракові. Зокрема, у 1884 р. він видав у Львові під псевдонімом “Michałko” окремою брошурою кілька віршів українською мовою і латинкою, що були нав'язні розмовами з одеськими українофілами. Див.: *Najdus W.* Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska 1890—1919. —

Warszawa, 1983. — S. 42–44, 52, 63; *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). — К., 2006. — С. 181; *Горак Р., Гнатів Я.* Іван Франко. — Львів, 2004. — Кн. 4: Університет. — С. 333–334.

с. 156 ...на руки Ом[еляна] Огоновського... — *Огоновський Омелян* (1833–1894), мовознавець і літературознавець, письменник і громадський діяч, священник. Народився в с. Григорів на Станіславщині (тепер село Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.). Закінчив Львівську греко-католицьку духовну семінарію (1857), але за станом здоров'я не зміг бути сільським парохом. У 1858–1867 рр. працював учителем руської (української) і класичних мов у гімназіях Львова. Одночасно навчався на філософському факультеті Львівського університету (у 1865 р. здобув звання доктора філософії). З 1867 р. — керівник кафедри руської (української) мови і літератури Львівського університету (з 1870 р. — професор). Як мовознавець відстоював окремішність української мови з опертям її літературного варіанта на народну основу. Головна праця — «Історія литературы руской» (Част. I–IV. — Львів, 1886–1894). Член-засновник товариства «Просвіта» (1868; у 1877–1894 рр. — голова) і Літературного товариства імені Шевченка (1873). Один із співзасновників політичного товариства народовців «Народна рада» (1885). Стосунки між М. Драгомановим та Ом. Огоновським не склалися. М. Драгоманов дуже скептично ставився до наукової мовознавчої та літературознавчої діяльності Ом. Огоновського, тоді як той рішуче відмежовувався від контактів із будь-ким із представників радикального й соціалістичного руху в Галичині. Листування між Ом. Огоновським і М. Драгомановим опублікував М. Павлик: Із переписки М. П. Драгоманова / Подає М. Павлик. VIII. Переписка М. П. Драгоманова з д-ром Омеляном Огоновським (1876–77, 1893–94) // Житє і Слово: Вістник літератури, політики і науки. — Львів, 1897. — Т. VI. — Рік 4. — Кн. V і VI. — С. 363–400. Див.: *Кокорудз І.* Професор д[окто]р Омелян Огоновский. Огляд его життя і наукової та літературної діяльності // Записки НТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — [Наукові статті]. — С. 1–34; *Микитюк В.* Іван Франко та Омелян Огоновський: мовчання та діалог. — Львів, 2000.

с. 157 ...Танячкевич, що так недавно брався організувати переправлювання соціалістичної літератури на велику Україну (він був священником в одному з приграничних сіл в околиці Бродів), тепер громив українських соціалістів... — *Танячкевич Данило* (1842–1906) — громадсько-політичний діяч і публіцист, один із організаторів народовецького (українофільського) руху в Галичині. Народився в с. Дідилові Кам'янка-Струмилівського повіту (тепер село Кам'янсько-Бузького р-ну Львівської обл.). Греко-католицький священник (з 1868 р. — парох у с. Закомор'я поблизу Золочева на Львівщині). У 1860-х роках відіграв ключову роль в організації сітки громад серед гімназійної молоді Галичини та координації їх діяльності, співробітник народовецьких видань, зокрема журналу «Правда». Автор першого друкованого маніфесту народовецького руху «Письмо народовців руських до редактора політичної часописі «Русь» яко протестъ и меморіяль, списавъ Федоръ Черногора» (Відень, 1867). У 1897–1900 рр. — депутат австрійського парламенту від округу Золочів—Перемишляни. Публіцистика Д. Танячкевича вирізнялася «пророцькими» інтонаціями, що назагал відображало його імпульсивний характер: М. Павлик влучно писав про Д. Танячкевича як про діяча з «громовим голосом і живими манерами, аж до пророцьких екстаз». Інтереси М. Драгоманова і Д. Танячкевича на короткий час зійшлися в 1876–1877 рр., коли Д. Танячкевич з власної ініціативи зайнявся переправкою соціалістичної літератури на підросійську Україну. Але після хвилі арештів, що прокотилися Галичиною влітку 1877 р. за звинуваченнями у причетності до соціалістичної пропаганди, Д. Танячкевич опублікував статтю «Лжепророки», в якій різко розкритикував поширення з-за кордону серед українців радикально-соціалістичних ідей, назвав закордонних діячів, маючи на увазі М. Драгоманова, «самозваними прокторами», закликав галицьких русинів об'єднатися навколо народовців на платформі

“реальної праці”. Після цієї публікації стосунки між М. Драгомановим і Д. Тянячкевичем були розірвані. Див.: Листи Данила Тянячкевича до Михайла Драгоманова (1876—1877) / Зладив і видав М.Павлик. — Львів, 1906; [Тянячкевич Д.] Лжепророки // Правда: письмо літературно-політичне. — Львів, 1877. — Ч. 12. — 30 (18) червня. — С. 462—464. — Дата і підпис: Червень 1877. Федір Чорногора.

с. 159 Народовство з своїх первісних, демократичних і навіть радикальних позицій 1860-х рр. перекинулось в суто консервативну партію, свідомо поставило собі завдання витримати консервативну марку в конкуренції з польською шляхтою... — М. Грушевський, пов'язуючи з “ранніми” народовцями початки радикального руху в Галичині, приймав точку зору М. Драгоманова. Полемізуючи з Б. Грінченком, той писав: «[...] радикалізм в Галичині появився власне в 1862—64 рр. в купі з творами Шевченка. Тодішні молоді народовці були власне радикали: документ тому напр. брошура д. Ом. Партицького “Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка”, котра і тепер продаєся в Галичині. Сей радикалізм почали затемнювати старші Рутенці або москвофіли, як Лавровський, Качала, Ом. Огоновський і др., котрі пристали до народовців з різними “діпломатичними” цілями і котрих народовці прийняли до себе те ж по дипломатії. Але з народовецьких видань від часів “Мети” аж до самої “Правди” Вол. Барвінського можна виписати цілу хрестоматію досить радикальних уступів. Вся біда лишень у тому, що народовці самі не брали в суур'яз тих фраз — і перелякались страшно, коли в 70-ті роки молодші люде, підперши старі “українсько-хлопоманські” думки новим інтернаціональним соціалізмом, задумали винести ці думки із стін кружкових у маси народу, не боючись переслідувань, майже завше протизаконних у Австрії» ([Драгоманов М.] Листи на Наддніпрянську Україну Михайла Драгоманова. — Коломия, 1894. — С. 153—154).

с. 163 На чолі польського соціалізму стояв звісний письменник Болеслав Лімановський... — Лімановський Болеслав (1835—1935) — польський публіцист, соціолог та історик, один із засновників Польської соціалістичної партії (1892, *Polska Partia Socjalistyczna*). Навчався у Московському (медичний факультет) і Дерптському (філософський факультет) університетах. У 1861 р. за антиурядову діяльність на території Литви був висланий в Архангельську, а потім у Воронежську губернію. У кінці 1870 р. оселився у Львові, де закінчив університет. У 1878 р. заарештований за звинуваченням у причетності до соціалістичного руху. Але після того, як зусиллями австрійської та польської влади діяльність соціалістів у Галичині набрала характеру тільки “руської змови”, був звільнений і на вимогу намісника Альфреда Потоцького покинув Львів і Габсбурзьку монархію. З жовтня 1878 р. на еміграції — спочатку в Женеві, де увійшов у соціалістичну групу “Równość” (“Рівність”) й очолив утворену в ній 1881 р. організацію “Lud Polski” (“Польський люд”), згодом — у Парижі. У 1907 р. повернувся з еміграції до Польщі. Жив у Кракові й Варшаві. У 1922—1935 рр. — сенатор II Речі Посполитої. Основні праці: “O kwestii robotniczej” (1871), “Stuletnia walka narodu polskiego o niepodległość” (1894), “Historia demokracji polskiej w epoce porozbiorowej” (1901).

М. Драгоманов полемізував з Б. Лімановським, стверджуючи в 1882 р. на сторінках женевського тижневика “Вольное Слово”, що “всякая примесь польского исторического патриотизма” може тільки зашкодити “делу интернационального рабочего движения в Галиции” [Вольное Слово. — Женева, 1882. — № 23. — 17 (5) января. Передрук: [Драгоманов М.П.] Ответ Драгоманова на письмо Лимановского // Собрание политических сочинений М.П. Драгоманова. С биографическим очерком и портретом автора. — Paris, 1906. — Том II. — С. 602—603. — (Издание редакции “Освобождения”)]. В історію українського соціалістичного руху в Галичині Б. Лімановський увійшов завдяки скандалу, що виник навколо публікації ним у Женеві в 1881 р. “Програми польських і руських соціалістів Східної Галичини”, підготованої у Львові Л. Інлендером, Б. Червенським і І. Франком. З первісної назви програми Б. Лімановський вилучив слово “русських”. Коли

обурені такою зміною львівські соціалісти-русини відмовилися прийняти тираж, він заклеїв старий заголовок на всіх примірниках стрічкою з написом “Програма галицьких соціалістів”, яку було можна легко відклеїти. І.Франко мав враження, що помилка Б.Лімановського не була випадковою, а відображала його бачення соціалістичного руху в Галичині як тільки польського. Сучасні польські історики схильні вбачати в цьому інциденті друкарську помилку. Сам Б.Лімановський обминав інцидент мовчанкою. Пор.: *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). — К., 2006. — С. 234–235; *Sliwa M.* Bolesław Limanowski: człowiek i historia. — Kraków, 1994. — 172 s.; *Najdus W.* Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska 1890–1919. — Warszawa, 1983. — S. 39–46, 59; *Hornowa E.* Українські обóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji 1876–1895. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968; *Limanowski B.* Pamiętniki. — Warszawa, 1957. — Т. I: 1835–1870; 1958. — Т. II: 1870–1907. Про діяльність Б.Лімановського в Галичині (виселення у 1878 р., спроби повернення, приїзд у 1907 р., ювілейні урочистості в 1910 р.) див. також архівні матеріали: ЦДАЛ України. — Ф. 146 (Галицьке намісництво), оп. 4, спр. 4924.

Найбільш інтелігентною групою цього робітництва були друкарські складачі, на чолі котрих стояв українець Осип Данилюк — Данилюк Йосиф (1845 [за ін. даними 1843]–1904) — друкар, один із організаторів робітничого руху у Львові. Народився в с. Воля Баритова Золочівського циркулу в руській сім’ї. Був одружений (1869) з Теофілею Островською (1848–1917), львів’янкою, мабуть, полькою (хрестилась у костелі святого Антонія). Видавець робітничої газети “Ргаса” (1878–1892), на сторінках якої не вважав за потрібне порушувати національні питання, дотримуючись думки, що не має значення, до якої національності належить робітник. Співпрацював з І.Франком і М.Павликом. У 1879–1880 рр. І.Франко був фактичним непідписаним редактором газети. Під його впливом проходило перетворення газети “Ргаса” із професійного видання львівських друкарів у загальноробітничий орган Галичини. Й.Данилюк підтримував І.Франка матеріально, коли той, як співробітник газети “Ргаса”, не мав засобів до життя. Згодом Й.Данилюк різко змінив свої погляди. Він отримав посаду завідуючого типографією Ставропільського інституту і перейшов на “московфільські” позиції. Символом цієї еволюції Й.Данилюка став шлюб його доньки Олени з Ієронімом Луциком — публіцистом, який зрівняв співробітництво з польською католицькою пресою і перейшов на бік “московфілів”. Див.: *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). — К., 2006. — С. 192–193; *Горак Р., Гнатів Я.* Іван Франко. — Львів, 2005. — Кн. 5: Не пора! — С. 31–36.

с. 167 ...під час Лорис-Меліковської “диктатури серця”... — йдеться про період 1880–1881 рр. в історії Російської імперії, коли цар Олександр II повернувся до перспективи серйозної реформи державного устрою. 12 лютого 1880 р. була утворена “Верховна розпорядча комісія з охорони державного порядку і громадського спокою”. Її очолив колишній харківський генерал-губернатор Михайло Лорис-Меліков (1825–1888), виходець із вірменських дворян, бойовий генерал. Комісія була створена з метою організувати ефективний опір терорів народницьких організацій, а також привернути на бік верхньої влади ліберальну частину суспільства. М.Лорис-Мелікову вдалося навіть переконати царя розглянути проєкт перетворення Росії в конституційну монархію. Лібералізація політики царизму передбачала певні поступки й національним рухам, зокрема українському, в особі його поміркованих лідерів. З боку Київської Старої громади в напрямі порозуміння з царизмом, сподіваючись на відміну Емського указу, в цей час активно діяли П.Житецький і О.Кістяківський. Але близькі надії на порозуміння з урядом розбилися внаслідок убивства народовольцями імператора Олександра II (1 березня 1881 р.). Відтак лідери Старої громади знову звернули свої погляди до Галичини, заходившись навколо реалізації ідеї “українського П’ємонту” і порозуміння на цьому ґрунті з польським політичним табором.

Див.: *Миллер А.И.* “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — Санкт-Петербург, 2000. — С. 204–226 (Глава 13: Кризис власти в 1880–1881 гг. и попытка отмены Эмского указа); *Чорновол І.* “Диктатура серця” графа Михайла Лорис-Мелікова й український національний рух 1880–1881 років (З приводу монографії Олексія Міллера: “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 268 с. + 10 ил.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2002. — Вип. 37. — Част. 2. — С. 250–256; *Полешук Т.* Історія Росії XIX–початку XX століття. — Львів, 2008. — С. 176–178. Пор.: *Щеголев П.* Из истории “конституционных” веяний в 1879–1881 гг. // Былое. — Петербург, 1906. — № 12: Декабрь. — С. 262–284.

с. 171 ...дав статтю про Костомарова, але розсердився за те, що її поміщено без його підпису... — йдеться про статтю: [*Драгоманов М.*] Микола Іванович Костомарів. Очерк житєписний // Світ: Ілюстрована літературно-політично-наукова часопись. — Львів, 1881. — Ч. 1. — 10 січня. — [Без підпису]; Ч. 2. — 10 лютого. — Підпис: *М.Д.* З приводу початку статті, що редакція часопису “Світ” опублікувала без підпису, *М. Драгоманов* неодноразово висловлював своє обурення. Пор. окреме вид.: *Драгоманов М.* Микола Іванович Костомарів: Житєписний очерк. — Львів, 1901 (= Літературно-наукова бібліотека. — Ч. 9).

с. 172–173 ...Як. Стефанович, як чоловік обізнаний з українською мовою, взяв на себе обов’язок — в спеціальній статті розкрити гріхи “Громади”... — йдеться про статтю: [*Стефанович Я.*] Украинский сборник “Громада” // Община: Социально-революционное обозрение. — Женева, 1878. — № 8 и 9. — Ноябрь и Декабрь. — С. 17–21. — Дата і підпис: Лондон. 25 ноября 1878 г. Яков Стефанович. *Стефанович Яків* (1854–1915) — російський (українського походження) революціонер-народник. Народився в с. Дептівці Чернігівської губ. (тепер Конотопського р-ну Сумської обл.) у сім’ї священика. Навчався на медичному факультеті Київського університету (навчання не закінчив). У революційному русі з 1873 р., був членом народницького гуртка “Київська комуна”, київського гуртка “чайковців”, учасник “ходіння в народ”. У 1875 р. організував (під впливом анархічних ідей *М.Бакуніна*) разом із *В.Дебогорієм-Мокрієвичем* нелегальний гурток “Південних бунтарів”. Головний організатор т.зв. Чигиринської змови 1877 р. — спроби підняти селянське повстання у Чигиринському повіті Київської губернії. Заарештований у вересні 1877 р., однак у травні 1878 р. втік за кордон. На сторінках женецького часопису російських народників “Община” (1878, ред. *Д.Клеменц*, *П.Аксельрод* та ін.) полемізував з драгоманівською “Громадою”. У 1879 р. повернувся до Росії, вступив у народницьку організацію “Земля і воля”, а після її розколу восени того ж року став одним із лідерів “Чорного переділу”. У січні 1880 р. емігрував. Знову повернувся в Росію у листопаді 1881 р., де приєднався до “Народної волі” і став членом її Виконавчого комітету. Вдруге заарештований у лютому 1882 р. і засуджений на вісім років каторги (каторгу відбував у таборах на р. Кара в Забайкаллі, т.зв. Карійська каторга). З 1890 р. — на поселенні в Якутії. З 1905 р. жив у Чернігівській губернії, від політичної діяльності відійшов. Помер у с. Красний Колядин, тепер Талалаївського р-ну Чернігівської обл.

На сторінках “Громади” він підчеркував сутолосність свого українського федералізму з федералізмом латинським, що стояв під впливами Прудона і Бакуніна — у сучасній українській історіографії вплив учень *П.Ж.Прудона* і *М.Бакуніна* на погляди *М. Драгоманова* не заперечується, але й не визнається як абсолютний: «[...] хотілось би застерегти проти “змішування” в одну анархістську палітру поглядів *Драгоманова* та *Прудона*, а тим більше, поглядів *М. Драгоманова* і *М.Бакуніна*. [...] головна відмінність драгомановського тлумачення федералістської ідеї була в тому, що він розумів федералізм

як принцип політичної організації взагалі, а державної зокрема. Отже, вчений не протиставляв, як відомі анархісти, федеративний ідеал і державно-політичну організацію суспільства. Його праці були вільні від вузько-соціологічного, краще сказати, догматичного заперечення тогочасної державності як “буржуазної” і вже тому вартої цілковитого заперечення. Навіть у найрадикальніші періоди своєї творчості він не погоджувався і не приставав на ці догматичні засади європейського анархізму, висловлені спочатку Прудоном, а потім доведені до анархістського абсолюту (чи абсурду?) талановитим пером М. Бакуніна і його послідовниками» (*Круташов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці, 2000. — С. 416). І. Франко критикував федералізм М. Драгоманова як нежиттєздатну програму: “Чим властиво був федералізм Драгоманова при ігнорюванню основної його підстави — автономії національностей, найбільших і одиноких соціальних організацій, які можуть входити в федеральні союзи одні з одними, се також нелегко уяснити собі. Союз громади з громадою чи товариства з товариством, се ж занадто елементарна і круха підстава для того, щоб виключно на них будувати цілу систему федералістичного устрою. Спеціальні цілі й інтереси тих дрібних, часто ефемерних організацій занадто часто підлягають змінам, щоб їх можна класти основою якоїсь широкої системи” (*Франко І.* Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1906. — Річн. IX. — Т. XXXV. — Кн. VIII (серпень). — С. 226–240). Пор.: *Лисяк-Рудницький І.* Драгоманов як політичний теоретик // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; Упоряд. Я. Грицак. — К., 1994. — Т. 1. — С. 299–347.

с. 177 *Один з обмосковлених українських революціонерів Присецький...* — йдеться про Івана Присецького (1854–1911), дворянина Зінківського повіту Полтавської губернії та колезького секретаря, який деякий час перебував у Женеві та співпрацював з М. Драгомановим. Був співробітником женецької газети “Вольное слово”, на шпальтах якої доводив, полемізуючи з П. Аксельродом, що встановлення в Росії політичної свободи та прийняття конституції є питаннями більш істотними, ніж соціалістична пропаганда. У справі завоювання політичної свободи в Росії пропонував покластися на ліберальну інтелігенцію, представників земського руху, бо саме вони, як стверджував, найбільше зацікавлені в отриманні загальних конституційних гарантій. Як найближчий соратник В. Мальованого був причетний до створення програми діяльності та організації української соціально-революційної партії на федеративних засадах, що була покладена в основу драгоманівського конституційного проекту “Вільної Спілки” (цей проект, доопрацьований і доповнений М. Драгомановим, був виданий у 1884 р. під назвою: [*Драгоманов М.*] Опыт украинской политико-социальной программы / Свод и объяснения М. Драгоманова. — I. Проект оснований устава украинского общества “Вольный Союз” — “Вільна Спілка”; II. Объяснительная записка к проекту Устава оснований украинского общества “Вольный Союз” — “Вільна Спілка”. — Женева, 1884. — 110 с.). Після повернення з-за кордону був заарештований (1883) і засланий на п’ять років до Сибіру. Згодом — земський діяч на Полтавщині, депутат І Державної Думи, член Української думської громади, близький до партії російських конституційних демократів (кадетів).

с. 184 *...поганий пасквіль Черкезова против Драгоманова...* — йдеться про спробу дискредитації російськими революціонерами-анархістами М. Драгоманова як соціаліста в брошурі: *Черкезов В.* Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими социалистами. — Женева, 1882. Її автор натякав на співпрацю М. Драгоманова з російськими урядовими колами. Брошура була написана в різко критичному і навіть образливому дусі. Стосовно особи М. Драгоманова автор використовував такі характеристики, як “подлец”, “гимнаст-проситель”, “самозванный выразитель украинского социализма”, “пигмей по политическому образованию” тощо. В. Черкезов відкидав звинувачення М. Драгоманова в бік російських соціалістів, зокрема народovolьців, у “російському месіанізмі”, зверхньому ста-

вленні до національного питання та відкиданні принципу федералізму. Він доводив, що М. Драгомановим керують особисті амбіції, буржуазно-конституційні нахили й опортунізм. В. Черкезов заперечував важливість національного чинника в боротьбі експлуатованих народів за соціальне визволення, твердив, що для соціалістів існує тільки питання мови, якою треба вести пропаганду на даному етнічному ґрунті. А що українці не виробили справді прогресивної літератури рідною мовою, то найкраще для них залишатися в рамках російських революційних організацій.

Безпосереднім поштовхом до видання брошури стали діяльність М. Драгоманова як фактичного редактора женецького тижневика “Вольное Слово” і публікація ним праці “Історична Польща і великоруська демократія” (див.: *Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия // Вольное Слово. — Женева, 1881. — № 3—20. — 23 (11) августа—20 (8) декабря. Окреме видання: Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия / Отпечатки из “Вольного Слова”, пересмотренные и дополненные. — Женева, 1882).* М. Драгоманов доводив, що польськими й російськими революціонерами “руководили и руководят гораздо более фикции бывшего и теперешнего государств и государственных национальностей, нежели представления о реально-существующих народах, которые представляют и реальные национальности”. Такий підхід, стверджував він, шкодить справі визволення народів колишньої Польщі та теперішньої Росії. З пригноблених націй Східної Європи М. Драгоманов спеціально виділяв українців як потенційно найважливіший відцентровий елемент, що вже привів до розпаду Речі Посполитої і за певних умов може зруйнувати основи російської централізованої держави. Поляків він закликав зосередитися на ідеї відновлення незалежності Польщі в етнографічних кордонах, а демократичні елементи Російської імперії — домагатися від уряду федералізації держави “с признанием полной равноправности всех областей и национальностей”.

Черкезов Варлаам Миколайович (Варлаам Асланович Черкезишвілі, 1846—1925) — російський і грузинський анархіст, походив зі збіднілого грузинського князівського роду. Народився у Тбілісі. Навчався в Московській військовій гімназії та Петровській академії. З 1866 р. неодноразово відбував покарання (заслання) за участь у революційних гуртках. У 1876 р. втік за кордон. Деякий час співпрацював із журналом П. Лаврова “Вперед!”. Переїхавши з Лондона в Женеву, приєднався до бакуністів, зокрема, брав участь у виданні народницького журналу “Община” (1878). З кінця 1870-х років зближився з П. Кропоткіним і приєднався до західноєвропейського анархістського руху. Був одним із засновників журналу “Le Révolté” (1879). Критикував К. Маркса і Ф. Енгельса. З 1890-х років жив у Лондоні. Засновник партії грузинських соціалістів-федералістів. Під час Першої світової війни займав антинімецьку позицію. У 1917—1921 рр. жив у Грузії, опісля повернувся до Лондона. Див.: *Николаевский Б. Варлаам Николаевич Черкезов // Каторга и ссылка. — Москва, 1926. — № 4 (25).*

У Галичині В. Черкезова, у його полеміці з М. Драгомановим, по суті підтримав О. Партицький, опублікувавши на сторінках львівського часопису “Зоря” розлогі витяги з брошури В. Черкезова. Див.: *Мих. Драгоманов в борбѣ з російськими соціалістами // Зоря. — Львів, 1882. — Ч. 16. — 15 (27) серпня. — С. 255—256; Ч. 17. — 1 (13) вересня. — С. 270—271.*

с. 188 *На сім ґрунті утворились його зв'язки з “земською конспірацією”, як він їх жартома прозивав, — лібералами-конституціоналістами, котрих відпоручником заявився тут літом 1881 р. гейдельберзький слухач Аркадій Мальшинський, і запросив Драгоманова до свого тижневика “Вольное Слово”, що він заложив в Женеві, мовляв, як орган “Земського союзу” — про ступінь включеності М. Драгоманова в 1881—1883 рр. в акцію А. Мальшинського, зовнішнім виразом якої стало видання тижневика “Вольное Слово”, в історичній літературі ведеться і пожавляю-*

ється дискусія. У центрі цієї дискусії — питання про можливу агентурну співпрацю М. Драгоманова з російським урядом. Огляд літератури див.: *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці, 2000. — С. 342, 369–370 (посил. 35). Пор.: *Заверюченко Н.С.* Михайло Драгоманов і газета “Вольное слово” (1881–1883) в полеміці з російською соціалістичною журналістикою. Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 — Журналістика / Львівський національний університет імені Івана Франка. — Львів, 2005.

Мальшинський Аркадій Павлович (1840–1899) — російський публіцист, учасник революційного руху і водночас співробітник охоранки. Навчався на юридичному факультеті Московського університету. В історіографії російського народництва започаткував офіційну, урядову, охоронну концепцію революційного руху, яка мала потрійне призначення: дискредитувати учасників, приховати соціальні мотиви руху та надати охоронним органам узагальнену інформацію для практичної діяльності щодо боротьби з ним. У російських революційних колах широкого розголосу набула підготована А. Мальшинським, як співробітником III Відділення (1879–1880), історія революційного руху в Росії, зосереджена головню на подіях останнього десятиліття (Обзор социально-революционного движения в России. — Санкт-Петербург, 1880. — 322 с.). Попри малий тираж (150 примірників) і призначення тільки для службового користування, вона потрапила до рук революційних гуртків і була обнародована в петербурзькій нелегальній газеті “Народная Воля” (1880. — № 3–5). Незважаючи на замовний характер, праця викликала невдоволення верховної влади через те, що автор вказав на неефективність каральних заходів та глибокі суспільні причини революційного руху. А. Мальшинський виступав за теоретико-пропагандистську протидію поширенню революційних ідей. У 1881 р., як агент т.зв. “Священної дружини”, він заснував у Женеві тижневик “Вольное Слово”, який видавав за орган неіснуючого ліберального “Земського союзу” (насправді, за лаштунками цього видання під контролем Департаменту державної поліції МВС Російської імперії велися таємні переговори із залишками Виконавчого комітету “Народної Волі” про припинення терору стосовно Олександра III). Не розкриваючи справжніх намірів видання, А. Мальшинському вдалося залучити до видання відомих політемігрантів П. Аксельрода і М. Драгоманова, причому останній став фактичним редактором. Після повернення до Росії А. Мальшинський брав участь у кількох реакційних виданнях (“Русский вестник”, “Народ”).

с. 192 *Ініціатором, по деяким відомостям, був Мнк[ола] Вас[ильович] Ковалевський* — йдеться про М. В. Ковалевського (1841–1897) — педагога і громадського діяча, вихідця з Гадяцького повіту Полтавської губернії, члена Київської та Одеської громад. Після закінчення Київського університету і Вищих педагогічних курсів у Санкт-Петербурзі працював викладачем у Київській кадетській школі. Згодом зайнявся політичною діяльністю, на деякий час переїхав до Одеси, де працював приватним учителем. Матеріально підтримував свою колишню дружину революціонерку-народницю М. П. Воронцову. За це, а також українофільську діяльність у 1879–1882 рр. перебував на засланні в Сибіру. Його спогади про перебування на засланні опубліковані: *Ковалевський М.* Зі споминів засланого без суду // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1901. — Річн. IV. — Т. XVI. — Кн. XI (падолист). — С. 52–68; Кн. XII (грудень). — С. 128–149. Після повернення мешкав у Києві. Підтримував, передусім фінансово, публіцистичну діяльність М. Драгоманова за кордоном та видання галицьких радикалів (журнал “Народ” та ін.). Разом з В. Г. Мальованим і Є. І. Борисовим виношував ідею створити в підросійській Україні Радикальну партію (див.: *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). — К., 2003. — С. 106, 154, 158, 179). Фінансував видання драгоманівського конституційного проекту “Вільної Спілки”: [*Драгоманов М.*] Опыт украинской политико-социальной программы / Свод и объяснения М. Драгоманова. — І. Проект основа-

ний устава українського общества “Вольный Союз” — “Вільна Спілка”; II. Объяснительная записка к проекту Устава оснований украинского общества “Вольный Союз” — “Вільна Спілка”. — Женева, 1884. М. Грушевський припускав, що цей конституційний проект був розроблений і виданий саме за ініціативою та наполяганням М. Ковалевського. У родинному житті щастя не мав: колишня дружина (розійшлися в 1873 р.) отруїлася на каторзі в Сибіру, а єдина донька (Ганна) кинулася під поїзд через нещасливе подружнє життя. Останні роки прожив у самоті. Про М. Ковалевського залишила спогади Леся Українка (спогади не завершені; вперше надруковані у виданні: *Леся Українка*. Твори / За заг. ред. Б. Якубського. — [К.; Харків, 1930]. — Т. XII: Статті. — С. 27–33. Див. також: *Леся Українка*. Зібрання творів: У 12 т. — К., 1977. — Т. 8: Літературно-критичні та публіцистичні статті. — С. 223–228).

с. 193 ...відомості, привезені Антоновичем з Галичини восени 1885 р. — йдеться про спробу В. Антоновича, як представника Київської Старої громади, відіграти посередницьку роль між галицькими народовцями і польськими ліберально-демократичними угрупованнями задля досягнення в Галичині українсько-польського компромісу. Див.: *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890–1894 рр. — Львів, 2000. — С. 67–68.

с. 194 ...він люто розгнівав народовецькі крути своєю статтею в польськiм “Кур’єрі львівськiм” про москвофiльство і народовство... — йдеться про статтю М. Павлика “Moskalofilstwo i ukrainofilstwo między ludem ruskim w Galicyi” (“Москвофiльство і українофiльство серед сiльського люду в Галичині”), що була надрукована в семи частинах у газеті польських лібералів “Kurjer Lwowski” 8–21 листопада 1884 р. У статті М. Павлик стверджував, що народовці у своєму бажанні досягти порозуміння з польськими правлячими консервативними колами перевершили співпрацю лiдерiв москвофiлiв з російським урядом. Автор розвивав думку про народну природу проросійських настроїв у Галичині, спритно використаних російським урядом; критикував В. Барвінського, порівнюючи його в невігідному світлі з І. Наумовичем і В. Навроцьким; вказував на І. Франка як першого з галицьких літераторів, хто по-справжньому звернувся до народної мови. Завершення публікації статті співпало зі скандалом, який був пов’язаний із похороном у Львові без священника прихильника соціалістичних ідей А. Нарольського (учасником похорону був М. Павлик, який виголосив біля могили промову). Невдоволення народовців змістом статті, посилене участю М. Павлика в похороні А. Нарольського, призвело до їх розриву з М. Павликом. Див.: *Анонім*. В мутній воді // Діло (Львів). — 1884. — 8 (20) грудня. Після цього від впливу на народовецькі видання був усунутий також І. Франко, який намагався виправдати М. Павлика. Див.: [Масляк В.] Uwagi Rusina // Kurjer Lwowski. — Lwów, 1885. — 9 stycznia; *Franko І.* Ukrainofilstwo galicyjskie // Ibid. — 15 stycznia; *Анонім*. Jeszcze raz o ukrainofilstwie galicyjskim // Ibid. — 18 stycznia; [Беллей І.] Марко товчесь по “Kurjer-i Lwowisk-im” // Діло. — Львів, 1885. — Ч. 2. — 5 (17) січня. Про розрив народовців з М. Павликом і І. Франком див.: *Горак Р., Гнатів Я.* Іван Франко. — Львів, 2005. — Кн. 5: Не пора! — С. 405–417, 420–421; *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). — К., 2006. — С. 208–210.

с. 195 Се було прелюдією до фундації відновленої “Правди” як органу польсько-української угоди в галицьких відносинах... — йдеться про відновлене за ініціативою В. Антоновича і О. Кониського видання у Львові журналу “Правда” (1888–1896), яке стало органом правого крила народовців і в 1890–1894 рр. пропагувало політику так званої “нової ери” — українсько-австрійсько-польського порозуміння. Видавцем і фактичним редактором видання був О. Барвінський. Початково до видання були залучені М. Драгоманов і І. Франко. М. Драгоманов написав навіть програмну статтю до першого випуску, що вийшов у жовтні 1888 р., але вона викликала протести з боку О. Барвінського і О. Кониського, — була просякнута космополітичними й антирелігійни-

ми мотивами, звинуваченнями народівців у боротьбі з “москвофілами” брудними методами. У підсумку спочатку М. Драгоманов, а згодом І. Франко розірвали співпрацю з редакцією “Правди”. Детальніше про роль “Правди” в підготовці “нової ери” та участь М. Драгоманова у виданні журналу див.: *Возняк М.* Драгоманов у відновленні “Правди”. З додатком його листів до Ол. Барвінського й Ол. Кониського та й останнього до нього // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / Під ред. М. Грушевського. — Харків; К., 1930. — Кн. 5. — С. 229–329; *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890–1894 рр. — Львів, 2000. — С. 108–122.

М.М.

Розділ II. НЕКРОЛОГИ

Пам'яті Федора Вовка. †29 червня 1918 р.

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Пам'яті Федора Вовка. †29 червня 1918 р. // Україна. — К., 1918. — Кн. 1–2. — С. 5–10.

Вовк (Волков) Федір Кіндратович (народився 5(17).03.1847 у с. Крячківка Пириятинського повіту Полтавської губ. — помер 29.06.1918 у м. Жлобин, Білорусія, де й похований) — видатний український антрополог, етнограф, археолог, громадський діяч, автор понад 600 наукових і публіцистичних праць. Представник Паризької антропологічної та археологічної шкіл. У 1905–1918 рр. найвизначніший антрополог у Росії, визнаний фахівець з еволюційного розвитку стопи приматів та людини, української весільної обрядовості, першовідкривач Мізинської палеолітичної стоянки, засновник Петербурзької палеолітичної школи в археології. Доктор природничих наук Паризького університету (1905), доктор антропології та етнографії *honoris causae* Петроградського університету (1917), професор і завідувач кафедри географії та етнографії Київського університету (1918). Голова Російського антропологічного товариства при Санкт-Петербурзькому університеті (1911–1918), дійсний член Російського імператорського географічного товариства (1908), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1899), заступник голови (1898–1905), голова (1905–1909) Етнографічної комісії та заступник директора Історично-філософської секції товариства (1904–1909). Лауреат премії Е. Годара (1901), К. Бера (1906), кавалер бронзової медалі П. Броки і Паризької виставки (1900), великої золотої медалі ім. П. Семенова-Тянь-Шаньського (1916). Відзначений найвищою нагородою Франції — Ордену Почесного Легіону (1916).

Бібліографія праць Ф. Вовка: Вовк Г. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918). — К., 1929 // Федір Кіндратович Вовк (1847–1918). Дослідження. Спгади. Бібліографія. До 150-ліття з дня народження / Ред. М. Антонович. — Нью-Йорк, 1997. — С. 293–362 (з доповненням О. Франко).

Література: Стебницький П. Спомини про Хв. Вовка // Наше минуле. — К., 1918. — Ч. 2. — С. 143–148; *Його ж.* Проф Хведір Вовк // Книгарь. Літопис українського письменства. — К., 1918. — Липень. — Ч. 11. — Кн. 617–622; *Кузеля З.* Пам'яті Хведора Вовка. — Зальцведель, 1918; *Гнатюк В.* Федір Вовк // Хроніка НТШ. — Львів, 1918. — Ч. 60–63. — С. 120–124; *Золотарев Д. Ф. К. Волков* // Русский исторический журнал. — Петроград, 1918. — Кн. 5. — С. 353–357; *Соколов Б. Ф. К. Вовк* // Родная Земля. — К., 1918. — № 1. — С. 131–132; *Алешо О.* Хведір Кіндратович Вовк як антрополог. — [Київ, 1919] (відбитка з неопублікованого збірника пам'яті Ф. Вовка); *Носов А.* Проф. Хв. К. Вовк як етнограф. — [Київ, 1919] (відбитка з неопублікованого збірника пам'яті Ф. Вовка); *Чикаленко Л.* Хведір Кіндратович

Вовк як передісторик. — [К., 1919] (відбитка з неопублікованого збірника пам'яті Ф.Вовка); *Сумцов М.* Академік Хведір Кондратович Вовк // Наука на Україні. — Харків, 1922. — № 2. — С. 174–176; *Анучин Д.П.* Ф.К.Волков (1847–1918) // Русский антропологический журнал. — М., 1923. — Т. 12. — Кн. 3–4. — С. 78–79; *Раковський І.* Погляди Хведора Вовка на расовість українського народу // Збірник Математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1925. — Т. XXIII–XXIV. — С. 183–200; *Студинський К.* Матеріали до життєпису Федора Вовка. Листування Федора Вовка з Ол. Барвінським (в рр. 1891 і 1900–3). — [Львів, 1929]; *Борщак І.* Хведір Вовк у Парижі // Сучасність. — Мюнхен, 1961. — № 3 (березень). — С. 94–98; *Франко О.* Федір Вовк // Федір Кіндратович Вовк (1847–1918). Дослідження. Спогади. Бібліографія. До 150-ліття з дня народження / Ред. М.Антонович. — Нью-Йорк, 1997. — С. 11–237; *І ж.* Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — К., 2000; *І ж.* Наукова діяльність Федора Вовка // Український історичний журнал. — К., 2006. — № 3. — С. 42–56; Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / Упоряд. та коментарі В.Наулка, Н.Руденко, О.Франко. — Львів; К., 2001; *Таран О.Г.* Федір Вовк і Паризьке антропологічне товариство // Історія української науки на межі тисячоліть. Зб. наук. праць. — Вип. 11. — К., 2001. — С. 69–72; *І ж.* Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2003; *Старков В.* Текстологічні зауваження до антропологічних і етнографічних праць Ф.К.Вовка // Український археографічний щорічник. — Київ; Нью-Йорк, 2002. — Вип. 7. — С. 97–104. *Його ж.* Листи Федора Вовка до Митрофана Дикарева // Там само. — К., 2007. — Вип. 12. — С. 421–432.

с. 201 ...те, що міг він дати по деяким справам, не може дати ніхто. Бо в них він бував часто не тільки першим, але й єдиним — учений здобув прижиттєве міжнародне визнання. Його внесок у світову антропологію полягає в дослідженні ноги приматів та людини у їх еволюційному розвитку. Методика студіювання людської ноги вченого стандартизована 1907 та 1912 рр. на антропологічних конгресах як зразок опису для усіх антропологів світу, які досліджують нижні кінцівки приматів та людини. Ф.Вовк відомий в українській науці завдяки дослідженню весільних звичаїв та обрядовості, а також аргументованому доведенню того, що українці, які проживають від Карпат до Кубані, становлять окремий і єдиний антропологічний та етнографічний тип, із своєю самобутньою матеріальною та духовною культурою, відмінний від решти слов'янських народів. Роботи Ф.Вовка фактично розвинували теорії російських учених про багатоетнічність “Юга России”, “Малоросії”, неповноцінність “малоросів” як народу тощо. Успіх його наукових робіт, ґрунтованих на українському антропологічному та етнографічному матеріалі, полягає у використанні наукових методів систематизації, класифікації та обробки даних, засвоєних ним у паризькій науковій школі і застосованих в українській антропології та етнології вперше. Головна заслуга Ф.Вовка як археолога — це запровадження методів французької археологічної науки (типологічний метод Л.Манувріє) для дослідження археологічного матеріалу доби пізнього палеоліту, трипільської культури, що дало змогу вченому інакше датувати та охарактеризувати низку стоянок кам'яного періоду. Вченому також належить відкриття пізньопалеолітичної стоянки у с. Мізин на Чернігівщині.

З університету він вийшов спеціалістом-ботаніком — у 1866 р. Ф.Вовк навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету в Новоросійському університеті, але в тому ж році перевівся до Університету св. Володимира в Києві, закінчивши його в 1871 р. Природничі знання, здобуті в університеті, успішно практикував у своїй подальшій науковій діяльності. Так, етнографічно-фольклорну тематику, якою цікавився, долучав до проблем ботаніки. Наприклад, досліджував народні назви рослин на Україні та їх застосування в медицині: *Волков Ф.* Список растений с народными назва-

ниями и этнографическими примечаниями, представленных в Юго-Западный отдел императорского Русского общества М.Ф.Симиренком и определенных в ботаническом отношении проф. А.С.Роговичем // Записки Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества за 1873 г. — Т. I. — К., 1874. — С. 165—178

с. 201—202 *Але близько зійшовся з Вол[одимиром] Антоновичем (з його племінницею він оженився)...* — на формування наукових зацікавлень та ідейних переконань Ф.Вовка у київський період життя безпосередньо впливали В.Антонович, П.Чубинський, а також М.Драгоманов. Перший доручив йому підготовку “Кобзаря” Т.Шевченка, з забороненими цензурою творами, який надруковано у Празі 1876 р., долучив до наукової роботи: упорядкування збірника народних пісень, підготовка видання словника української мови. У 1874 р. Ф.Вовк допомагав В.Антоновичу організувати III Археологічний з’їзд, на якому виступив з доповіддю про український орнамент. Також був учасником археологічних експедицій, організованих В.Антоновичем по Київській та Волинській губерніях (1875—1876). З огляду на близькі стосунки з В.Антоновичем не дивно, що його дружиною у 1872 р. стала Христина Іванівна Васневська, дочка рідної сестри історика Евеліни Боніфатівни (Франко О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — С. 58—62).

с. 202 *...а також з Драгомановим...* — з М.Драгомановим учений підтримував стосунки аж до його передчасної смерті в 1895 р. Суспільно-політична діяльність Ф.Вовка в перший період життя (до 1887 р.) перебувала під впливом М.Драгоманова. Вони разом з іншими однодумцями в Женеві видавали збірники “Громада”, нелегальну літературу, розповсюджували її на російську Україну, Галичину, Румунію. Згодом, на початку 1890-х рр., М.Драгоманов сприяв виданню праць ученого в Софії (Франко О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — С. 129, 250, 262). Так, у 1874 р. Ф.Вовк під впливом М.Драгоманова написав кілька публіцистичних нарисів про українське питання: *В[овк] Ф. Письма из Киева* // Санкт-Петербургские ведомости. — СПб, 1874. — № 63, 196.

...бере діяльну участь в заснованні українськими ученими Географічним київським товаристві... — від початку заснування Південно-Західного відділення Російського імператорського географічного товариства 1873 р., фактичним керівником якого став П.Чубинський (формально головою обрали Г.Галагана), Ф.Вовк, як один із членів-засновників товариства, ангажується до етнографічної роботи. Результати його діяльності в рамках товариства, а також інших учених, вилилися у сім томів (у десяти книгах) “Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собраны П.П.Чубинским” (СПб, 1872—1878). На практиці робота зводилася до збору етнографічного, фольклорного, статистичного, юридичного матеріалу серед українського населення. Знаковою акцією, учасником якої був Ф.Вовк, можна назвати організацію одноденного перепису населення Києва 1874 р., коли він відповідав за його проведення на Подолі. Під керівництвом П.Чубинського вчений на ярмарку в Борисполі зібрав статистично-економічний матеріал, який послужив для написання дослідження: *Волков Ф.К. О сельских ярмарках и о значении их для изучения ремесленной и кустарной промышленности* // Записки Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества за 1873 г. — Т. I. — К., 1874. — С. 265—289. Окрім сільських ярмарків, Ф.Вовк опрацював дослідницькі проблеми народних назв рослин на Україні та їх застосування в медицині, український орнамент, сороміцькі народні анекдоти та пісні тощо. Склав етнографічну програму, за винятком кількох розділів, для географічного товариства (1873, 1875). Див.: Франко О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — С. 59—60, 177, 199—200, 261—264.

...на Київському археологічному з’їзді 1874 р. виступає з студією про український народний орнамент — див.: *Волков Ф.К. Отличительные черты южнорусской*

народной орнаментики // Труды III Археологического съезда в России бывшего в Киеве в августе 1874 г. — К., 1878. — Т. I. — С. 317–326; Атлас к трудам III Археологического съезда. — Табл. XVI–XXV (Образцы рисунков южно-русского орнамента). Також окрема книга: Южно-русский орнамент. Собрал Ф.К. Волков. — К., 1877. Рецензію на цю працю див.: Сборники малорусской орнаментики // Киевская старина. — К., 1882. — Т. IV. — С. 365–367.

... *“політикою”*. Герцеговинське повстання, потім турецька війна... — відомо, що М. Драгоманов, від'їжджаючи до Відня 1876 р., віз із собою зібрані гроші для Герцоговинського повстання, очевидно, що до їх збору мав причетність і Ф. Вовк (Франко О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — С. 264). Про настрої українців у Галичині в період російсько-турецької війни 1877–1878 рр. див.: *Левіцький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів. — Львів, 1926. — С. 158–160.

... *Ф.К. Вовк брав участь в переправі через границю нелегальної друкарні, но справа провалилась, і він, побоюючись наслідків, виїхав за кордон* — за спогадами приятелів Ф. Вовка, В. Дебогорія-Мокрієвича, О. Кістяківського, його дочки Галини, причини виїзду за кордон були дещо іншими, ніж їх подає М. Грушевський, а сам виїзд мав пригодницький характер. Після приїзду з Женеви до Києва в середині 1878 р. Ф. Вовк включився у підпільну роботу громадівців і народників (хоча безпосередньої участі в діяльності останніх, наприклад, терористичній, не брав): заснував таємний гурток дівчат під назвою “Гави”, для народників читав реферат про декабристське товариство “Союз благоденствия славян”, організував кілька втеч із в'язниць народників, свідчив на судовому процесі в справі народника В. Осинського. Після цього процесу Ф. Вовк зрозумів, що його можуть заарештувати за підпільну діяльність. Передчуття виявилися не даремними: за кілька годин після відходу Ф. Вовка з своєї квартири жандарми, не виявивши його, заарештували дружину, яку згодом заслали до В'ятки. Вчений змушений виїхати за кордон. На шляху своєї подорожі, в Одесі, його випадково заарештували, однак він назвався іншим ім'ям, що посприяло його звільненню. Позитивну роль відіграло вже не передчуття небезпеки (як це було в Києві), а впевненість у своїй невинності та знайомий жандарм, з яким Ф. Вовк колись навчався в Одеському університеті. “Волков олинився у Одесі, — пише О. Кістяківський. — Там він був схоплений разом з іншими в якійсь засаді, але не як Волков, а як невідомий, назвавшись іншим іменем. Він впав в амбіцію, що його, зовсім чисту людину, ні в чому не винну, затримують” (цитата за: Франко О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — С. 65). Впевненість і наполегливість допомогли Ф. Вовку також нелегально перейти російсько-румунський кордон у районі м. Рені над Прутом. Переодягнувшись у робітника, без будь-яких документів, він перетнув кордон у ніч на 13 червня 1879 р., а 17 червня пішки був уже в Галаці. Так розпочався румунський період життя вченого, який тривав від 1879 до 1882 р. Проживав у містечку Тульчі, нав'язавши контакти з його чисельною українською громадою, потім з початку 1880 р. — у Плоештах, 1881 р. — Бухаресті, і лише в кінці 1882—на початку 1883 р. він переїжджає до Женеви. Див.: Франко О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — С. 64–70, 276–282.

... *кількох історичних і етнографічних студій (про Дунайську Січ, про рибальство в Добруджі й ін.)* — проживаючи в Румунії в 1879–1882 рр., Ф. Вовк збирав історичний, статистичний та етнографічний (також фольклорний) матеріал (особливо в Тульчі), що й лягло в основу його розвідок. Наприклад, у листі до І. Франка від 30 квітня 1882 р. він писав, що перебуває у Тульчі з метою уточнення відомостей до історії задунайських козаків, через що записував свідчення про тамтешню Січ у 120-річного козака Ананія Коломийця, а також збирає козацькі пісні. Див.: Франко О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — С. 70–71, 201–202, 207–208. Його праці з румунського періоду життя публікувалися дещо пізніше, оскільки опрацювання зібраного матеріалу в

Румунії вчений завершував уже в Женеві та Парижі. Див.: *Кондратович Ф. [Вовк Ф.] Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина.* — К., 1883. — Т. V. — С. 27–66, 269–300, 728–777; *Кондратович Ф. Экономические заметки о Болгарии // Русская мысль.* — М., 1884. — Кн. II. — С. 1–20; Кн. IV. — С. 53–68; Кн. V. — С. 19–43; *Лупулеску [Вовк Ф.]. Русские колонии в Добрудже (историко-этнографический очерк) // Киевская старина.* — К., 1889. — Т. XXIV. — С. 117–154, 314–336, 685–704; *Вовк Хв. Українське рибальство в Добруджі // Матеріали до українсько-руської етнології.* — Львів, 1899. — Т. I. — С. 33–52.

...бере діяльну участь в його літературній роботі, веде українську провінціалну хроніку в "Громаді"... — у Женеві українська інтелігенція, об'єднана М. Драгомановим навколо редакції "Громади", перебувала в дуже скрутному матеріальному становищі. Невідрадне щодення, відірваність від сім'ї спричиняли психологічну депресію, було, й психічні хвороби (С. Подолінський, М. Зібер), деякі поверталися до Росії, однак там їх арештовували й висилали на Сибір. Однак, незважаючи на це, Ф. Вовк, як і решта його колег, працювали передусім над виданням "Громади". Також він займався коректурами окремих видань, провадив дослідження релігійних сект ліпоман, молокан, скопців; вивчав весільні звичаї; опрацьовував матеріали, зібрані в Румунії; брав участь у виданні "Кобзаря", зокрема написав вступ до книги (*Франко О. Федір Вовк* — вчений і громадський діяч. — С. 73–74, 259–260, 267–276, 296–297). У другій половині 1886 р. вирішує покинути Женеву і на початку 1887 р. від'їздить до Італії, подорожує Генуєю, Пізою, Флоренцією, Римом, Неаполем, Помпеями, а 2 травня 1887 р. приїздить до Парижа, однак ненадовго. Згодом повертається до Женеви. Стосунки з М. Драгомановим холоднішають, "Громада" не виходить друком через фінансові проблеми в середовищі громадівців. Ф. Вовк остаточно вирішує переїхати до Парижа з метою студіювати антропологію та захистити докторську дисертацію, про що писав у своєму щоденнику ще в 1880 р., перебуваючи в Румунії. Загалом упродовж женеvського періоду свого життя (1876–1878 і 1883–1887 рр.) Ф. Вовк разом із М. Драгомановим, М. Павликом, С. Подолінським та іншими видали п'ять збірників і два часописи під назвою "Громада". Див.: *Франко О. Федір Вовк* — вчений і громадський діяч. — С. 74–77, 296–300. Публікації Ф. Вовка у "Громаді": *С-ого [Вовк Ф.] Шчо нового по газетах // Громада: Українська збірка впорядкована Михаїлом Драгомановим.* — [№ 2]: Звістки про Україну 1876–1877. — Женева, 1878. — С. 281–392; *[Його ж]. Вісті з України (Життя по селах) // Там само.* — С. 1–107; Женева, 1882. — № 5. — С. 61–206.

...пише на соціально-політичні теми (статті про соціально-політичні погляди Шевченка, під псевдонімом Сірко) — перебуваючи в Женеві, Ф. Вовк публікував кореспонденцію у румунській газеті "Телеграф", іншій пресі: "Вестник Европы", "Новороссийского телеграфа", "Зорі" та інших (*Франко О. Федір Вовк* — вчений і громадський діяч. — С. 297, 299). Також статтю про Т. Шевченка: *С[ірко]о [Вовк Ф.] Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя // Громада: Українська збірка впорядкована Михаїлом Драгомановим.* — [Женева, 1879. — № 4]. — С. 39–95; *В[олков] Х. Еврейский вопрос в славянской стране. (Письмо в редакцию "Заграничного вестника") // Заграничный вестник.* — СПб, 1882. — Т. 2. — С. 555–574.

...за кілька літ переїздить до Парижа і тут поруч різних занять для заробку, перекладів тощо віддається студіям антропології й археології, в антропологічній школі... — Ф. Вовк виїхав до Парижа 11 жовтня 1887 р. Перш ніж розпочати антропологічні дослідження як фахівець з української проблематики, він пише багато статей до Історичного і Географічного бюлетенів, подає гасла до чеської енциклопедії "Ottovo slovník naučný", надалі продовжує працю над темою українського весілля, зокрема сороміцьких весільних пісень тощо (*Франко О. Федір Вовк* — вчений і громадський діяч. — С. 81–83). Вчений у листі до М. Грушевського від 4 жовтня 1895 р. пояснював, що заробляє на

прожиття перш за все навчанням “панських дітей”, перекладами з чеської на російську мову підручника з доісторичної антропології, також перекладами на французьку різних документів для комерсантів. Див.: *Науко В., Філіпова Ю.* “Пишу ж я, щоб якомога частіше нагадувати людям, що є на світі Україна”. Листування Ф.Вовка з М.Грушевським // *Родовід.* — К., 1997. — № 15. — С. 52. Однак найважливіша справа Ф.Вовка в Парижі — це навчання та дослідження під керівництвом видатних представників Паризької антропологічної школи П.Топінара, Г.Мортільє, А.Манувріє, Ш.Летурно та ін. в Антропологічній школі при Сорбонні, Музеї історії природи, музеї “Трокадеро”. Див.: *Франко О.* Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — С. 133–137, 211–212.

...їй лабораторії археологічного товариства під проводом Габрієля Мортільє в археології й Люї Манувріє в антропології — Ф.Вовк навчався антропології в Антропологічній школі при Сорбонні, а практичні заняття провадив у лабораторії при ній, яку очолював А.Манувріє. Вчителем з археології Ф.Вовка був Г.Мортільє. Періодизацію археології цього вченого та методику проведення археологічних досліджень палеоліту Ф.Вовк згодом застосовував у Петербурзі, а також його учні в Києві упродовж 1920–середини 1930-х рр. (*Франко О.* Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — С. 213–214, 226–228).

Мортільє (Mortillet) Габрієль (1821–1898) — французький історик первісного суспільства, археолог. Професор доісторичної антропології в Антропологічній школі при Сорбонні. Розробив хронологічну схему послідовних етапів розвитку палеолітичної культури. Виділив у ній шельську, ашельську, мустьєрську, солютрейську та мадленську епохи. Періодизацію палеоліту, запропоновану Г.Мортільє, визнають археологи до сьогодні.

Манувріє (Maunuvrier) Леонс (1850–1927) — французький антрополог. Професор антропології в Антропологічній школі при Сорбонні. Керував антропологічною лабораторією при ній. Досліджував співвідношення ваги людського мозку до різних частин тіла.

Під проводом Манувріє він зачав свою антропологічну дисертацію на докторський степінь про людську ногу, котрою, як висловивсь передо мною Манувріє, “він зробиє людську ногу такою ж інтересною, якою перед тим була рука”. *Сю роботу він закінчив уже в 1900–1904 рр.* — об’єктом дослідження в антропології Ф.Вовк взяв людську ногу в її еволюційному розвитку. Завершивши докторське дослідження під назвою “Variations squelettiques du pied chez les primates et dans les races humaines” (Скелетні видозміни ступні у приматів і людських расах) у 1901 р., опублікувавши в 1903–1904 рр., захистив її у 1905 р. на звання доктора природничих наук (doctereus des sciences) Паризького університету, що стало можливим лише після рекомендації від Російського музею ім. Олександра III, з яким тоді співпрацював, позаяк Ф.Вовк вважався політичним біженцем. Див.: *Volkov Th.* Variations squelettiques du pied chez les primates et dans les races humaines // *Bulletins et Mémoires de la Société d’Anthropologie de Paris.* — Paris, 1903. — Т. 4. — Р. 632–707; 1904. — Т. 5. — Fasc. 1. — Р. 1–50; Fasc. 3. — Р. 201–331; Fasc. 6. — Р. 720–725. Завдяки науковим дослідженням про людську ногу Ф.Вовк став поряд зі своїми іменитими наставниками П.Топінаром, А. і Г.Мортільє, А.Манувріє, П.Брокмо, яких вважають представниками прогресивної еволюційної школи в антропології, складовими частинами якої були етнологія та археологія. У 1907 та 1912 рр. на світових антропологічних з’їздах у Монако й Женеві була прийнята єдина міжнародна система вимірювання людини. Результати багаторічних досліджень Ф.Вовка над людською ногою, сформульовані ним у пропозиціях вимірювання людської ноги, затверджені на згаданих наукових форумах як міжнародний стандарт в антропології. Слова, які цитує М.Грушевський, сказані йому французьким ученим А.Манувріє, коли він перебував у Парижі в 1903 р. як гість-лектор Вищої російської школи суспільних наук. (*Франко О.* Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — С. 99, 133–134, 137–139, 148).

...реферував по спеціальних французьких часописах новини з російської та української археології... — перша ґрунтовна рецензія Ф.Вовка на працю, написану українським істориком (Д.Багалієм) на археологічному матеріалі, поміщена у французькому виданні “Антропология” в 1891 р. Потім учений подав кілька десятків рецензій на праці інших українських і російських істориків та археологів: В.Антоновича (1894), М.Біляшівського (1895), І.Пантюхова (1896), В.Яструбова, М.Криштофовича (1897), Д.Анучина (1899), Б.Ханенка (1900), М.Грушевського (1900), В.Деметрикієвича (1901), Ф.Брікнера (1903) та інших. Див.: *Вовк Г.* Бібліографія праць Хведора Вовка. — С. 310—351. Своїми численними рецензіями вчений спопуляризував українську археологію, яка тоді лише зароджувалася серед західноєвропейського наукового світу. В Західній Європі завдяки Ф.Вовку стали відомими палеолітичні стоянки, відкриті українськими та російськими археологами (*Франко О.* Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — С. 217—219).

Взагалі служив джерелом всяких інформацій для французьких етнологів і фольклористів щодо української та російської етнології й археології... — Ф.Вовк ставився до справи популяризації, передусім українських наукових здобутків, з переконань не лише дослідницьких, а й національних. “Пишу ж я туди (до французької наукової періодики — *А.Ф.*) тільки задля того, щоб хоч потроху заводити українську працю до загальноєвропейської науки, щоб якомога частіше нагадувати людям, що є на світі Україна і щоб добитись признання її коли не у політиці, то хоч у науці”, — так писав учений до М.Грушевського в 1895 р. (*Наулко В., Філіпова Ю.* “Пишу ж я, щоб якомога частіше нагадувати людям, що є на світі Україна”. — С. 51).

с. 202—203 ...праця його про весільний українській обряд, котрий освітлював він (майже в однім часі з аналогічною, але скромнішою працею В.Охримовича... оброблена спочатку для болгарського видання 1890—1901 рр., потім по-французьки) — найбільшим внеском Ф.Вовка в українську етнологію вважають праці про українську весільну обрядовість (етапи шлюбного церемоніалу, склад його учасників, обряди та звичаї, народні весільні пісні тощо). Детальніше див.: *Франко О.* Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — С. 86, 100, 179—181, 203—205. Дослідження з цієї теми, за сприяння М. Драгоманова, надруковані болгарською мовою у 1890—1891 рр., а потім, як доповнений варіант, французькою в Парижі в 1891—1892 рр. Див.: *Волков Ф.К.* Свадбарские обряды на славянских народах // Сборник за народны умотворения, наука и книжнина. — София, 1890. — Кн. III. — С. 137—178; 1891. — Кн. IV. — С. 194—230; Кн. V. — С. 204—232; Кн. VIII. — С. 216—256; Кн. XI. — С. 472—510; *Volkov Th.* Rites et usages nuptiaux en Ukraine // L'Anthropologie. — Paris, 1891. — Т. 2. — Р. 160—184, 408—437, 537—587; 1892. — Т. 3. — Р. 541—588. Праця В.Охримовича опублікована в московському “Етнографічному огляді”: *Охримович В.* Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи // Этнографическое обозрение. — М., 1891. — Кн. XI. — № 4. — С. 44—105; 1892. — Кн. XV. — № 4. — С. 1—54. Вчений не обмежувався лише українською весільною обрядовістю, а намагався порівняти її з подібною практикою в інших країнах. Так, 1895 р. в Петербурзі побачила світ його стаття про шлюбні звичаї в Болгарії, а 1911 р. — рекомендації для збирання відомостей про шлюбний обряд росіян та інших народів Російської імперії: *Волков Ф.* Свадебные обряды в Болгарии // Этнографическое обозрение. — М., 1895. — Кн. XXVII. — № 4. — С. 1—56; *Его же.* Программа для собирания сведений о свадебных обрядах у великоруссов и инородцев Восточной России // Живая старина. — СПб, 1911. — Вып. 1. — С. 27—30.

с. 203 Поменші розвідки були присвячені українському побратимству, ритуальному вживанню санок при похоронах — йдеться про: *Volkov Th.* Fraternisation (La) en Ukraine // Mélusine. — Paris, 1891. — Т. V. — № 8. — Р. 193—203; Україн-

ський переклад: *Вовк Хв.* Братання на Україні // Правда. — Львів, 1891. — Т. III. — Вип. VII. — С. 27–29; Вип. VIII. — С. 86–94; *Volkov T.* Traineau (Le) dans les rites funéraires de l'Ukraine // Revue des Traditions Populaires. — Paris, 1896. — Т. XI. — Р. 209–228. Передрук останньої статті українською мовою у збірнику праць ученого: *Вовк Ф.* Студії з української етнографії та антропології. — Прага, [1927].

...з моєї ініціативи організувалось при Львівським науковим товаристві ім. Шевченка етнографічне видавництво, присвячене головню українській усній словесності (“Етнографічний збірник”)... — ініціаторами заснування в 1895 р. “Етнографічного збірника”, а також Етнографічної комісії (1898), на базі якої він згодом видавався, разом з М.Грушевським виступили також І.Франко та В.Гнатюк. Хоча редактором перших двох томів видання вказаний М.Грушевський, насправді їх редагував І.Франко (другий разом з В.Гнатюком). Див.: *Шеремета О.М.* Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця ХІХ—початку ХХ століття. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 2003.

Товариство ім. Шевченка прийняло сю пропозицію прихильно, і так з'явилися “Матеріали до української етнології”; кілька випусків їх вийшло під редакцією покійника, і він умістив в них кілька власних розвідок по археології й етнології та обробив до друку чимало розвідок і комунікатів своїх кореспондентів, котрих взагалі мав чимало — ідея заснування “Матеріалів до українсько-руської етнології” належала Ф.Вовку. Починаючи з 1895 р. у листах до М.Грушевського він обґрунтував потребу видання саме двох збірників — одного як репрезентанта наукових студій, іншого — для матеріалів, зібраних у процесі етнографічних експедицій (“Етнографічного збірника”). Однак через непорозуміння, які виникли, властиво, через підготовку до друку нового видання, у 1898 р. листування між ними припинилося (хоча й ненадовго), а “Матеріалами” надалі опікувалися І.Франко та В.Гнатюк. Таким чином, долучившись до роботи Етнографічної комісії наприкінці 1890-х рр., Ф.Вовк, переважно через В.Гнатюка, продовжив справу серійного видання “Матеріалів”. Див.: *Франко О.* Федір Вовк // Федір Кіндратович Вовк (1847–1918). Дослідження. Спогади. Бібліографія. До 150-ліття з дня народження. — С. 141; *І ж.* Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — С. 193–194; *Наулко В., Філіпова Ю.* “Пишу ж я, щоб якомога частіше нагадувати людям, що є на світі Україна”. — С. 60; Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / Упоряд. та коментарі *В.Наулка, Н.Руденко, О.Франко.* — Львів; К., 2001. — С. 26–27, 31. Ф.Вовк редагував сім томів “Матеріалів” (1899–1905, тт. I–VII). Див.: *Студинський К.* Матеріали до життєпису Федора Вовка. Листування Федора Вовка з Ол. Барвінським (в рр. 1891 і 1903–3). — [Львів, 1929]. — С. 21; Серед його праць, вміщених у виданні, слід назвати: *В[овк] Хв.* Від редакції. Дещо про теперішній стан і завдання української етнології // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1899. — Т. I. — С. V–XIX; *Його ж.* Програма до зібрання відомостей, дотичних народної побутової техніки // Там само. Додатки. — С. 1–22; *Його ж.* Спеціальні програми до науково-етнографічних розвідок // Там само. Додатки. — С. I–II; *Його ж.* Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві // Там само. — С. 1–32; *Його ж.* Українське рибальство в Добруджі // Там само. — С. 33–52; *Його ж.* Сороміцькі весільні пісні, записані М.О.Максимовичем // Там само. — С. 157–168; *Його ж.* Конгрес фольклористів (Congrès des Traditions Populaires) у Парижі у вересні 1900 р. // Там само. — Львів, 1900. — Т. III. — С. 181; *Його ж.* Знахідки у могилах між Верем'єм і Стретівкою і біля Трипілья // Там само. — Львів, 1900. — Т. III. — С. 1–11; *Його ж.* Вироби передмікенського типу у неолітичних становищах на Україні // Там само. — Львів, 1905. — Т. VI. — С. 1–27; *Його ж.* Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини // Там само. — Львів, 1908. — Т. X. — С. 1–39 та 13 табл.

Учений листувався з понад 755 кореспондентами (вченими антропологами, етнографами, археологами та ін.), які надіслали йому 5,5 тис. листів (*Франко О. Федір Вовк* — вчений і громадський діяч. — С. 30, 175, 177–178). Участь ученого в діяльності НТШ, окрім редакторської роботи з “Матеріалами”, полягала у виголошенні доповідей на засіданнях Етнографічної комісії НТШ у другій половині 1903 р., властиво, тоді, коли він перебував у Львові. На прохання Історико-філософської секції восени того ж року Ф.Вовк провів вісім двогодинних лекцій з археології з показом археологічних колекцій. Тісніший зв’язок з Товариством учений підтримував до 1906 р., під час своїх експедицій у Галичині, Лемківщині та інших місцевостях. Детальніше про стосунок Ф.Вовка до НТШ див.: *Студинський К. Матеріали до життєпису Федора Вовка.* — С. 20–23. Надалі вчений не брав діяльної участі в Товаристві, переїхавши до Петербурга і проводячи щорічні дослідження в українських губерніях Російської імперії, лише 23 вересня 1912 р., перебуваючи у Львові проїздом із Женеви до Санкт-Петербурга, на засіданні Історико-філософської комісії прочитав реферат “Нові знахідки палеолітичних становищ в Мізині (Чернігівщина)”, а також поінформував про Женевський археологічно-антропологічний конгрес, який відбувся того ж року (Центральний державний історичний архів України у Львові. — Ф. 309, оп. 1, спр. 42, арк. 126–126 зв).

...про кам’яну культуру київської околиці й палеографічні знахідки Кирилівської вулиці, неолітичні становища і оселі з мальованою посудом (т. зв. трипільську культуру) — Ф.Вовк чи не найбільше спопуляризував відкриття В.Хвойки не лише у Європі, а й у світі. У Парижі 1900 р. за участю вченого організована виставка трипільської культури. Ф.Вовк не проводив безпосередньо розкопок, писав статті про стоянки передмікенської (трипільської) культури в Україні на підставі матеріалів, опублікованих В.Хвойкою, застосовуючи теоретичні здобутки французької археології (дослідження А.Мортільє). М.Грушевський має на увазі статті: *Вовк Хв. Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві* // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1899. — Т. I. — С. 1–32; *Його ж. Знахідки у могилах між Вергем’ем і Стретівкою і біля Трипілля* // Там само. — Львів, 1900. — Т. III. — С. 1–11; *Його ж. Вироби передмікенського типу у неолітичних становищах на Україні* // Там само. — Львів, 1905. — Т. VI. — С. 1–27. Остання публікація — це доповідь про індустрію трипільської культури в стоянках неолітичного типу на Україні, виголошена вченим на Міжнародному конгресі передісторичної антропології та археології в Парижі в 1900 р. й опублікована вперше в скороченому вигляді: *Volkov Fh. Industrie (L’) premyceniennye dans les stations neolithiques del’ Ukraine (Resume de la communication)* // *Congres international d’Anthropologie et la d’Archeologie prehistoriques. Compte rendu de la 12-me Session, Paris 1900.* — Paris, 1902. — P. 401–404. Див. також: *Волков Ф. Палеолитическая стоянка на Черноморье* // *Археологическая летопись Южной России.* — К., 1899. — Т. I. Исследования и раскопки. — С. 74–75; *Его же. По поводу наших неолитических находок с керамикой домикенского типа* // *Киевская старина.* — К., 1900. — Т. LXX. — С. 235–245. Характеристику досліджень Ф.Вовка в археології див.: *Франко О. Федір Вовк* — вчений і громадський діяч. — С. 219–225.

...він пробує приложити до українських знахідок поділ на епохи, вироблений Мортільє, і зачислив знахідки Кирилівської вулиці до Маделенської епохи; се викликало небезінтересну полеміку про те, наскільки французьку хронологію епохи можна прикладати до української культури — Ф.Вовк, застосувавши типологічний метод та технологічну періодизацію палеоліту свого вчителя Г.Мортільє, відніс пам’ятки, виявлені В.Хвойком у Кирилівській стоянці в 1893 р., до маделенської епохи. Його висновки ґрунтувалися на теоретичних здобутках західноєвропейської археології та прискіпливому аналізі знахідок. Свої думки він виклав у статті: *Вовк Хв. Маделенське майстерство на Україні* // *Записки НТШ.* — Львів, 1902. — Т. XLVI. — Кн. 2. —

С. 1—12. Висновки вченого викликали полеміку в російській науковій пресі, проте згодом датування стоянки Ф.Вовком прийняли, в тому числі й В.Хвойка (*Франко О. Федір Вовк* — вчений і громадський діяч. — С. 219, 228; *Бахмат К.П.* Вікентій В'ячеславович Хвойка (до 50-річчя з дня смерті) // *Археологія*. — К., 1964. — Вип. XVII. — С. 189).

...доволі живу кореспонденцію між покійним і мною... — листування між М.Грушевським і Ф.Вовком розпочалося ще в 1895 р., однак перервалося у 1898 р. через непорозуміння у справі видання “Матеріалів до українсько-руської етнології”: “Кілька років я, — писав М.Грушевський до Ф.Вовка, — в інтересах розвою наукової роботи пробував щось свого зробити для етнологічного видавництва, але все ми якось не могли з собою прийти до ладу. Тому вважаю ліпшим раз на завсіди зробити кінець нашим кореспонденціям”. Цитата за: *Франко О. Федір Вовк* // *Федір Кіндратович Вовк (1847—1918)*. Дослідження. Спогади. Бібліографія. До 150-ліття з дня народження. — С. 141. Проте, незважаючи на категоричність слів М.Грушевського, листування відновилося у 1901 р. і тривало до 1913 р. Епістолярій Ф.Вовка до М.Грушевського в кількості 72 одиниць знаходиться в особистому фонді історика (ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 389). 73 листи М.Грушевського до Ф.Вовка зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України (ф. 1, В/1904—В/1997). Див. публікацію частини з них: *Науко В., Філіпова Ю.* “Пишу ж я, щоб якомога частіше нагадувати людям, що є на світі Україна”. — С. 44—66.

...прочитати в нім короткий курс історії України. Я прийняв сю пропозицію, на Великодніх святах поїхавши до Парижа... — у 1901—1905 рр. на запрошення І.Мечникова і М.Ковалевського Ф.Вовк у Парижі при Сорбонні, у Вищій російській школі суспільних наук викладав курси: еволюція економічної культури, порівняльна етнографія, основи антропології, етнографія слов'ян та ін. У квітні 1903 р. Ф.Вовк запросив М.Грушевського прочитати курс лекцій на тему: “Очерк истории украинского (малорусского) народа”. М.Грушевський за розкладом мав читати цей курс 1, 2, 8 і 15 травня (*Франко О. Федір Вовк* — вчений і громадський діяч. — С. 92—95).

...вислав свою сім'ю на Полтавщину і жив самотію в дуже негодіних обставинах — стосунки Ф.Вовка з другою дружиною Олександрою Реммельмаєр, зрештою, як і з першою, склалися напружено. Вона з двома дітьми щоразу переїздила з місця на місце в пошуках кращого матеріального побуту: в Полтавську губернію — до брата, в Москву — до сестри, в Коломию — до сім'ї І.Раковського, і лише після переїзду Ф.Вовка до Петербурга становище покращилося і сім'я переїхала до нього; див.: *Франко О. Федір Вовк* // *Федір Кіндратович Вовк (1847—1918)*. Дослідження. Спогади. Бібліографія. До 150-ліття з дня народження. — С. 160.

с. 204 *...я провів в Товаристві скромні асигновки для нього...* — М.Грушевський як голова НТШ домігся фінансового забезпечення антропологічної експедиції Ф.Вовка в Галичині 1903 р. Так, 28 травня на засіданні Історико-філософської секції Товариства він повідомив про бажання Ф.Вовка приїхати до Львова з метою проведення антропологічних досліджень. Секція вирішила клопотатися перед Етнографічною комісією і Віділом (Радою) Товариства щодо фінансування акції, а також просити вченого прочитати курс лекцій з антропології. 3 червня та ж секція знову прийняла рішення звернутися до Етнографічної комісії та Віділу з проханням вже “визначити більші субвенції на екскурзію по Галичині для антропологічних і археологічних дослідів, які підіймається робити д. Ф.Вовк, і для урядження курсу антропометрії у Львові”. Президія Товариства задовольнила прохання; див.: *Хроніка українсько-руського Наукового товариства імени Шевченка у Львові*. — Львів, 1903. — Ч. 15. — С. 9, 14.

...покійник літом 1903 р. приїхав до Львова і зайнявся, вперше по стількох літах, роботою на українським ґрунті — впродовж 1903—1906 рр. Ф.Вовк за завдан-

ням Паризького антропологічного товариства та етнографічного відділу Російського музею ім. Олександра III у Петербурзі, за участі Наукового товариства ім. Шевченка, проводив антропометричні дослідження українців Галичини (бойків, гуцулів), Буковини, Лемківщини, Угорщини (район Бачки). Йому допомагали М. Русов, І. Раковський, І. Франко, З. Кузеля, П. Рябов та інші. Організації експедиції у 1903 р. значною мірою посприяв О. Барвінський як голова Етнографічної комісії. Ф. Вовк написав два листи до нього з бажанням приїхати до Галичини, щоб дослідити гуцулів в антропологічному відношенні, однак, непорядно переговоривши про свої наміри з М. Грушевським у Парижі в травні того ж року. Див.: *Студинський К.* Матеріали до життєпису Федора Вовка. — С. 12–19. Результати кількарічної роботи опубліковані: *Вовк Ф.* Антропометричні дослідження українського населення Галичини, Буковини й Угорщини // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1908. — Т. X. — С. 1–39 та 13 табл. Див. також річні звіти: *Вовк Хв.* Справоздане антропологічної екскурсії д. Хв. Вовка // Хроніка українсько-руського Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1903. — Ч. 16. — С. 13–14; 1904. — Ч. 20. — С. 11–13; 1905. — Ч. 24. — С. 22–26; 1906. — Ч. 28. — С. 14–15 (звіт з експедиції по Лемківщині). У Львові влітку 1903 р. вчений прочитав курс лекцій з археології й антропології, а також закупив у Парижі на виділені Товариством 600 корон археологічну колекцію, яку описав та передав до музею. Див.: Хроніка українсько-руського Наукового товариства імені Шевченка. — С. 10; Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком. — С. 50–51; *Франко О.* Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — С. 98, 143–146, 226.

... (результати цих помірив, ведених покійником і його співробітниками, були потім опубліковані ним в виданнях Львівського товариства) — йдеться про статтю: Вовк Ф. Антропометричні дослідження українського населення Галичини, Буковини й Угорщини // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1908. — Т. X. — С. 1–39 та 13 табл.

Брав участь в наукових курсах, уряджених літом того року для приїжджої молоді з Росії — у проміжку між 10 червня і 9 липня 1903 р. Ф. Вовк, разом з М. Грушевським, І. Франком, С. Томашівським, В. Гнатюком та ін. на загальних наукових курсах, організованих для 135 слухачів-українців з Росії, читав курс лекцій з антропології (6 год) та української етнографії (16 год.). Учений у своїх лекціях з етнографії намагався висвітлити розвиток матеріального побуту українців порівняно з іншими народами, а також оглядово подав розвиток західноєвропейської етнографії, стан дослідження в цій науці російськими та українськими вченими. Див.: *Франко О.* Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — С. 97.

... його переїзд до Петербурга, де він зайняв посаду одного з консерваторів сього музею — Ф. Вовк переїхав з Парижа до Петербурга у кінці 1905 р. У 1907 р. його призначають штатним працівником етнографічного відділу Російського музею ім. Олександра III, до створення якого прилучився ще 1903 р. З метою збору експонатів щороку протягом 1903–1906 рр. від'їжджав до Галичини, Буковини, Карпат, Угорщини. Окрім участі в етнографічних експедиціях, які організовував музей, учений паспортизував, опишував і систематизував музейні предмети; див.: *Франко О.* Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — С. 101–102.

... один з петербурзьких академіків-натуралістів у тодішнього директора департаменту поліції Лопахіна — можливо, М. Грушевський має на увазі графа Дмитра Толстого, фактичного керівника Російського музею ім. Олександра III, або Миколу Могилянського, завідуючого етнографічним відділом музею, хоча вони не були академіками Петербурзької академії наук. З останнім Ф. Вовк тісно співпрацював і завдяки йому ще в 1903 р. став співробітником музею. Про М. Могилянського пишуть діти Ф. Вовка Галина і Юрій: *Вовк Г., Вовк Ю.* Хведір Кіндратович Вовк (17.III.1847–28.VI.1918) //

Федір Кіндратович Вовк (1847–1918). Дослідження. Спогади. Бібліографія. До 150-ліття з дня народження. — С. 272.

Лопухін Олексій (1864–1928) — директор департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (1902–1905).

...зайнявся працею в Петербурзькій етнографічній музеї... — Ф.Вовк отримав посаду штатного працівника етнографічного відділу Російського музею ім. Олександра III у 1907 р., і відтоді до 1916 р., за дорученням музею, щороку відбував етнографічні експедиції по українських етнічних землях. Влітку 1907 р. скерований до Праги для огляду колекції 22 національних костюмів. У тому ж році побував на археологічних розкопках у Мізині, де виявив палеолітичну стоянку, здійснив етнографічну експедицію по Київщині та Чернігівщині. У 1909 р. відвідав з тією ж метою Волинь, вченого там цікавила дерев'яна сакральна архітектура. У 1910 р. їздив знову на Волинь, а також Кубань, у 1911 р. побував у Курській, Воронезькій і Подільській губерніях (*Франко О.* Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — С. 104–107, 110–111, 147–149, 190–192).

...на Петербурзькій університеті, де став викладати антропологію, громадяни коло себе й підховуючи гурток етнологів і антропологів з своїх слухачів-українців — Ф.Вовка лише в січні 1907 р. допустили до викладання лекцій у Петербурзькому університеті. Перешкодою був науковий ступінь неросійського зразка, однак 26 січня на засіданні деканату фізико-математичного факультету, виголосивши дві лекції, його допустили до викладів зі званням приват-доцента. По вівторках і четвергах читав курс доісторичної антропології. Ф.Вовк створив наукову школу в Петербурзі переважно з українських молодих учених О.Алешо, Є.Артюхова, П.Єфименка, А.Носіва, С.Руденка, М.Рудинського, Л.Чикаленка та ін. Учнями Ф.Вовка також вважаються: Г.Бонч-Осмоловський, Д.Золотарьов, Л.Капіца, С.Теплоухов та ін. (*Франко О.* Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — С. 102–103, 114).

с. 204–205 *...енциклопедії українознавства (що потім стала виходити під назвою “Украинский народ в прошлом и настоящем”, коштом видавництва бр[атів] Гранат), Ф.К. взяв на себе викладати загальні начерки української антропології й етнографії* — Ф.Вовк — учасник видання першої енциклопедії українознавства, активна робота над якою розпочалася 1910 р., однак ідея її видання зародилася ще в паризький період життя. Керівництво проекту здійснювала Малоросійська (українська) комісія, на чолі з академіками М.Ковалевським і О.Шахматовим, яка складалася з двох відділень (у Петербурзі й Москві), однак ініціатива щодо видання та організації роботи належала Ф.Вовку. У 1912 р. він відвідав Москву та уклав договір з видавництвом братів Гранат на її видання. Планували видати чотири томи, але з початком війни справа з друком енциклопедії призупинилася. Видавці відмовлялися від своїх попередніх зобов'язань, проте з великими труднощами у 1914 і 1916 рр. (в іншого видавця М.Славинського) все ж вдалося опублікувати два томи енциклопедичного збірника географічних, історичних, юридичних та інших відомостей про українців під назвою: “Украинский народ в его прошлом и настоящем”. До другого тому енциклопедії увійшли два нариси Ф.Вовка: “Етнографічні особливості українського народу” та “Антропологічні особливості українського народу”. У них учений значною мірою завдяки своїм учням, які проводили дослідження (С.Руденко (Чернігівщина), О.Шульгін (Полтавщина, Херсонщина), М.Лебедев (Курщина та Воронежчина), О.Алешо (Київщина), Є.Артюхов (Київщина), В.Сахаров (разом з Ф.Вовком, Волинь і Київщина), Б.Крижановський (Поділля), М.Кондрашенко (Катеринославщина), Л.Чикаленко (разом з Ф.Вовком, Кубань), І.Раковським (Галичина), синтезував багаторічні дослідження з етнографії та антропології українців від Кубані і до Карпат, обґрунтував їх спорідненість, регіональні особливості, розглянув місця компактного проживання українського населення у Польщі, Угорщині, Чехії, Сербії, Добруджі та інших регіонах. Вони вважалися взірцевими з погляду методології та залученої

аргументації, через що мали не лише науково-суспільне значення для дослідників-українців, а й величезну пізнавальну вартість для студентів, які вивчали україніку. Див.: *Франко О. Федір Вовк* — вчений і громадський діяч. — С. 109–110, 112, 117–119, 158, 198; *Старков В.* Текстологічні зауваження до антропологічних і етнографічних праць Ф.К.Вовка // Український археографічний щорічник. Н.С. — К.; Нью-Йорк, 2002. — Вип. 7. — С. 97–104.

с. 205 *...під час війни передав до друку обидва огляди, надруковані в II т. енциклопедії, в 1915–1916 рр.: “Антропологические особенности украинского народа” і “Этнографические особенности украинского народа” — Волков Ф.* Антропологические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. Ф.Волкова, М.Грушевского, М.Ковалевского, Ф.Корша, А.Кримского, М.Туган-Барановского и А.Шахматова. — Т. II. — Петроград, 1916. — С. 427–454; *Его же.* Этнографические особенности украинского народа // Там же. — С. 455–647. Десять років тому вчений опублікував подібний, але менший нарис з антропології українців: *Волков Ф.* Украинцы в антропологическом отношении // Украинский вестник. — [СПб], 1906. — № 7. — С. 418–526.

...покійний вів далі спеціальніші студії, напр., по історії кам'яної культури на Україні — див.: *Волков Ф.* Палеолит в Европейской России и стоянка в с.Мезене, Черниговской губ. // Записки Отделения русской и славянской археологии имп. Русского археологического общества — СПб, 1913. — Т. IX. — С. 299–306.

...в с. Мізині на Десні викривались дуже інтересні сліди кам'яної культури і розкопки, проведені під приводом покійного, рік за роком стали відкривати надзвичайно цікаву оселю після ледової доби — хронологічно молодшу від київської, але багатшу й різномірнішу матеріалом — на думку О.Франко, вчений відкрив Мізинську палеолітичну стоянку весною 1907 р., а планомірно розкопку розпочав на початку літа 1908 р., виявивши речі, виготовлені з ікла мамонта й покриті орнаментом. Про знахідку повідомив на XIV Археологічному з'їзді, який відбувався 1909 р. в Чернігові. Він правильно датував пам'ятку як поселення людини пізньопалеолітичної доби. Розкопки проводилися до 1914 р. і дали величезний матеріал, на підставі якого вчений представив доповіді на різних наукових форумах у Росії та Західній Європі; детальніше див.: *Франко О. Федір Вовк* — вчений і громадський діяч. — С.232–243.

...надрукувати лише кілька тимчасових звідомлень, між іншим в виданнях нашого Товариства, котрому передав і значну частину знайденого матеріалу до музею — інформація про знахідки у с. Мізин вчений опублікував: *Вовк Ф.* Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині // Записки Українського наукового товариства у Києві. — К., 1909. — Кн. IV. — С. 90–99; *Його ж.* Палеолитическая стоянка в с. Мезине Черниг[овской] губ. (Предварительное сообщение) // Труды четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове 1909. — М., 1911. — Т. III. — С. 262–270; *Volkov Th.* Rapport sur les sciences anthropologiques Russie // Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris. — Paris, 1909. — P. 396–400; *Volkov Th.* Nouvelles découvertes dans la station paléolithique de Mezine (Ukraine) // Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistorique. Compte Rendu de la XIV Session. Geneve, 1912. — Geneve, 1913. — T. I. — P. 414–428.

Учений передав до музею НТШ частину не лише археологічного, а й антропологічного та етнографічного матеріалу, який зібрав протягом своїх щорічних (1903–1906) експедицій по Галичині, Буковині, Угорщині. У вигляді кліше на склі в музеї НТШ залишилися негативи з видами церков, селянських хат, господарських споруд тощо. Їх рештки дотепер збереглися у Музеї етнографії та художніх промислів Інституту народознавства НАН України у Львові (*Франко О. Федір Вовк* — вчений і громадський діяч. — С. 144, 185–186, 358).

Робив заходи, щоб перенестися на Україну, але несприятливі обставини не давали тому змоги, і коли нарешті він рушив на Україну — нещаслива пригода перервала його життя в дорозі... — конкретні заходи в справі повернення на Україну Ф.Вовк розпочав через П.Стебницького та Л.Чикаленка у квітні 1917 р., коли внаслідок революції й утворення Української Центральної Ради склалися для цього сприятливі умови. Приготування переїзду на Україну велось спільно з підготовкою до створення кафедри антропології у Київському університеті, яка, власне, призначалася для нього. Питання організації такої кафедри Ф.Вовк актуалізував через Російське географічне товариство ще в 1916 р. У контексті переїзду вченого до Києва слід розглядати його клопотання в жовтні 1917 р. про надання йому наукового ступеня російського зразка, адже французький не визнавався. 29 жовтня 1917 р. Ф.Вовку присвоїли звання доктора антропології та етнографії *honoris causae* Петроградського університету, однак Вчена рада університету, через свою недовіру у час революції кінця 1917 початку 1918 р., так і не затвердила цього звання. Ф.Вовк, не чекаючи остаточного залагодження справи, подав документи до Вченої ради Київського університету для зайняття кафедри географії та етнології. Вибори відбулися 5 (18) березня 1918 р., на яких з-поміж чотирьох кандидатур затвердили Ф.Вовка. Все було готовим для переїзду, тому 11 червня він покинув Петроград. У час поїздки територією Білорусії, яку в квітні—травні того року зайняли німці, він захворів на “іспанку” (грип) і, пролежавши під наглядом лікаря у залізничному готелі міста Жлобин два тижні, помер 29 червня. Цей фатальний випадок описує дочка Ф.Вовка Галина: “Доїхав він дуже добре й вигідно у вагоні першої кляси до Орші, де кінчалася під той час територія радянської влади. Коли ж далі довелося їхати пароплавом по Дніпру та четвертою клясою в переповненому вагоні, — так возили тоді німці приватних пасажирів, — він застудився на “еспанку”. Довелося зупинитися в м. Жлобині (на Білорусі)” (*Франко О. Федір Вовк* — вчений і громадський діяч. — С. 124—128, 168—170).

с. 205—206 Його бібліотека й колекції, котрі він замислював передати котрій-небудь науковій українській інституції, зісталися в Петербурзі. Його літературна спадщина жде заходів коло видання — ще під час війни, 3 липня 1915 р., Ф.Вовк написав заповіт, у якому всі права на видання своїх творів передав дружині, з умовою розподілу виручених грошей поміж своїми дітьми. Бібліотеку, архів, колекцію предметів археології вчений заповів лабораторії чи інституту при майбутній Українській академії наук. Покинувши Петроград у 1918 р., вся його бібліотека й архів залишилися у квартирі, яку, за рішенням Російської академії наук, оголошено недоторканою, у зв’язку із знаходженням там цінного архіву, бібліотеки, а основне — анкетних листів щодо племінного складу Росії, які надсилали вченому з усіх куточків імперії в останні кілька років його життя. У 1920 р. книжкові й архівні збірки перевезені учнем Ф.Вовка О.Алешо до Києва, на базі яких у структурі Української академії наук створено Музей антропології та етнології імені професора Хведора Вовка. (*Франко О. Федір Вовк* — вчений і громадський діяч. — С. 16, 119—120, 127, 213).

Його праці розкидані по різних періодичних спеціальних виданнях, українських і закордонних, за небагатьма внітками сливе неприступні тепер — наукова спадщина Ф.Вовка частково не доступна й сьогодні, оскільки повний перелік його праць ще не опублікований. Дотепер найповнішу бібліографію вченого оприлюднила в 1929 р. його дочка. Її перевидано 1997 р. в Нью-Йорку з доповненням О.Франко. Див.: *Вовк Г. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847—1918)*. — К., 1929 // *Федір Кіндратович Вовк (1847—1918)*. Дослідження. Спогади. Бібліографія. До 150-ліття з дня народження / Ред. М.Антонович. — Нью-Йорк, 1997. — С. 293—362. Однак, за словами О.Франко, вже на початку 1998 р. вона виявила ще 42 невідомі статті Ф.Вовка (*Франко О. Федір Вовк* — вчений і громадський діяч. — С. 81).

...видати їх негайно в приступнім українським виданні. Їх не так багато, і захід коло того не так великий, а треба се зробити зараз... — готувався до друку збірник

статей на вшанування пам'яті Ф.Вовка, ініційований Українським науковим товариством, однак через події революції 1918–1920 рр. так і не побачив світ. У 1919 р. з'явилися лише окремі відбитки статей учнів Ф.Вовка, які містилися в цій книзі. Неповний текст збірника зберігається в Інституті археології НАН України у фонді "Музей (кабінет) антропології ім. Проф. Хв. Фовка". Див.: *Франко О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч.* — С. 14–15. У радянський час наукові здобутки вченого не визнавалися, а ім'я його було заборонене. Перевидана лише одна праця: *Вовк Ф.* Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні // *Антропологія. Річник Кабінету антропології ім. Ф.Вовка.* — К., 1928. — С. 1–28; Табл. 1–3.

А.Ф.

Розділ III. НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ПРАЦІ

Занепад українського життя в XV і XVI в.

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Занепад українського життя в XV і XVI в. // *Дніпро.* — Трентон, 1921. — Ч. 7. — С. 4. Передрук з стилістичними змінами за виданням: *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. — Київ; Львів, 1912. — С. 9–18.

с. 209 *Джерелові й літературні вказівки — в V і VI томах моєї "Історії України-Руси"...* — див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV: XIV–XVI віки — відносини політичні; К., 1994. — Т. V: суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків.

А.Ф.

Острозька академія

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Острозька академія // *Крушельницький А.* Вибір з українського народного письменства для восьмої класи середніх шкіл; для четвертої класи колегії. — Другий том (Від 1876 до 1920 р.). — К.; Відень; Львів, 1922. — С. 387–398. Передрук з стилістичними змінами фрагменту V розділу "Культурно і релігійно-національний рух на Україні в XVI віці" за виданням: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VI: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. — К.; Львів, 1907. — С. 479–498.

с. 214 *...поки не використана зостається його особиста кореспонденція...* — чи не вперше комплексно кореспонденцію В.-К.Острозького використав у своєму дослідженні особи князя польський історик Томаш Кемпа. До сьогодні збереглися листи В.-К.Острозького до зятя Криштофа "Перуна" Радзивілла та інших представників цього роду: Миколая "Чорного", Миколая Криштофа "Сирітки", а також до сина Януша, коронного канцлера Яна Замойського, короля Сигізмунда III. Див.: *Кемпа Т.* *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608): wojewoda kijowski i marszałek Ziemi Wołyńskiej.* — Toruń, 1997. — S. 9.

...виступає на перший план в 1540 р., з смертю свого брата Ілії, що вмер у 1539 р. ... — див.: *Кемпа Т.* *Konstanty Wasyl Ostrogski.* — S. 25–27; *Соболев Л.* Борьба за наследство кн. К.И.Острожского в 40-е гг. XVI века // *Острогіана в Україні і Європі. Матеріали міжнародного наукового симпозиуму 29–30 червня 2001 р.* — Старокостянтинів, 2001. — С. 33–48.

...острозькі маєтності зібрані в руках князя Василя-Константина в 1570-х рр., коли його братаниця Гальшка по своїх бурхливих пригодах... дісталася до двору свого дядька — про боротьбу К.-В.Острозького за Острог у 1570–1574 рр. див.

дослідження київського історика Ігоря Тесленка: *Тесленко І. Боротьба за Остріг: князь острозький проти острозького старости // Соціум. Альманах соціальної історії.* — К., 2003. — Вип. 3. — С. 99–120. Про Гальшку з Острога див.: *Zagórska S. Halszka z Ostroga. Między faktami a mitami.* — Warszawa, 2006.

...по смерті силоміць накиненого їй королем чоловіка... — йдеться про бжесько-куявського воєводу Лукаша Гурку.

...що по смерті свого одинака-брата одідичила всі маєтності батька — до К.-В.Острозького, який у 1553 р. одружився з Софією Тарновською (померла в 1571 р.), отримав величезні маєтки Тарновських у Малопольщі. С. Тарновська після смерті свого брата у 1567 р., війницького каштеляна Яна Криштофа, отримала маєтки свого батька краківського каштеляна Яна Амора (помер у 1561 р.): Тарнув, Вев'юрку, Переворськ, Рожнів, Старе Село; див.: *Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych: Tablice genealogiczne.* — Warszawa, 1997. — S. 38.

Старшу доньку свою Гальшку видав він за Яна Кишку, одного з найбільших магнатів [великого] князя литовського, протектора соуніан... — до 1575 р. старша дочка К.-В.Острозького Єлизавета-Пелагія (померла в 1599 р.) вийшла заміж за Яна Кишку (*Войтович Л. Князівська доба на Русі: портрети еліти.* — Біла Церква, 2006. — С. 515).

...другу — Катерину — за Криштофа Радзивіла, першого литовського магната, провідника протестантів... — друга дочка Катерина (померла в 1579 р.) в 1578 р. одружена з князем Криштофом Радзивілом (*Войтович Л. Князівська доба на Русі.* — С. 515).

...і її сином був Януш Радзивіл, що потім теж грав першу роль на Литві... — Януш Радзивілл (помер у 1620 р.) займав уряд віленського каштеляна (*Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych.* — S. 33).

с. 214–215 ...Януш... був іменованій волинським воєводою, а кілька літ пізніше — каштеляном краківським — першим світським сенатором держави! — князь Януш Острозький (помер у 1620 р.) у 1585–1593 рр. займав уряд волинського воєводи, а від 1593 р. і до своєї смерті — краківського каштеляна.

с. 215 ...Олександр, дістав тоді волинське воєводство по старшій браті... — молодший син К.-В.Острозького Олександр (помер у 1603 р.); у 1593–1603 рр. — волинський воєвода.

...князь Василь став на 24 році старостою володимирським і маршалком Волинської землі; потім дістав воєводство Київське... — у 1550 р., за протекцією роду Радзивілів, отримав Володимирське староство, був іменованій маршалком Волинської землі, а в 1559 р. отримав уряд київського воєводи. Утримував ці три гідності до смерті в 1608 р.

...якоїсь хоч трохи визначнішої політичної ролі князь Василь не грав — твердження є досить суперечливим з огляду на участь В.-К.Острозького в прийнятті Люблінської унії, відстоюванні інтересів православних після Брестського собору 1596 р. Див.: *Плохій С. Наливайкова віра. Релігія і козацтво у ранньомодерній Україні.* — К., 2005. — С. 140–145; *Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України / 2-ге вид., перероблене і розшир.* — К., 2005. — С. 200–204.

Українським магнатам, взагалі православним, це такн було й нелегко; але й інтересу до справ політичних, адміністрації й публічної діяльності взагалі князь Василь, видно, не мав — твердження М.Грушевського почасти є спрощеним та одностороннім, оскільки як В.-К.Острозький, так і представники князівських родів Волині після Люблінської унії, за словами Наталії Яковенко, “ще безмірно далекі від тієї інтеграції у польський шляхетський світ, що її бачимо на прикладі спольщених княжих правнуків. Відчуття своєї чужорідності в колі польської еліти, байдужість до придворних інтриг,

презирлива зверхність до нижчих по крові...обертають усю енергію руських можновладців на концентрацію влади у себе вдома" (Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. — С. 202). Напевне, варто дії В.-К.Острозького розглядати з огляду на вищенаведені характеристики князівського прошарку Волині другої половини XVI—початку XVII ст. Публічно-політична, державно-адміністративна заангажованість за часів В.-К.Острозького є формальним свідченням статусу представника князівського прошарку на Волині тієї доби. В.-К.Острозький не потребував такого заангажування, позаяк вважався найбагатшим магнатом Речі Посполитої, з своїм власним двором, величезними маєтками, з яких, за потребою, міг зібрати 15-тисячне військо слуг — панцерних бояр, зем'ян-ленників, клієнтів.

Князь держався правила "моя хата з краю" й пильнував підтримувати добрі відносини з козацькими ватажками, аби не чіпали його маєтностей; такої ж політики держалися його агенти намісники — стосунки В.-К.Острозького з козаками передусім слід укладати в контекст релігійної боротьби 1590-х рр., коли князь використав козаків Северина Наливайка як інструмент тиску на прихильників унії, а його виявом було нищення маєтків уніатів. Детальніше про роль В.-К.Острозького у залученні козаків у релігійному протистоянні див.: *Плохій С.* Наливайкова віра. Релігія і козацтво у ранньомодерній Україні. — С. 140–145.

Його воєводський замок київський за його воєводства став гнилою руїною, де козакки господарли, як хотіли, приходили й виходили; забірала гармати і всякий припас... — про такий жалюгідний стан київського замку свідчить інформація з доповідної записки польському королю від 1590 р. та відомості з актів Коронної метрики початку 1590-х рр. У 1592 р. В.-К.Острозький звертався до вального сейму в справі фінансування київського замку, оскільки той, не маючи боєприпасів та оборонної здатності, був об'єктом постійних нападів козаків. У 1605 р. замок відбудований, проте коштом київських міщан; детальніше див.: *Леп'яко С.* Про стан українських замків у 1590 році // Український археографічний щорічник. — Вип. 7. — К., 2002. — С. 304–305; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV—у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. — К., 2008. — С. 195.

Але і в справах, які дотикали безпосередньо його самого, його приватного життя й інтересів, князь Острозький не показував енергії, рішучості, ініціативи — приватні справи, як можна перекоонатися на прикладі боротьби за повернення Острога 1570–1574 рр. у свою власність, В.-К.Острозький умів провадити, що свідчило про його рішучість та наполегливість.

...не оборонив її від насильств з боку матері польки... — матір'ю Гальшки Острозької була Беата з Костельця. Про неї див.: *Żelewski R.* Łaska 1. v. Ostrogska z Kościeleckich Beata // *Polski Słownik Biograficzny.* — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973. — Т. XVIII. — С. 223–224.

...в справі екзарха Никифора: на хвилю різкий виступ проти самого короля, а потім — князь махає на все рукою й уступає в ображенні маєтаті — для порівняння див.: *Кетра Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. — S. 150–155.

с. 216 Йому й не хотілось, й не зручно, й органічно противно було замикатися в якусь різко зазначену чн національну, чн релігійну формулу — виступати з різко вираженою фізіономією патріота-українця... — насправді В.-К.Острозький та інші представники роду князів Острозьких були провідниками "старожитного народу руського". "Княжий дім" В.-К.Острозького виконав важливу функцію у тогочасному українському соціумі — об'єднувального чинника щодо вироблення ментальних установок "народу руського". Детальніше див.: *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. — С. 206–209.

...в акті 1569 року Острозький тільки зазначає свою опозицію, але без всякого опору потім здається на королівську волю... — для порівняння див.: *Кетра Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. — S. 47–50.

...так і в питаннях національно-релігійних, які так сильно порушували наших, — наприклад, в справі календарній... — для порівняння див.: *Кетра Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. — S. 123–125.

...в справі злуки грецької й римської церкви, в справі релігійної реформи, він довго держиться на нейтральній позиції — для порівняння див.: *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. — С. 211, 214, 216–220, 226–227; *Кетра Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski. — S. 119–149, 234–235. Див. також спеціальну працю, яка розкриває відношення князя до унії: *Lewicki K.* Książę Konstanty Ostrogski a unja brzeska 1596 r. — Lwów, 1933.

...приймає присвячену йому книгу Скарги з накликом до католицизму і різкими атаками на православну віру.. — полемічний трактат ректора віленської єзуїтської колегії Петра Скарги “Про єдність церкви Божої” видрукуваний у 1577 р., містить присвяту князю В.-К.Острозькому (*Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія (1576–1636). — К., 1990. — С. 57).

...нововірцеві Мотовиллові, вражаючи тим до дна душі правдивого Курбського — відповіддю на твір П.Скарги у 1578 р. в Острозі був трактат, написаний місцевим полемістом Мотовилом, який відомий з переписки останнього з князем Андрієм Курбським, позаяк сам твір не зберігся (*Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. — С. 57, 102–103, 117–118).

с. 217 ...коли конспірація владик пошла в дурні його з планами унії... — йдеться про укладання без погодження з В.-К.Острозьким православними єпископами Кирилом Терлецьким та Іпатієм Потієм, за участі луцького католицького єпископа Бернарда Мацейовського, “Торчинських атрикулів”, проти яких різко виступив князь з погрозами на адресу короля у порушенні останнім присяги на утримання міжконфесійної рівності. Детальніше див.: *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. — С. 216–218.

Про школу знаємо тільки, що вона в 1581 р. вже існувала, правдоподібно, незадовго перед тим, в 1570-х роках вона й появилася — школу заснував у 1576 р. В.-К.Острозький, а матеріальне забезпечення належить Гальшці Острозькій, яка в 1579 р. заповіла для школи значні маєтки (*Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. — С. 21–22).

с. 218 ...пізніші граматичні праці виховання Острозької школи Мелетія Смотрицького, що робили епоху в граматизації церковнослов’янської мови — про Мелетія Смотрицького та його публіцистичну творчість див.: *Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. — С. 112.

...як вірші Герасима Смотрицького в передмові “Острозької Біблії”... — вірші Герасима Смотрицького склали другу передмову до виданої друкарем Іваном Федоровим в Острозі 12 серпня 1581 р. Біблії кириличним друком. Перша написана старослов’янською та грецькою мовами від імені князя В.-К.Острозького, а друга — Г.Смотрицьким у віршованій формі поряд з гербом Острозьких (*Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. — С. 34).

...“Хронологія” Римші... — йдеться про твір, написаний для початкових класів Острозької академії, який видав 5 травня 1581 р. Андрій Римша, можливо, викладач академії (*Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. — С. 108).

...“Лямент дому князів Острозьких”... — йдеться про видання у зв’язку зі смертю князя Олександра Острозького 2 грудня 1603 р., видане на початку 1604 р. під назвою “Лямент дому княжат Острозьких над зешлым с того света яснее освещоним

княжатем Алексадром Константиновичем княжатем Острозьким воеводою вольниським” (*Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. — С. 126).

...першу *“Граматику словенська языка”*, що була видрукувана в 1586 році в Вильні — йдеться про видання *“Кґрамати́ка словенська языка”*, укладене в Острозі та видрукуване у Вільно в 1586 р. (Острозька академія XVI—XVII ст. Енциклопедичне видання. — С. 62).

Мосхопул, — ближче незвісний нам, одначе, ні щодо своєї ученості, ні щодо характеру своєї діяльності... — йдеться про Еммануїла Мосхопуло, московитина, який у 1583 р., перебуваючи в острозькому освітньому середовищі, видавав себе за грека, нащадка візантійських імператорів. Детальніше про нього див.: *Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. — С. 102.

...другий якийсь *Діонісій Палеолог*, що їздив з дорученнями до Рима — йдеться про Діонісія Раллі (Палеолога), грека за походженням; за вказівкою папи Григорія XIII наприкінці 1570-х рр. привіз із Рима для В.-К.Острозького грецький примірник Біблії. Він причетний до видання Острозької Біблії та інших видань в Острозі. Детальніше див.: *Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. — С. 107–108.

с. 219 ...одного чоловіка, що виглядає на *“ученого стипендіата” Острозької академії, це ієромонах і архідиякон Кипріяна*... — йдеться про учасника Брестського церковного собору 1596 р., координатора антикатолицьких акцій за участі східних патріархів архідиякона Кипріяна (*Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. — С. 95).

с. 220 ...священника *Дам’яна Наливайка, брата славного ватажка, перекладчика чи редактора кількох збірок перекладів, автора українських віршів*... — про Дем’яна Наливайка див.: *Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. — С. 103–104.

Острозьким священиком уважають Василя, автора звісного трактату “О единой вѣрѣ”, але це зостається мало правдоподібним — відомо, що Василь Малюшицький був керівником і патроном острозького шпиталю і всіх маетків, приналежних до нього. Він автор твору *“О единой истинной православной вѣрѣ...”*, написаного в 1588 р., а видрукуваного через десять років у 1598 р. (*Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. — С. 100, 119–120).

Не був по всякій імовірності духовною особою й “клирик Острозький”, автор відповідей Потієві — йдеться про невідомого на ім’я полеміста з Острога, який у 1598 і 1599 рр. написав дві відповіді на послання Іпатія Потія до В.-К.Острозького. Детальніше див.: *Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. — С. 95.

Він був шляхтичем з Поділля й гродським писарем у Камініці... — такі відомості про свого батька подає Мелетій Смотрицький у книзі *“Оборона Верифікації”*, видрукуваній у Вільно в 1621 р. Детальніше про Г.Смотрицького див.: *Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. — С. 111–112.

с. 221 ...якогось *“многогрѣшнаго Тимотея Михайловича”*, що спорядив *покажчик до Нового Завіту* — йдеться про Тимотея Михайловича, помічника друкаря Івана Федорова, укладача алфавітно-предметного покажчика до Нового Завіту, видрукуваного в Острозі в 1580 р. під назвою *“Книжка собраніе вешей нужнійших...”* (*Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. — С. 101).

... *“Ключь царствія небесного”* — про єдиний твір Г.Смотрицького *“Ключь царства небесного”* (1587), який дійшов до наших днів, див.: *Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія. — С. 118–119.

с. 222 *Василь, звісний головню як автор “книжиці” “О единой истинной православной вѣрѣ”, 1588* — йдеться про твір Василя Малюшицького (Суразького) *“О единой истинной православной вѣрѣ”*, написаний у 1588 р., а виданий через

десять років у 1598 р. (*Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — С. 119–120).

...іменами Філалета Бронського... — йдеться про відомого полеміста Мартина Броневського, довіреної особи В.-К.Острозького. Детальніше див.: *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — С. 84–85.

...“Апокрізісом” Бронського... — йдеться про твір Мартина Броневського за підписом “Philalet Christophor” “Apokrisis abo odpowiedz na xiązki o Synodzie Brzeskim...”, опублікований у Кракові в 1597–1598 рр. (*Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — С. 121).

с. 223 *...вона не визначалася ані дуже багатою, ані постійною продукцією, коли судити по тому матеріалу, який ми маємо* — про видання острозької друкарні за цей час, а також праці представників острозького освітнього середовища див.: *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — С. 116–132.

Мусив бути щирий “лямент”, яким оплакала його Острозька академія... — померлого 2 грудня 1603 р. молодшого сина В.-К.Острозького Олександра “оплакано” в творі під назвою “Лямент дому княжат Остроських над зешлым с того света яснее освещоным княжатем Алексадром Константиновичем княжатем Остроським воеводою волянським” (*Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — С. 126).

...діти Олександра zostалися під впливами матері, гарячої католички, приятельки ярославських єзуїтів; зрештою, повмирали в молодім віку — у князя О.Острозького залишилося від дружини Анни Костки п'ять синів і три дочки. Сини повмирали в дитячому або юнацькому віці: Олександр (помер у 1607 р.), Адам-Костянтин (помер у 1618 р.), Януш (помер у 1619 р.), Криштоф (помер у 1606 р.) та Василь (помер у 1605 р.). Старша дочка Софія померла в 1622 р., наймолодша — в 1642 р., а середня Анна-Алоїза померла в 1654 р. і була єдиною представницею роду Острозьких у середині XVII ст. Див.: *Войтович Л.* Князівська доба на Русі. — С. 516.

Острозькі маєтності й фундації перейшли в руки католиків — маєтки роду Острозьких успадкували представники польських магнатських родів Замоївських, Заславських, Любомирських, Радзивілів, споріднених з Острозькими через шлюби з двома дочками Януша та трьома Олександра.

...запишлася колегія єзуїтська, фундована Анною-Алоїзою... — Анна-Алоїза Острозька на початку 1620-х рр. фундувала в Острозі єзуїтську колегію, наділивши її впродовж 1624–1640 рр. маєтками (більше 20 сіл, земля для костелу, папірня, друкарня, господарські споруди тощо). Детальніше див.: *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — С. 65–71.

А.Ф.

Як козаки лагодяться в морський похід

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Як козаки лагодяться в морський похід // *Крушельницький А.* П'ята читанка для п'ятого року науки в єдиній школі; для першої класи старшої основної школи; для першої класи середніх шкіл. — 5-е вид. — К.; Відень; Львів, [1922]. — С. 325–328. Передрук з скороченнями і стилістичними змінами параграфу “Морські походи” за виданням: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1918. — С. 249–251.

с. 224 *Походи козаків на море доходять у роках 1613–1620 небувалих розмірів і нечуваної відваги...* — про походи козаків на Чорне море у цих роках детальніше див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: козацькі часи — до року 1625. — К., 1995. — С. 344–359.

Сучасний турецький історик... — йдеться про турецького історика Наїму Челебі (Collectanae z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących z dodatkiem objaśnień

potrzebnych i krytycznych uwag przez Józefa Juliana Sękowskiego. — Т. I. — Warszawa, 1824. — С. 126).

...як оповідає *Боплан (Beauplan) про морську техніку козацьку...* — французький інженер і картограф Гійом Ле Васер де Боплан у своєму "Описі України" подав окремі сюжети про мистецтво морських походів козаків: *Гійом Ле Васер де Боплан. Опис України / Переклад з французької В.Косика.* — Львів, 1998. — С. 95—104.

А.Ф.

Молоді літа Хмельницького

Публікується за виданням: *Грушевський М. Молоді літа Хмельницького // Крушельницький А. П'ята читанка для п'ятого року науки в єдиній школі; для першої класи старшої основної школи; для першої класи середніх шкіл.* — 5-е вид. — К.; Відень; Львів, [1922]. — С. 329—331. Передрук зі скороченнями і стилістичними змінами параграфа "Молоді літа Хмельницького" за виданням: *Грушевський М. Про батька козацького Богдана Хмельницького.* — К., 1909. — С. 4—8.

с. 227 *Оселив його батько Богданів, Михайло* — вважають, що Михайло Хмельницький був слугою коронного польного гетьмана Станіслава Жулкевського, а потім корсунського старости Яна Даниловича, за дорученням останнього став чигиринським підстаростою, від свого патрона отримав хутір Суботів. У 1620 р. загинув у битві під Цецорою.

с. 228 *...Богдан між ними. Кажуть, два роки пробув у турецькій неволі, аж виміняли його потім на турецьких невільників...* — Б.Хмельницький потрапив у турецький полон під час битви турків з польським військом під Цецорою 9—10 вересня 1620 р. У 1622 р. звільнений з полону (*Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. — С. 52).

Потім був він писарем військовим — писарем Війська Запорізького Богдана Хмельницького обрано на козацькій раді під час переговорів козаків, учасників повстання під керівництвом Павла Бута (Павлюка), з коронним польним гетьманом Миколаєм Потоцьким у містечку Боровиці наприкінці 1637 р. Б.Хмельницький поставив свій підпис під капітуляцією козаків. Перебував на цій виборній посаді недовго, оскільки згідно з сеймовою ординацією 1638 р. цей уряд зліквідовано.

Богдан оженився з Ганною Сомківною, мав діти — з Ганною Сомківною, першою дружиною, майбутній гетьман одружився близько 1624—1626 рр., яка народила йому трьох синів (Тимоша, Юрія і Остапа) та чотирьох дочок (*Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. — С. 52).

А.Ф.

Перемога Хмельницького коло Жовтих Вод і Корсуня

Публікується за виданнями: *Грушевський М. Перемога Хмельницького коло Жовтих Вод і Корсуня // Крушельницький А. Шоста читанка для шостого року науки в єдиній школі; для другої класи старшої основної школи; для другої класи середніх шкіл.* — 5-е вид. — К.; Відень; Львів, [1922]. — С. 341—347. Передрук зі скороченнями і стилістичними змінами параграфа "Жовті Води і Корсунь" за виданням: *Грушевський М. Про батька козацького Богдана Хмельницького.* — К., 1909. — С. 21—29. Перевидання: Календар "Канадського фермера" на 1923 р. — Вінніпег, 1923. — С. 83—85.

с. 229 *...гетьмана польського Миколу Потоцького* — про нього див.: *Majewski W. Potocki Mikołaj h. Pilawa // Polski Słownik Biograficzny.* — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. — Т. XXVIII/1. — С. 105—110.

с. 230 ...свого сина Стефана — *Majewski W. Potocki Stefan h. Pilawa // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1984. — Т. XXVIII/1. — С. 176; 1985. — Т. XXVIII/2. — С. 177.*

...гетьманом польним Калиновським — про нього див.: *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / Opracowany przez S. hr. Uruskiego. — Warszawa, 1909. — Т. VI. — С. 150.*

Між іншим Кричевський, — потім був козацьким полковником — про Михайла Кричевського див.: *Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski: z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstania pod wodzą Bohdana Chmielnickiego // Z dziejów Ukrainy: księga pamiątkowa ku czci W. Antonowicza. — Kijów, 1912. — С. 145–513; Степанков В. С. Кричевський Михайло // Полководці Війська Запорізького: історичні портрети. — К., 1998. — Т. 1. — С. 177–192.*

...Тугай-бей... — про Тугай-бея див.: *Маленко Л. М. Тугай-бей // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.; Запоріжжя, 2002. — С. 486.*

с. 231 ...по бунті 1637 р. ... — йдеться про повстання козаків під керівництвом Павла Бута (Павлюка), яке розпочалося на Запорізькій Січі й перекинулося на територію проживання реєстровців, однак, не підтримане в більшій масі останніми (навпаки, виступили разом з каральним загоном коронного польного гетьмана Миколая Потоцького проти нього), зазнало 16 грудня 1637 р. поразки у битві під Кумейками, що поблизу Канева.

А. Ф.

Початки відродження в Західній Україні

Публікується за виданням: *Грушевський М. Початки відродження в Західній Україні // Свобода. — Джерсі-Сіті, 1922. — Ч. 277: 28 падолиста. — С. 3. Передрук з видання: Грушевський М. Ілюстрована історія України. П'ятьдесят шість тисяча. — К., 1918. — С. 477–482.*

с. 233 Свого часу заведення унії приглушило дуже сильно останки українського життя. Приймали унію з малодушності, хиялися перед панами, а сміливіших приборкувано силоміць — про складність оцінки унії М. Грушевським у його наукових та науково-популярних працях писали дослідники: *Тимошенко Л. Берестейська унія в оцінці Михайла Грушевського // Український історик. — Нью-Йорк etc., 1996. — № 1–4. — С. 188–203; Патрило І. Відображення церковного життя в “Історії України-Руси” Михайла Грушевського і сучасні історіографічні дослідження // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. — Львів, 1994. — С. 176–182.*

...за Марії Терези і Йосифа II обмежено власть поміщиків, заводилися школи “з місцевою мовою” (українською) для селян і міщан, вищі школи для духовенства, що було незвичайно убоге і темне — після включення Галичини у 1772 р. та Буковини у 1775 р. до складу Австрійської імперії у новозахоплених краях влада розпочала реформи в дусі освіченого абсолютизму, які передбачали посилення державної централізації (запровадження загальної військової повинності, створення бюрократичного апарату, проведення перепису населення, земельних угідь тощо). Внаслідок реформ покращилось становище селянства (скорочена панщина до 3 днів на тиждень, селяни отримали право викупу прав на своє майно та ін.). У галузі освіти австрійська влада відкрила широку сітку світських шкіл за державний кошт (однокласних — “парафіяльних” з навчанням рідною мовою, трикласних — “тривіальних”, чотирикласних — “нормальних” з навчанням німецькою мовою). У 1774 р. у Відні була заснована для греко-католиків духовна семінарія при церкві св. Варвари. При Львівському університеті у 1787 р. був відкритий “*Studium Ruthenum*” як Інститут для підготовки греко-католицьких священників з укра-

їнською (церковнослов'янською) мовою викладання, що проіснував до 1809 р.: *Левницький І.Е.* Погляд на розвій низшого и висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772—1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801—1820 // *Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII—XIX віку / Вид. І.Франко (= Збірник історично-філософичної секції Наукового товариства ім. Шевченка, вип. V).* — Львів, 1902. — С. 103—144; *Андрохович А.* *Studium Ruthenum // Записки НТШ.* — Львів, 1921—1929. — Т. 131—132, 137, 146, 150; *Tokarz W.* *Galicja w początkach ery Józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z r. 1783.* — Kraków, 1909; *Rychlikowa I.* *Realizacja społeczno-gospodarczych reform tereziańsko-józefińskich w Galicji // Rocznik dziejów społecznych i gospodarczych.* — Warszawa, 1957. — Т. 19; *Мозер М.* *Мовний світ львівського "Studium Ruthenum" // Ucrainica I. Současná ukrajinstika. Problémy jazyka, literatury a kultury (= Acta universitatis Palackianae Olomucensis, facultas philosophica philologica, vol. 82).* — Olomouc, 2004. — С. 316—325.

Насамперед сі заходи почалися на Угорській Україні, наслідком тих рухів проти унії, що так занепокоїли правительство. Мукачівську єпархію визволено від зверхньої власті католицького єпископа в Ягрі... — з часу прийняття унії у 1646 р. і до 1771 р. греко-католицьке духовництво на Закарпатті не могло обрати українця-русина на єпископію через протидію угорських католицьких кіл. Воно мало над собою за найвищу духовну владу тільки апостольського вікарія, що підпорядковувався римо-католицькому єпископу в Егері (Угорщина). За поданням австрійської імператриці, уряд якої був зацікавлений послабити владу угорської світської та духовної знаті над немадярським населенням, тільки в 1771 р. була встановлена Мукачівська єпископія для греко-католиків Закарпаття й висвячений перший єпископ Іван Брадач (1771—1772). Див. літературу: *Lacko M.* *Unia užhorodensis ruthenorum carpathicorum cum ecclesia catholica.* — Roma, 1955 (= *Orientalia christiana analecta.* — Vol. 143); *Boysak B.* *The Fate of the Holy Union in Carpatho-Ukraine.* — Toronto; New York, 1963.

...в Мукачеві коло нього згодом зібралася громада доволі вчених як на той час людей, з котрих вийшли потім перші професори-русини Львівського університету і чимало інших замітних діячів — йдеться про Петра Лодія (1764—1829), професора філософії у Львівському, Краківському та Петербурзькому університетах; Михайла Балудянского (1769—1847), першого ректора Петербурзького університету; Івана Орлая (1770—1829); доктора медицини, директора Ніжинського ліцею кн. Безбородька, потім — Одеського Рішельєвського ліцею; Василя Кукольника (1764—1829), професора фізики Петербурзького педагогічного інституту та ін. Про особу мукачівського єпископа Андрея Бачинського та плоди його релігійно-культурної діяльності див.: *Баран А.* *Єпископ Андрей Бачинський і церковне відродження на Закарпатті.* — Йорктон; Саскачеван, 1963.

...а при заснуванні Львівського університету в 1784 р. положено, щоб деяких наук вчили по-українськи, і особиний ліцей при нім заведено, де б українці підучувалися, щоб потім вступити до університету — йдеться про "Studium Ruthenum" (1787—1809), де викладали філософію та богословіє, після чого випускники вибирали або духовний шлях греко-католицьких священиків, або продовжували навчання на теологічному факультеті Львівського університету; літературу див. у коментарі до с. 483—484.

с. 235 Серед нового уніатського духовенства, вихованого в кращих культурних і матеріальних обставинах, уже в початках XIX в. заявляються освічені і тямущі люди, які думають не тільки про інтереси своєї церкви, а й про інтереси народні, національні... — новий культурно-просвітній рух розпочався інституційно в 1816 р. із заснуванням освітнього товариства священиків ("Товариство галицьких священиків греко-католицького обряду") та в 1817 р., коли в Перемишлі був заснований дяководчительський інститут ("Заведеніє Півчесько-Учительське"), першим ректором якого

став о. Іван Могилянський (1777–1831). Саме він разом з перемиським єпископом Іваном Снігурським (1784–1847) та львівським митрополитом Михайлом Левицьким (1774–1858) домагалися викладання українською мовою в школах Галичини; див. детальніше: *Маковей О.* Три галицькі граматики (Іван Могилянський, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський) // *Записки НТШ.* — Львів, 1903. — Т. 51, 54; *Возняк М.* Студії над галицько-українськими граматиками ХІХ в. // *Записки НТШ.* — Львів, 1909. — Т. 89–90.

...в особнім трактаті: *“Вѣдомѣсть о роскомъ языцѣ”*... — Іван Могилянський надрукував цю працю у 1829 р., що пізніше перевидавалася у 1837 та 1848 рр. У ній він спростував хибні уявлення про несаможиттєвість української нації, противники якої кваліфікували її як діалект польської або російської мов, див.: *Філологічні праці Івана Могилянського* / Вид. М.Возняк. — Львів 1910 (= Українсько-руський архів, вип. V). — Львів, 1910.

Організував перше просвітнє товариство в Перемішлі, — але воно заглохло, стрінувши всякі перешкоди з боку польського духовенства і сполячених уніатських монахів-василіянів — Товариство галицьких священників проіснувало близько двох років з 1816 р. до середини 1817 р.; статут цього товариства з коментарем див.: *З історії Товариства галицьких священників* / Переклала Ольга Куліна // *Acta studiosa*, збірник студентських перекладів. — Ч. 2. — Львів, 2000. — С. 109–133.

...в 1830-х рр. виходить завзята полеміка між оборонцями мови народної і мови книжної... — йдеться про дискусію між мовознавцями, що видавали праці й граматики в цей час з орієнтацією на українську народну чи книжну мову: Іван Могилянський (1829), Михайло Лучкай (1830), Йосиф Лозинський (1833), Йосиф Левицький (1834). До цього додавалася суперечка між прихильниками кирилиці та латинки в українському правописі, що розпочалася саме тоді; див.: *Тершаковець М.* Матеріали і замітки до історії національного відродження Галицької Русі в 1830 та 1840 рр. — Львів, 1907 (= Українсько-руський архів, вип. III); *Тершаковець М.* Галицько-руське літературне відродження. — Львів 1908; *Возняк М.* Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ ст. — Львів 1911 (= Студії і матеріали до історії української філології, вип. I).

М.К.

Галицьке відродження і 1848 р.

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Галицьке відродження і 1848 рік // *Свобода.* — Джерсі-Сіті, 1922. — Ч. 296: 21 грудня. — С. 3. Передрук параграфа з видання: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. П'ятьдесят шість тисяч. — К., 1918. — С. 499–502.

с. 236 *В Галичині перший гурток, який досить свідомо ставав на ґрунт національний, відомий нам в Перемишлі, в духовних кругах його, при кінці другого десятиліття ХІХ в.* — див. коментар до с. 484–485.

Против автора першої друкованої угорської української граматики Мих[айла] Лучкай, що хилився до книжної, церковної мови, і автора першої друкованої галицької граматики Йосифа Левицького, що хотів держатися не тільки старої української книжної мови, але й зближатися також до книжної великоруської, виступив досить рішучо Йосиф Лозинський, боронячи чистої народної мови — окрім згаданих учених, свою граматику в рукописі залишив Іван Могилянський, яку видав у 1910 р. Михайло Возняк, див.: *Возняк М.* Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ ст. — Львів, 1911 (= Студії і матеріали до історії української філології, вип. I). Йосиф Лозинський написав свою граматику польською мовою у 1833 р.,

проте надрукував її лише в 1846 р., тому вплив його поглядів на галицьку суспільність перед революцією 1848 р. виявився обмеженим.

с. 237 *Зложили новий збірник, ще обережніше, з народних пісень і переказів та власних поезій і наукових статей під назвою “Русалка Дністрова” і надрукували його в Угорщині, щоб розминутися з галицькою цензурою. Але й се не помогло: коли книжка прийшла до Львова, цензура арештувала її всю, і тільки в 1848 р. вдалося її видобути з арешту* — наклад видання становив 1 тис. примірників, і тільки 200 з них розійшлися серед читачів, а решта 800 книжок конфіскувала львівська поліція, див.: “Руська трійця” в історії суспільно-політичного руху і культури України. — К., 1987.

Хоровнтій Шашкевич не витримав їх і вмер в недостатках як священник на убогій парафії — Маркіян Шашкевич захворів на туберкульоз (“сухоти”), помер у злиднях, перебуваючи на парафії у селі Новосілки Лісні (тепер Золочівський район Львівської області), у 1893 р. його прах був перехований на Личаківському цвинтарі у Львові; детальніше див.: *Гуменюк М., Кравченко Є. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький*. Бібліографічний покажчик. — Львів, 1962; *Петраш О.* Руська Трійця. — К., 1972 та ін.

с. 237–238 *...славною галицькою намісника Стадіона, про котрого поляки потім говорили, що то він видував галицьких русинів-українців...* — йдеться про графа Франца Серафіна Стадіона-Вартаузена (1806–1853) — одного з австрійських державних діячів, який у 1847–1848 рр. займав посаду галицького губернатора, у 1848–1849 рр. перебував на посаді міністра внутрішніх справ Австрії; див. енциклопедичне гасло авторства Феодосія Стеблія у: *Довідник з історії України: А–Я / За заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста / 2-ге вид.* — К., 2001. — С. 816.

с. 238 *Против польських революційних ватаг організовано українську гвардію, українські батальйони стрільців* — ці загони групувала Головна руська рада за дозволом австрійської влади для боротьби з угорськими повстанцями, що чинили напади на галицькі землі, порубіжні з угорськими. Після поразки угорської революції вони були скасовані через непотрібність і протидію польських чинників восени 1849 р.; див.: *Креведький І.* Батальйон руських гірських стрільців 1849–1850 // *Записки НТШ.* — Львів, 1912. — Т. 107. — С. 52–72; *Щурат В.* Галицько-українські стрільці 1848 р. // *Свобода.* — Львів, 1915. — 25 черв.

...не дурно Ант[о]н Могильницький, найбільша літературна сила сього часу, наклав “собор” високолетними, хоч на теперішню оцінку досить нескладними віршами... — *Могильницький Антін Любич* (1811–1873) — український поет-романтик та громадський діяч. Під час революції 1848 р. плідно писав вірші, зокрема й цитований М. Грушевським вірш-послання «Ученим членам “Руської Матиці”». Див. видання його віршів: *Твори Николи Устияновича і Антона Могильницького.* — Львів, 1913; *Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст.* — К., 1965. — С. 421–474.

М.К.

Українські стародруки

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Українські стародруки // *Книга: неперіодичний бібліографічний орган Об'єднання українських видавців / Під ред. Д. Антоновича.* — К., 1921. — Кн. 1. — Грудень. — С. 2–4.

У цій публікації М. Грушевський заторкує цікавий мистецький аспект оформлення давньої української книжки. Він був активним збирачем та колекціонером українських стародруків, розпочавши від стародруків Івана Федорова (Федоровича) з кінця XVI ст. Втім доля цієї колекції виявилася сумною: згоріла в пожежах у 1917 та 1918 рр., про що автор згадує у тексті. М. Грушевський одним із перших почав використовувати багату книжну графіку XVI–XVIII ст. у своїх науково-популярних роботах, у чому йому допо-

магав його добрий приятель, геніальний український графік ХХ ст. Василь Кричевський. Саме він витворив національний стиль в оформленні української книжки на основі багатьох графічних традицій ранньомодерного періоду; детальніше див.: *Лагутенко О.* Українська графіка першої третини ХХ століття. — К., 2006; *І ж.* Графіки: нариси з історії української графіки ХХ століття. — К., 2007.

З українським національним відродженням у ХХ ст. багата мистецька спадщина української книжкової графіки XVI–XVIII ст. стала об'єктом уваги багатьох істориків мистецтва, назвемо лише основні узагальнюючі монографії та видання гравюр: *Січинський В.* Історія українського граверства XVI–XVIII ст. — Львів, 1937; *Каганов І.* Українська книга кінця XVI–XVIII ст. — Харків, 1959; *Запаско Я.* Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. — Львів, 1971; *Степовик Д.* Українська графіка XVI–XVIII ст. — К., 1982; Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. / Автор нарису, упорядник ілюстрацій Г.Н.Логвин. — К., 1990.

с. 239 ...прегарні примірники українських перводруків — заблудівського толкового “Євангелія” 1569 р. і львівського “Апостола” 1574... — йдеться про першодруки Івана Федорова (Федоровича), перший з яких — “Євангеліє учительное” — був надрукований у Заблудові, маєтності князя Григорія Ходкевича на Гродненщині, сучасній території Білорусі. М.Грушевський відносить його до “українських перводруків” з погляду культурної єдності українського та білоруського етносів у XVI ст., що спільно розвивали високу культуру, писемність. Хоча ці два етноси мали відмінні народні мови та виразні етнографічні особливості.

Правда, якби не згоріли вони у вагоні, згоріли б у Києві рік пізніше з усею іншою моєю колекцією стародруків. Так їм судилось! — під час повернення з Москви в Україну в березні 1917 р. вагон, у якому їхав М.Грушевський, загорівся (див. коментар на с. 432). У пожежі згоріли книжки та рукописи, які історик взяв із собою. М.Грушевський також згадує про пожежу його будинку на вул.Паньківській у Києві у 1918 р., внаслідок якої була знищена його бібліотека, мистецькі колекції та науковий архів (див.: *Гирич І.* Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського в його київській оселі // Пам'ятки України: Історія і культура. — К., 1995. — № 1. — С. 103–105). Ось як М.Грушевський описав цю сумну подію: “Під час бомбардування Києва большевики запальними знаряддями розстріляли дім, де я жив, — наш фамільний дім, побудований десять літ тому за гроші, полишені батьком. Кільканадцять запальних знарядів, що влетіли один за другим до нашого помешкання й сусідніх, за кілька минут обернули в одно вогнище весь дім. Згоріли мої рукописи й матеріали, бібліотека і переписка, колекції українських старинностей, що збирав я стільки літ, збірки килимів, вишивок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків. Довго було б оповідати, і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його...” (*Грушевський М.* На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1991. — С. 5).

З вийком старого Максимовича от і не пригадую собі в тій хвнлі ніякого визначнішого знавця і цінителя нашої старої графіки — М.Грушевський, очевидно, має на увазі праці Михайла Максимовича “Книжная старина южнорусская”, “Лубочные изображения малороссийских городов”, “О начале книгопечатания в Киеве” та ін., де автор заторкував проблеми дослідження графіки українських книжок, див.: *Шалашина Н.* Михайло Максимович і його “Книжная старина южнорусская” // Вісник Книжкової палати. — К., 2000. — № 3. — С. 32–33.

Що було зроблено для неї, зроблено майже виключно росіянами: Сопіков, Каратаєв, Ровинський — се вони скаталогували наші стародруки, наші гравюри... — йдеться про багатотомні бібліографічні видання російських авторів, див.: *Сопіков В.* Опыт российской библиографии. — СПб, 1813–1821. — Ч. 1–5; *Каратаєв И.* Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами 1491–

1730 годов. — СПб, 1861; *Его же*. Библиографические заметки о старопечатных славянских изданиях. — СПб, 1872; *Его же*. Описание славяно-русских книг, напечатанное кирилловскими буквами. — СПб, 1878. — Вып. I: 1491—1600; *Ровинский Д.* Русские граверы и их произведения с 1564 года до основания Академии художеств. — М., 1970; *Его же*. Подробный словарь русских граверов XVI—XIX вв. — СПб, 1895. — Т. 1—2.

Я звернувся до його пам'яток у зв'язку з своїми виданнями по історії української культури — до них крок за кроком вводив все більше матеріалу з нашої друкарської графіки — М. Грушевський віддавна вводив книжкові гравюри як ілюстративний матеріал до своїх видань науково-популярного плану (“Ілюстрована історія України” (1911, 1913, 1919), “Про батька козацького Богдана Хмельницького” (1909), “Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці” (1912, 1919) та ін.

...не було переведено детального порівняння між заблудівськими і львівськими виданнями Федорова, з одного боку, і московськими... — про видання Івана Федорова (Федоровича) детально писали в багатьох дослідженнях, див. найважливіші: *Запаско Я. П.* Мистецька спадщина Івана Федорова. — Львів, 1974; *Немировский Е. Л.* Начало книгопечатания в Москве и на Украине: Иван Фёдоров. — М., 1974; *Исаевич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. — Львів, 1975; *Немировский Е. Л.* Иван Фёдоров. — М., 1985; *Исаевич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. — К., 1989; *Його ж.* Українське книгодрукування: витоки, розвиток, проблеми. — Львів, 2002.

с. 239—240 ...московські друки мали взірцем такі не що інше, як наше традиційне уставне київське письмо, котре відкривається “Остромировим Євангелієм”, найстаршою і одною з найрозкішніших рукописей, виготовлених у Києві (для Новгороду Великого) — після М. Грушевського українські вчені, безсумнівно, підтримують думку про київське походження Остромирового Євангелія, виготовленого в 1056—1057 рр. для новгородського посадника Остромира, хоча російські дослідники здебільшого дотримуються гіпотези про його новгородське походження, див.: *Каринский Н. М.* Остромирово евангелие как памятник древнерусского языка // Журнал Министерства народного просвещения. — СПб, 1903. — № 5. — С. 95—104; *Мельников Е. И.* К проблеме происхождения Остромирового Евангелия // Slavia. — Прага, 1968. — Т. 38. — С. 537—547; *Запаско Я.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги. — К., 1960; *Остромирово Евангелие 1056—1057: Факсимильное воспроизведение / Авторы статей в прил.: А. Х. Востоков, митрополит Питирим Нечаев, Н. Н. Розов, Н. Н. Лисовой.* — Ленинград: М., 1988; рецензія на це видання: *Запаско Я.* // Записки НТШ. — Львів, 1993. — Т. ССХХV: Праці історико-філософської секції. — С. 422—426 та ін.

с. 240 Острозька друкарня, котрою потім кермував Федоров, має інший стиль. Нема того розкішного, має статичного уставу, друкарня, видимо, пильнує економії, можливо, компактного видання, вишукує тонкі, дрібні письма, які йдуть за латинською курсивою... — дослідники острозьких видань І. Федорова (Федоровича) не підтримують однозначно таких категоричних висновків вченого, див.: *Голубець М.* Графіка друку Ів. Хведоровича // Стара Україна. — Львів, 1924. — № 2—5; *Клименко П. В.* Графіка шрифту острозької Біблії. — К., 1925. — 23 с. (= Труды Українського ін-ту книгознавства, т. 1); *Пуцко В. Г.* Острожская Библия и некоторые принципы художественного оформления русской рукописной книги // Федоровские чтения. 1981 г. — М., 1985. — С. 125—129; *Фрис В.* Палеографія українських кирилических книг XVI—першої половини XVII ст. // Бібліотека — скарбниця духовності. — К., 1993. — С. 245—251.

Львівські брацькі і стрятинські балабанівські друки мало що багатші, — теж не мають графічних амбіцій — львівські й острозькі видання І. Федорова (Федорови-

ча) мали значний вплив на подальший розвиток українського та білоруського книгодрукування, а також і на графічне оформлення. Я.Ісаєвич пише про те, що друкарське обладнання та шрифти, використані І.Федоровичем в Острозі, потрапили врешті до Львова, див.: *Ісаєвич Я.Д.* Українське книгодрукування: витоки, розвиток, проблеми. — Львів, 2002. — С. 139–140. Дороги львівських та балабанівських друків також часто збігалися. Так, 37 гравюр, надрукованих у львівському “Євангелії” 1636 р., призначались, мабуть, для нереалізованого плану Балабанів видати “Євангеліє” у Стратині, див.: *Ошуркевич Л.О.* Львівський цикл ілюстрацій 1636 р. // Мистецтво і сучасність. — К., 1980. — С. 199–203.

Славний “Требник” Могилн, теж одно з найбільш монументальних видань, бідніший у гравюрі, дуже розкішний у письмі в чисто друкарській виправі, становить теж одно з величавих творів нашої графіки — див. недавнє фототипічне перевидання: *Могила П.* Евхологон або Требник. — Рим, 1988. — 1673 с. *Ще* одне перевидання у 1988 р. вийшло в Канберрі, в Австралії, а в 1996 р. також побачили світ два перевидання у Києві — Київського та Московського патріархатів.

Ще більш грандіозні “Мінеї” Дмитра Ростовського видані гарно, але скромніше й холодніше... — про “Мінеї” св. Дмитра Туптала (Ростовського) залишилася велика література, але про графічне оформлення дослідники писали мало, див.: Св. Дмитрій Ростовський как составитель Четых Миней // Киевские епархиальные ведомости. — К., 1909. — № 43. — С. 1042–1048; *Попов М.С.* Святитель Димитрий Ростовский и его труды. — СПб, 1910; *Абрамович Д.І.* Літописні джерела Четьїх Міней Дмитра Ростовського // Записки Українського наукового товариства у Києві. — К., 1929. — Т. 32. — С. 32–61; *Ларіон митрополит.* Святий Димитрій Туптало, його життя і праця. — Вінніпег, 1960.

с. 241 “Печерський патерик” з новими гравюрами Тарасевича являється одною з найбільш гарних і смаковитих книг... — про нове видання “Печерського патерика” в Києві у 1702 р. з ілюстраціями українського гравера Леонтія Тарасевича див.: *Січинський В.* Лео Тарасевич // Мистецтво. — Львів, 1932. — № 1. — С. 11–14; *Степовик Д.В.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко. — К., 1986; *Stepowyk D.* “Paterky kijowski-pieczerski” jako zbiorowy portret chrześcjanina // Teologia i kultura duchowa starej Rusi. — Lublin, 1993. — S. 169–186; *Адамович О.* Видатні українські гравери — ілюстратори Києво-Печерського патерика // Могилянські читання. — К., 1998. — К., 1999. — С. 5–12.

...виходили часом гарні речі — як оздоблені Гр[игорієм] Левицьким “Новий Завіт”, “Апостол”... — про українського гравера XVIII ст. Григорія Левицького залишилася багата література, див.: *Ладыженко К.* Жизнь и творчество Григория Кирилловича Левицкого // Искусство в Южной России. — К., 1914. — № 5-6. — 175–189; *Модзалевський В.* До біографії українського штихаря Григорія Левицького // Збірник секції мистецтв. — К., 1921. — Т. 1. — С. 25–30; *Січинський В.* Григорій Левицький: 1697–1769 рр. // Наша культура. — Варшава, 1936. — № 8–9. — С. 600–610; № 10. — С. 695–699; 1937. — № 1. — С. 18–28; *Sitschynskyj V.* Der Kupferstecher Gregor Lewitzky // Gutenberg-Jahrbuch. — Mainz, 1936. — S. 177–183; *Фоменко В.М.* Каталог ілюстрацій Г.К.Левицького (бл. 1697–1769 рр.) до українських видань: до 200-річчя з дня смерті // Українське мистецтвознавство. — К., 1969. — Т. 3. — С. 172–192; *Фоменко В.М.* Григорій Левицький і українська гравюра. — К., 1976.

Заразом у графіці починається поворот до старих взірців, бажання надати фізіономію й красу письму (шрифтові), з’являються нові закрої його під старий стиль, імітації старих друкарських оздоб. Наша українська графіка повинна була теж піти сею дорогою; може, б була й пішла, якби не воєнна руїна і пізніша революційна буря — у першій половині ХХ ст. в Україні стався яскравий “вибух талан-

тів” у ділянці графіки. Варто назвати прізвища видатних митців — Георгія Нарбута (1886–1920), Василя Кричевського (1873–1952), Олену Кульчицьку (1877–1967) та ін. (див.: *Павловський В.* Василь Григорович Кричевський: життя і творчість. — Нью-Йорк, 1974; *Рубан-Кравченко В.В.* Кричевські і українська художня культура ХХ століття. Василь Кричевський. — К., 2004; *Білецький П.* Георгій Іванович Нарбут: нарис про життя і творчість. — К., 1959; *Лагутенко О.* Українська графіка першої третини ХХ століття. — К., 2006). Декого з них М.Грушевський знав особисто та залучав до своїх видавничих проєктів, наприклад, відомого маляра та графіка Василя Кричевського, який був його добрим знайомим.

...мова йде не про саме механічне вживання старих взірців, їх копіювання чи імітування (яке до певної міри було почалось після мого “Культурно-національного руху”) — працю М.Грушевського “Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віках” (1912), а також інші того періоду — “Ілюстрована історія України” (1911), “Наша політика” (1911), “Про українську мову та українську школу” (1912) — чудово оформив його добрий приятель Василь Кричевський. Для “Ілюстрованої історії України” він підібрав ілюстрації зі старих українських видань, для “Культурно-національного руху” реставрував давні гравюри, а, працюючи над виданням “Наша політика”, ввів нові композиції на основі графіки XVI–XVIII ст. Для обкладинки до “Ілюстрованої історії України” В.Кричевський ужив мотив козака з мушкетом; обкладинку до праці “Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII ст.” він зробив на основі заголовної літери з видання “Книга о Вірі” (1619), а обгортку до книжки М.Грушевського “Про українську мову та українську школу” — за орнаментальними мотивами “Алфавіту духовного” (1760). Ілюстровані В.Кричевським видання викликали загальне захоплення у читачів та фахівців. Він започаткував новий рух у мистецько-графічному оформленні української книги, який швидко знайшов послідовників і був популярний особливо в часи революційні та післяреволюційні, в епоху т. зв. українізації (див.: *Блакитний Є.* Василь Кричевський // Образотворче мистецтво. — К., 1999. — № 3–4. — С. 23–26).

Ми не можемо друкувати старими черенками XVII в., ні механічно повторити сі старі оздоби: се має значіння тільки для розбудження інтересу до скарбів нашої старої графіки; але для вжитку нової мусить вона бути відроджена в новій формі... — вже в революційні роки видатний графік Георгій Нарбут, який разом з Василем Кричевським проєктували українські банкноти, створив “Українську абетку” (1917), в якій художник досяг максимальної простоти й водночас вишуканості композиції, рисунка й кольору. Створюючи літери абетки, Г.Нарбут використав знання української як рукописної, так і друкованої книги, а також досягнення західноєвропейських майстрів шрифту. “Українська абетка” й донині активно застосовується в книжковій графіці завдяки віртуозності художника й глибокому розумінню ним шрифтового мистецтва давніх часів (детальніше див.: *Ернст Ф.* Пам’яті Георгія Нарбута // Бібліологічні вісті. — К., 1926. — № 3. — С. 5–35; *Білецький П.* Георгій Іванович Нарбут: нарис про життя і творчість. — К., 1959; *Шаров І.* Нарбут Григорій Іванович // 100 видатних імен України. — К., 1999. — С. 273–276 та ін.).

с. 242 *Юдендорф в Штірії, Мартові ідн 1921* — місцевість в Австрії, в районі міста Грац, де перебував у той час М.Грушевський; датування стилізоване за римськими “ідами”, тобто 15 березня 1921 р.

М.К.

Додаток І: НАУКОВІ РОЗВІДКИ ТА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА
(1912–1916)**Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і линчаївці**

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і линчаївці // Сборник статей в честь Дмитрия Александровича Корсакова. По поводу сорокалетия его ученой и пятнадцатилетия учено-литературной деятельности. — Казань, 1913. — С. 510–513. Оригінал зберігається у: ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 166, арк. 12–26. Автограф.

М.Грушевський опублікував цю статтю у збірнику, присвяченому ювілею наукової діяльності професора Казанського університету Дмитра Корсакова (1843–1919). Він давно слідкував за творчістю цього російського історика, який у своїх окремих працях висловлював погляди, співзвучні з його ідеями. Працю цього вченого “Меря и великое княжество ростовское” (Казань, 1872) М.Грушевський згадує у своїй програмній статті «Звичайна схема “руської” історії та її справа раціонального укладу історії східного слов’янства» (1904). У першому томі “Історії України-Руси” М.Грушевський схвально відгукнувся про його “хоро- і топографічний метод” у згаданій монографії (Історії України-Руси. — К., 1991. — Т. 1. — С. 550). У свою чергу російський дослідник у 1909 р. написав прихильну рецензію на російськомовний науково-популярний нарис історії України М.Грушевського, що стало підставою вручення українському історичному премії графа Уварова російської Академії наук (див.: *Корсаков Д.А.* Отзыв о сочинении М.Грушевского “Очерк истории украинского народа” (Издание второе, дополненное. СПб, 1906). — СПб, 1909. Оттиск. — С. 471–498; детальніше аналіз рецензії подав: *Тельвак Віталій.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ–30-ті роки ХХ століття). — К.; Дрогобич, 2008. — С. 129–130).

Про особисті контакти двох учених немає детальної інформації: вони могли налагодитися ще під час праці Грушевського над магістерською роботою в московських архівах наприкінці 80-х—на початку 90-х років ХІХ ст. або під час все триваліших відвідин українським істориком теренів Російської імперії після лібералізації імперії внаслідок революції 1905 р. Цікаво, що в ювілейному збірнику на честь Д.Корсакова, видановану в Казані в 1913 р., М.Грушевський надрукував статтю українською мовою. Ймовірно, він зустрічався з Д.Корсаковим, перебуваючи в Казані на засланні з вересня 1915 р. по вересень 1916 р. Інші важливі монографічні праці Д.Корсакова: “Воцарение Анны Иоанновны” (Казань, 1880); “Ссылка князя В.А.Долгорукова в село Знаменское” (Москва, 1881); “Об историческом значении поступательного движения великорусского племени на Востоке” (Казань, 1889); “Из жизни русских деятелей XVIII века” (СПб, 1891).

Про цю маловідому статтю М.Грушевського знав львівський бібліограф Володимир Дорошенко, просячи автора вислати її відбитку до Львова в листі до вченого від 3 квітня 1914 р., див.: Листування Михайла Грушевського / Упор. Р.Майборода та ін. — К.; Нью-Йорк та ін., 2001. — Т. 2. — С. 265. Проте в бібліографію М.Грушевського за 1905–1928 рр., у якій брав участь і В.Дорошенко, “казанська” стаття М.Грушевського не потрапила (Матеріали до бібліографії друкованих праць академіка Грушевського за 1905–1928 рр. / Укл. Д.Балика, О.Карпинська, Н.Козель, Н.Ципкина за допомогою В.Дорошенка. — К., 1928 (= Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. — Т. 3), як і в нещодавній бібліографічний довідник Б.Грановського (Михайло Грушевський — перший президент України, академік: Біобібліографія (1885–2000 рр.) / Уклад Б. Грановський. — К., 2001). З сучасних українських істориків тільки Іван Дзира використав статтю Грушевського у своїй монографії про козацьке літопи-

сання, див.: *Дзира І.* Козацьке літописання 30-х—80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. — К., 2006. — С. 190, 458.

с. 244 лист до Корсуна 1880 р. — йдеться про лист від 10 лютого 1880 р. до О.Корсуна (1818—1891) — українського видавця та письменника. У ньому М.Костомаров скаржився на свою довіру до “вченості” І.Срезневського, через яку він змушений був “відчищати” свою монографію про Хмельницького (*Корсун А. Н. И. Костомаров // Русский архив.* — М., 1890. — № 3. — С. 219); див. також ширше про творчий метод ученого у роботі над цим твором: *Ясь О.* Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького у однойменній монографії М.І.Костомарова // *Український історичний журнал.* — К., 2007. — № 2. — С. 89—106.

Шайноха, сильно дорікнувши Костомарову за некритичність, сам не устерігся від ріжних українських апокрифів, в тім і фантазій Величка — польський історик *Кароль Шайноха* (1818—1868) про початковий період Хмельниччини писав у своїй праці: *Dwa lata dziejów naszych: 1646, 1648.* — Lwów, 1865—1869. — Т. 1—2. Як і Шайноха, інші польські історики (В.Чермак, А.Ролле, Ф.Равіта-Гавронський) також потрапляли під вплив апокрифічних, малодостовірних інтерпретацій С.Величка про життя та діяльність Богдана Хмельницького до 1648 р., про що писав автор пізніше, див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Кн. 2. — С. 166 (прим. 1).

Карпов, розгромивши українських істориків за їх довірливість до української традиції, в основу своєї реконструкції Хмельниччини (“Начало исторической деятельности Б.Хмельницкого”) положив несумнівний фальсифікат — Володиславову грамоту Хмельницькому на Суботів — йдеться про грамоту Владислава IV від 22 липня 1646 р. на володіння Б.Хмельницьким хутором Суботів, яку представив він цареві у 1654 р. (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб, 1878. — Т. X: Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею (1653—1654). — С. 464). М.Грушевський вважав цю грамоту сумнівною, укладеною зі слів самого гетьмана, див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Кн. 2. — С. 160. Російський дослідник Г.Карпов у своїй монографії “Початки діяльності Б.Хмельницького” фактично обминув польські джерела, проте довірливо ставився до джерел, що походили з російських архівів, як і щодо копії грамоти польського короля, див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Кн. 2. — С. 217—218.

с. 245 ...ця історія вперше ввійшла в оборот з “Запорожской старини” Срезневського... — цей історико-етнографічний альманах виходив у 1834—1838 рр.: *Срезневский И.И.* Запорожская старина. — Харьков, 1832. — Ч. I. — Кн. 1; 1833. — Ч. I. Кн. 2; 1834. — Ч. I. — Кн. 3. — Ч. II. — Кн. 1; 1835. — Ч. II. — Кн. 2; 1838. — Ч. II. — Кн. 3. Про автентичність фольклорних та історичних записів, зроблених І.Срезневським, є різні думки та аргументи етнографів, істориків, див.: *Романець О.С.* Чи фальсифікат “Запорожская старина”? // Народна творчість і етнографія. — К., 1967. — № 1. — С. 24—38; *Дзира І.* Козацьке літописання 30-х—80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. — С. 451—453. За переконливим спостереженням останнього дослідника: “Срезневський намагався створити народнопоетичну історію України, тому поряд з хроніками й фольклорними джерелами використовував втілений у літописну чи поетичну форму вимисел. Захоплений романтик не тільки дав простір фантазії, а й домислював, редагував матеріал оригінальних пам’яток” (Там само. — С. 460).

...однак, частина їх зісталася на Запорожжі, на острові Бучім (себто Буцку)... — йдеться про острів, більш відомий як Томаківка, де існувала Січ з середини XVI ст. до 1593 р. У різні часи цей острів мав різні назви: Бучки, Буцький, Дніпровський і

Городище, див.: *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків у трьох томах / Пер. з рос. мови І.Сварник. — Львів, 1990. — Т. 1. — С. 71.

Срезневський. Ор. cit., IV, стр. 5, 10–11 — згаданий фрагмент про Федора Линчая та линчайців І.Срезневський опублікував у 1835 р., див.: *Срезневський И.И.* Запорожская старина. — Харьков, 1835. — Ч. II. — Кн. 2.

с. 246 ...почасти з комбінування її з Величковими оповіданнями (листування Богдана з Барабашем і ін.)... — див. вигаданий лист Б.Хмельницького від 27 грудня 1647 р. до черкаського полковника І.Барабаша та інші листи з цією датою до козацького комісара Я.Шембека, гетьмана коронного М.Потоцького, хорунжого коронного Олександра Конецпольського в останньому виданні твору С.Величка в українському перекладі: *Величко С.* Літопис / Переклав з книжної української мови В.Шевчук. — К., 1991. — Т. 1. — С. 47–54.

с. 247 ...нагорожена премією Краківської академії наук — йдеться про Академію знань у Кракові (Akademia umiejętności w Krakowie), засновану в 1872 р.

...каламутного джерела, про котре так різко відзивався ще в 1880 рр. Костомаров — див. коментар до с. 244.

М.К.

Від редакції [часопису “Україна”, 1914, кн. 1]

Публікується за виданням: [*Грушевський М.*] Від редакції // Україна. — К., 1914. — Кн. 1. — С. 5–6.

с. 248 Перші проекти його в Києві звісні ще з 1830 і 1840-х рр.; не здійсненіся годі... — перші проекти з друкування періодичних видань у Києві пов’язані з іменам першого ректора Київського університету Михайла Максимовича. Із заснуванням університету у 1834 р. саме М.Максимович стає ініціатором та автором програм двох періодичних видань при Київському університеті (наукового журналу “Ученые записки” та популярного журналу “Киевские новости”). Проте його видавничі наміри не здійснилися (див.: *Рясна О.О.* Видавнича та редакторська діяльність Михайла Максимовича. Автореф. дис... канд. філол. наук. — К., 2004). У 1838 р. у Києві вийшов перший номер “Киевских губернских ведомостей”, що мав офіційне проурядове спрямування. Сприятливіші обставини для розвитку української преси у цей час були у Харкові, де на базі місцевого університету діяв гурток фольклористів та істориків романтичного спрямування (І.Срезневський, О.Шпигоцький, О.Корсун та ін.), які видавали неперіодично видання “Украинский Альманах” (1831), “Запорожская старина” (1833–1838), “Сніп” (1841) та ін.

вони заступалися до певної міри такими виданнями, як “Киевлянин” і “Украинец” Максимовича... — Михайло Максимович видав три книги альманаху “Киевлянин” у 1840, 1841 та 1850 рр. (*Данилов В.* “Киевлянин” М.А.Максимовича: літературно-библиографические материалы // Известия отделения русского языка и словесности АН. — СПб, 1909. — № 3. — С. 286–306; *Рясна О. О.* Альманах М.Максимовича “Киевлянин”: історія видання, проблематика // Наукові записки Інституту журналістики. — К., 2001. — Т. 4 (липень-вересень). — С. 63–72). Цікаво, що під тією ж назвою у місті виходила щоденна російськомовна газета (1864–1919), що спочатку мала антипольське спрямування, пізніше вела боротьбу з українським рухом. Засновником та видавцем газети у 1864–1878 рр. був В.Я.Шульгін, після нього видавали газету Д.І.Піхно (1878–1911) та В.В.Шульгін (1911–1919), див.: [*Новицький И.П.*] “Киевлянин” под редакцией Виталия Яковлевича Шульгина (1864–1878). — К., 1880.

Продовженням “Киевлянина” слід вважати альманах “Украинец”, що М.Максимович випустив двома книгами у Києві у 1859 та 1864 рр. “Украинец” відрізнявся від поперед-

ніх альманахів, виданих М.Максимовичем, насамперед тим, що в ньому надруковані роботи лише самого видавця. Часопис містив літературні, історичні матеріали, а також переклади у виконанні видавця (див.: *Рясна О.О.* “Українець” Михайла Максимовича як втілення національної ідеї // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Журналістика.* — К., 2003. — Вип. 11. — С. 25–28).

...“*Молодик*” *Бецького...* — літературно-мистецький альманах, що виходив у 1843–1844 рр. у Харкові (три книги) та Петербурзі (одна книга). Випускав журнал *Іван Бецький* (1818–1890) — представник школи романтиків в українській літературі, за участю Г.Квітки-Оснот’яненка, М.Костомарова та ін. (див.: *Шевельов Г.* “Молодик”: (Альманах) // *Нова Україна.* — Харків, 1942. — № 56 (73). — 19 березня. — С. 3; *Шевчук Г.* Сто років “Молодика”: (український альманах, Харків) // *Львівські вісті.* — Львів, 1943. — № 126 (546). — 6–7 червня. — С. 3).

...*пізніша “Основа”*... — літературно-науковий місячник, що виходив у Петербурзі від січня 1861 до жовтня 1862 р. за редакцією В.Білозерського, П.Куліша, М.Костомарова. В “Основі” друкувалися белетристичні твори, етнографічні та фольклорні матеріали, історичні праці, літературна критика та публіцистика. Часопис припинив своє існування через доноси ворогів українства, переслідування імперської цензури (див.: *Данилов В.М.* Максимович і журнал “Основа”. Листи В.Білозерського до М.Максимовича // *Записки НТШ.* — Львів, 1930. — Т. С. — С. 321–326; *Бернштейн М.* Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50-х–60-х років XIX ст. — К., 1959; *Українська преса: Хрестоматія.* Т. I. Преса Східної України 60-х років XIX ст. / За ред. проф. М.Ф.Нечиталюка. — Львів, 1999. — С. 83–414).

...“*Записки Юго-Западного] отдела Географического общества*”... — виходили за редакцією Павла Чубинського у 1874–1875 рр. Загалом вийшло два томи, в яких публікувалися не тільки історико-географічні, але й фольклорні, етнографічні, історичні матеріали. Видання проіснувало до закриття Південно-Західного відділення Географічного товариства через звинувачення в українському сепаратизмі та гоніння на український рух у зв’язку з виходом у 1876 р. Емського указу, спрямованого на придушення політичних та культурницьких устремлінь українців (*Одарченко П.* Наукова діяльність Павла Чубинського // 125 років київської української академічної традиції. — Нью-Йорк, 1993. — С. 133–150; *Чередниченко Д.* Павло Чубинський: есе // *Київська старовина.* — К., 1992. — № 6. — С. 47–60).

...“*Чтения ист[орического] общества Нестора*”... — видання Історичного Товариства Нестора Літописця в Києві; протягом 1879–1914 рр. вийшло 24 випуски, багато матеріалів яких стосувалися різних ділянок українознавства (див.: “Чтения в историческом обществе Нестора-летописца”: бібліографічний довідник / Упор. М.Колесник. — К., 1989).

З 1882 р. старі плани нарешті знайшли своє здійснення в місячнику “Киевская старина”, що, займаючися головню місцевою історією... — науковий місячник українознавства, що виходив у 1882–1906 рр.; був неофіційним органом Старої громади. Видавали та редагували часопис: Т.Лебединцев (1882–1887), О.Лашкевич (1888–1889), Є.Кивлицький (1889–1892) та В.Науменко (1893–1907). Найповніша монографія з хронологічним і систематичним бібліографічним описом часопису вийшла нещодавно, див.: “Киевская старина”. Систематичний покажчик змісту / Упор. М.Палієнко. — К., 2005. — Т. 1: У громадському та науковому житті (кінець XIX—початок XX ст.); 2005. — Т. 2: 1882–1906: Хронологічний покажчик змісту журналу; 2005. — Т. 3: 1882–1906: Систематичний покажчик змісту журналу.

...*від року 1908, стали виходити “Записки” Українського наукового товариства як неперіодичне наукове видавництво, присвячене українознавству* — часопис виходив у 1908–1918 рр. за редакцією М.Грушевського, В.Перетца, М.Василенка;

загалом упродовж понад 10 років вийшло 18 томів праць; про видання та Товариство детальніше див.: *Гермайзе О.* Праця Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна. — К., 1929. — № 1. — С. 31–37 (2-ге вид.: Київська старовина. — К., 1992. — № 6. — С. 106–111); *Житецький І.* Заходи коло організації історичного товариства в Києві // Україна. — К., 1929. — № 1. — С. 23–30; *Онопрієнко В.І., Цербань Т.О.* Українське наукове товариство // Вісник Академії наук України. — К., 1990. — № 11. — С. 62–75; *Ляхощький В.* Українське наукове товариство в Києві // Київська старовина. — К., 1998. — № 6. — С. 16–21.

...з 1892 р., заходами київських же учених і громадян стали виходити “Записки” Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1895 р. перетворені в періодичне видавництво — спочатку тримісячник, з 1896 р. — двомісячник... — першими редакторами “Записок НТШ” були Юліан Целевич (1892 р.), який видав перший том, та Олександр Барвінський (1893–1894 рр.), при якому в останній рік його редакторства вийшло два томи. З 1895 р. беззмінним редактором “Записок НТШ” до 1913 р. був М.Грушевський, котрий зредагував за цей час 121 том часопису (Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Томи I–CCXL (1892–2000) / Упор. В.Майхер. — Львів, 2003. — С. 37–321). Окрім збільшення періодичності видання, М.Грушевський послідовно впровадив класичний поділ публікованих матеріалів на рубрики: наукові статті, бібліографія, наукова хроніка та *miscellanea* (дрібні наукові розвідки).

с. 249 *Свого роду вступом до сих відділів служить огляд українського наукового руху за минулий рік, поданий в сій книжці* — йдеться про публікацію Дмитра Дорошенка, що була продовжена і в наступній другій книзі за 1914 р., див.: *Дорошенко Д.* Український науковий рух у 1913 р. // Україна. — К., 1914. — Кн. 1. — С. 99–111; Кн. 2. — С. 74–88.

М.К.

Оленьковичі

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Оленьковичи // Энциклопедический словарь “Русского библиографического института бр. А. и И. Гранат и К.” / 7-е, совершенно переработанное издание. — Т. XXX. — [М., 1916]. — Стл. 570–571.

Вибрана література про Оленьковичів. *Модест.* Потомки великого князя литовского Ольгерда, князя Оленьковичи, защитники православия и русской народности в Литве и на Руси // Вестник Западной России. — Вильно, 1868. — № 6. — С. 137–155; *Житецький П.* По поводу реферата г. Мальшевского о роде князей Оленьковичей киевских и Слуцких // Киевский телеграф. — К., 1875. — 25 апреля; *Паславський І.* “Оленьковицький ренесанс”: малодосліджені сторінки культурного життя Києва XV ст. // Міжнародний конгрес українців. — Львів, 1994. — Т. 2. — Філософія. — С. 69–74; *Його ж.* Церква і культура на Україні в середні віки. 2. Оленьковицький ренесанс і релігійно-культурні процеси постфлорентійської доби // Київська церква. — К., 2000. — № 2. — С. 55–65. *Івакін Г.* Київ доби Оленьковичів // Історія Русі-України. — К., 1998. — С. 281–289.

с. 250 *Оленьковичі, князівський рід...* — князі Оленьковичі (Слуцькі) вели своє походження від великого литовського князя Гедиміна. Першим представником роду вважався правнук Гедиміна і внук великого литовського князя Ольгерда Олександр (Оленько) Володимирович (помер у 1454 р.). Від його молодшого сина Михайла (помер у 1481 р.) виводяться князі Оленьковичі-Слуцькі. По чоловічій лінії рід перервався у 1592 р., а жіночий — у 1612 р. Представники роду упродовж другої половини XV–XVI ст. були київськими, копильськими, новгородськими, пінськими та слуцькими князями. Детальніше див.: *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 642–646.

...одержав невеликий (порівняно) уділ — Слуцьке князівство — за найновішими дослідженнями, наприклад, Л.Войтовича, князь Володимир Ольгердович (бл. 1331—після 1398 рр.), четвертий син великого литовського князя Ольгерда Гедеміновича, у 1362—1393 рр. — київський, 1395—після 1398 р. — копильський князь. В час київського князювання проводив самостійну політику, карбував власну монету. Обстоював разом зі своїми братами — князями сусідніх щодо київського удільних князівств автономістську політику щодо великих литовських князів. Внаслідок поразки князя Свидригайла у війні з Вітовтом у 1392 р., у якій виступав у союзі з першим, згодом змушений уступити Київське князівство. Детальніше див.: *Войтович Л. Княжа доба на Русі.* — С. 636.

...удалося повернути собі свою отчину, Київське князівство — князь Олександр (Оелько) Володимирович (помер у 1454 р.), старший син Володимира Ольгердовича, слуцький і копильський князь (після 1398—1440 рр.), як і батько, підтримував політику свого дядька князя Свидригайла, через що в 1432—1440 рр. ув'язнений у Кернові. У 1440 р. отримав Київське князівство не як династичний, а службовий уділ (пожиттєвий бенефіцій). Див.: *Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Видання друге, переглянуте і виправлене.* — К., 2008. — С. 105. Про князя Оелька Володимировича див.: *Войтович Л. Княжа доба на Русі.* — С. 642—643.

...передав після себе старшому синові Семенові Оельковичу, що правив ним також до кінця своїх днів (помер у 1470 р.) — дослідники подають 1471 р. як рік смерті князя Семена Оельковича (1420—1471 рр.). Цей князь титулувався “з ласки Божої великий князь київський”, проводив незалежну політику від великокнязівського столу (*Войтович Л. Княжа доба на Русі.* — С. 644).

...київських пам'яток із запустіння (особливо після погрому Едигей) — саме в час правління Оельковичів у Київському князівстві активізувалося економічне життя, що було пов'язане з розвитком транзитної торгівлі, а також культурне. Останнє знайшло вияв у меценатстві Оельковичів (відновлення Успенського собору Києво-Печерського монастиря), згуртуванні у Києві книжників, а саме перекладачів єврейських та арабських творів (переважно окультної та астрологічної тематики) на тогочасну українську мову. Детальніше див.: *Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України.* — С. 152—156.

...не погодився на перехід Київського князівства до його брата Михайла... — після смерті князя Семена Оельковича великий литовський князь Казимир Ягайлович скасував Київське князівство, призначивши на новостворене воєводство воєводою поляка Мартина Гаштольда. Політика великого князя викликала протидію перш за все в брата князя Семена Оельковича — новгородського князя Михайла Оельковича, який організував “змову князів” проти Казимира з метою відновити Київське князівство. План вбивства великого князя на весіллі князя Федора Бельського провалився і князя Михайла Оельковича разом з князем Іваном Гольшанським 30 серпня 1481 р. страчено (*Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України.* — С. 155—156).

...нащадки ки[язів] Семена й Михайла повинні були залишитися при Слуцькій князівстві — насправді єдиний спадкоємець князя Семена Оельковича по чоловічій лінії син Василь (помер 4 червня 1495 р.) не володів слуцьким князівством, а пінським, яке отримав по смерті батька в 1471 р. Слуцьке князівство перейшло до сина князя Михайла Оельковича — Семена (помер 14 листопада 1503 р.), який володів ним у 1481—1503 рр. (*Войтович Л. Княжа доба на Русі.* — С. 645). Після нього князівство до 1592 р. утримували його спадкоємці по чоловічій лінії: князі Юрій Семенович Слуцький — у 1503—1542 рр., Семен II Юрійович Слуцький — у 1542—1560 рр., рідний брат останнього Юрій II Юрійович Слуцький — у 1560—1578 рр. По смерті останнього його три сини спільно володіли князівством: старший син Юрій III Юрійович Слуцький —

у 1579—1586 рр., середній Олександр Юрійович Слуцький — у 1579—1591 рр. і молодший Іван-Семен Юрійович Слуцький — у 1579—1592 рр. По смерті останнього представника князів Слуцьких по чоловічій лінії 1592 р. єдина дочка Юрія II Юрійовича Слуцького і сестра трьох останніх власників князівства Софія Юріївна Олельківна-Слуцька тримала слуцькі маєтності до своєї смерті (9 березня 1612 р.). Опісля вони перейшли до її чоловіка — віленського каштеляна Януша Радзивілла (помер у 1620 р.). Див.: *Войтович Л.* Княжа доба на Русі. — С. 645—646.

У 1560—1570-х рр. двір князя Юрія Слуцького був визначним культурним православним центром; за словами Поссевина, на жаль, дотепер не підтверджених іншими свідченнями... — наприклад, у 1577 р. при дворі Юрія Юрійовича Слуцького перебував Мацей Стрийковський, де збирав відомості про повстання князя Михайла Глинського 1508 р. (*Бучинський Б.* Початки політичної кар'єри Остафія Дашковича // *Записки Наукового товариства імени Шевченка.* — Т. СХІІІ. — Львів, 1913. — С. 37).

...сини Юрія перейшли в католицизм, вимерли в молодих літах, в 1580-х рр. ... — три сини князя Юрія II Юрійовича Слуцького (помер 9 листопада 1578 р.), старший Юрій III Юрійович Слуцький помер 6 травня 1586 р. на 27 році життя, середній Олександр Юрійович Слуцький — 26 червня 1591 р., а молодший — Іван-Семен Юрійович Слуцький — 29 квітня 1592 р. (*Войтович Л.* Княжа доба на Русі. — С. 646).

...Слуцьке князівство з рукою князівни Софії перейшло в рід Радзивілів — після смерті останньої представниці роду Олельковичів-Слуцьких Софії Юріївни 9 березня 1612 р. князівство перейшло до її чоловіка (від 1 листопада 1600 р.) — віленського каштеляна Януша Радзивілла, старшого сина Кшиштофа “Перуна” Радзивілла (помер у 1603 р.), віленського воєводи й литовського великого гетьмана. Після смерті Януша Радзивілла у 1620 р. слуцьке володіння успадкував його єдиний син, литовський конюший Богуслав Радзивілл (помер у 1669 р.). Після смерті останнього слуцькі маєтності перейшли до його єдиної дочки Людвиги-Кароліни (померла в 1695 р.), дружини Людвіка Гогенцоллерна, а потім неубурзького князя Кароля Філіпа Віттельсбаха. До 1792 р. нерухомості колишнього слуцького князівства, які входили до “неубурзьких володінь”, успадкували нащадки останнього. Див.: *Zielińska T.* Poczet polskich rodów arystokratycznych. Tablice genealogiczne. — Warszawa, 1997. — S. 33.

А.Ф.

Дашкович Остафій

Публікується за виданням: *Грушевский М.* Дашкович Остафій // *Энциклопедический словарь “Русского библиографического института бр. А. и И. Гранат и К.” / 7-е, совершенно переработанное издание.* — Т. ХVІІІ. — [М., 1913]. — Стл. 26—27.

Вибрана література про Остафія Дашковича: *Ostafiej Daszkowicz: obrazek z dziejów Zaporozża przez Józefa z Warszawy.* — Poznań, 1867; *Pułaski K.* Szkice i poszukiwania. — Kraków, 1906. — Т. 1. — С. 239—256; *Бучинський Б.* Початки політичної кар'єри Остафія Дашковича // *Записки Наукового товариства імени Шевченка.* — Львів, 1913. — Т. СХІІІ. — С. 23—43; *Дашкевич-Горбацький В.* Про походження Остапа Дашковича (†1535 р.) (З нагоди 400 роковин з дня смерті) // *За Державність.* — Каліш, 1935. — Збірник 5. — С. 197—201.

с. 251 ...неправильно звеличений пізнішою традицією як засновник і організатор українського козацтва й перший козацький гетьман — таку традицію започаткував польський хроніст Йоахим Бельський, звеличуючи подвиги в боротьбі проти татарів Остафія Дашковича, однак у документах, пов'язаних з черкаським старостою, жод-

ного разу не згадано козаків та його як козацького гетьмана (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: Козацькі часи — до року 1625. — К., 1995. — С. 86, 91). Потім Шимон Старовольський у першій половині XVII ст. закріпив за ним статус організатора козаччини на початках XVI ст. За ним слідував козацький літописець Григорій Гряб'янка, який зарахував О. Дашковича до перших козацьких гетьманів, які ними насправді не були, наприклад, поряд з хмільницьким старостою Предславом Лянцкоронським (1506 р.) першим “козацьким гетьманом” завжди іменувався Остафій Дашкович (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: Козацькі часи — до року 1625. — С. 88–89). Олександр Рігельман згадував про привілей великого литовського князя для О. Дашковича від 1505 р. на поселення у Київському та Брацлавському воєводствах козаків, яких він зібрав на боротьбу з татарами, автор “Історії русів”, Микола Маркевич вважав початком гетьманства О. Дашковича 1500 р. У російській історіографії, наприклад, Дмитро Іловайський у своїй “Історії Росії” вважав О. Дашковича першим гетьманом городових козаків (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: Козацькі часи — до року 1625. — С. 88, 568). Але як справедливо резюмував М. Грушевський, «ся пара: черкаський намісник Остафій Дашкович і хмільницький староста Предслав Лянцкоронський зісталися, можна сказати, аж до наших часів в ролі геніїв-опікунів української козаччини, як її перші організатори й провідники. Тим часом не були вони ані організаторами козаччини, ані першими в ролі провідців “козацьких” походів, і своє значіння на сім полі вони мусять розділити з багатьма іншими репрезентантами української адміністрації, які так само старалися використати козаччину як побутове явище, в інтересах оборони українського пограниччя та з різних мотивів брали участь в “козацтві”» (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: Козацькі часи — до року 1625. — С. 89). Далі М. Грушевський пише, що слово *козак* у першій половині XVI ст. вважалось принизливим і «се була передусім бездомна голода, неприкаяні люде... Тож я думаю, що Ост. Дашкович чи який інший репрезентант тодішнього козакування не взяв би собі за великий комплімент, якби хто його в очі назвав “славним козаком”, як називає поза очі Бельський, уже в другій полов. XVI в., коли престиж козаччини виріс незмірно» (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: Козацькі часи — до року 1625. — С. 100). Історіографічний огляд про Остафія Дашковича див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: Козацькі часи — до року 1625. — С. 570–573.

За походженням він належав до місцевого кнївського землевласницького класу... — питання походження О. Дашковича також викликало неоднозначні трактування. Розгляд цього питання див.: *Бучинський Б.* Початки політичної кар'єри Остафія Дашковича // Записки Наукового товариства імени Шевченка. — Т. СХІІІ. — Львів, 1913. — С. 23–29; *Дашкевич-Горбацький В.* Про походження Остапа Дашковича (†1535 р.) (З нагоди 400 роковин з дня смерті) // За Державність. — Каліш, 1935. — Збірник 5. — С. 197–201). О. Дашкович представляв середню шляхетську верству стосовно князів і зем'ян-шляхти — панів. Володів маєтностями на Київщині, а саме, на думку Богдана Бучинського, у Київському повіті. Див.: *Бучинський Б.* Початки політичної кар'єри Остафія Дашковича. — С. 26–27; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Видання друге, переглянute і виправлене. — К., 2008. — С. 162, 173. Володислав Дашкевич-Горбацький на підставі архівних матеріалів, що зберігалися в архіві департаменту герольдії Російського Правительственного Сенату (Дело № 722 Дворянского Департамента Собрания Могилевской губ.), та інших публікованих джерел переконаний, що Остафій Дашкович належав до роду Дашкович-Горбацьких. Зокрема, автор висловлює дві гіпотези князівського походження О. Дашковича. Ідучи за А. Бонецьким, Ш. Окольським, А. Куропатницьким, він припускає можливість походження О. Дашковича від князя Корибута, додаючи, “що фамільні перекази нащадків роду Дашкович-Горбацьких говорять про їх княже

походження, про що важні старі документи було знищено великою пожежею в маєтності Горбатка (заявлено Мстиславському земському судові 10 лютого 1692 р.). Друга гіпотеза полягає в тому, що предки О. Дашковича могли належати до південно-руських князів, які через економічні фактори втратили свій уділ, а відповідно і титул та перейшли у стан шляхти (*Дашкевич-Горбацький В.* Про походження Остапа Дашковича. — С. 197–199).

...на білоруському прикордонні: під час війни Литви з Московією на початку XVI ст. він був комендантом Кричева... — намісником замку в Кричеві, що відіграв важливу роль в обороні східних рубежів Великого князівства Литовського від Великого князівства Московського, О. Дашкович перебував у 1503–1504 рр. Див.: *Бучинський Б.* Початки політичної кар'єри Остафія Дашковича. — С. 30–32.

...раніше був воєводою в багатьох місцях, але ця рання служба ближче невідома — за припущенням Б. Бучинського, який, наводячи джерельні відомості (він був “воєводою в. кн. Олександра в багатьох місцях на Україні” і “держав у Олександра великі города”), у 1503 р. О. Дашкович мав близько 30 років, а отже, його політична кар'єра у Великому князівстві Литовському розпочалася в останній чверті XV ст., ще перед 1492 р. У битві під Мстиславом, що відбулася восени 1501 р., II Софійський літопис називає його також “воєводою великого князя литовського Олександра”. Детальніше див.: *Бучинський Б.* Початки політичної кар'єри Остафія Дашковича. — С. 30.

В 1503 р., засмучений тим, що його обмовили перед великим князем, [Дашкович] вирішив залишити Литву, користуючись традиційним правом від'їзду, і, здавши Кричевський замок дворянинові великого князя литовського, сам “від'їхав” до Москви — замок у Кричеві передав господарському дворянинові Петрашкові Епимаховичу і переїхав разом з його військовою залогою на територію Великого князівства Московського в проміжку часу між груднем 1503 і квітнем 1504 р. (*Бучинський Б.* Початки політичної кар'єри Остафія Дашковича. — С. 32–35). Факт, деталі переходу і його мотиви не є відомими. На думку Б. Бучинського, у питанні переходу на бік Московського князівства “остаються лиш мотиви політичної природи, котрих, однак, годі глибше прослідити” (*Бучинський Б.* Початки політичної кар'єри Остафія Дашковича. — С. 35). Великий литовський князь Олександр домагався його видачі у великого московського князя, однак безуспішно (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: Козацькі часи — до року 1625. — С. 91–92).

...він з'явився потім за охоронною грамотою; хоча на литовському сеймі в 1505 р. йому вдалося реабілітувати себе, але все-таки залишився на московській службі — О. Дашкович, вважаючи себе невинним, прибув на сейм у Берестя і 1505 р. отримав реабілітацію з поверненням своїх маєтків (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: Козацькі часи — до року 1625. — С. 92).

Під час повстання Глинського він з'явився на допомогу останньому з московським загоном і лише після невдачі повстання повернувся назад до Великого князівства Литовського — польський хроніст Йоахім Бельський пише: “Василь, великий князь московський (Василь Іванович), прислав до нього (Михайла Глинського. — *А. Ф.*) на допомогу Остафія опега славного козака... (Бельський, с. 944). Польський історик Мадей Стрийковський подав значно перебільшену кількість війська (20 000 вершників), яку привів на поміч М. Глинському О. Дашкович” (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IV: XIV–XVI віки — відносини політичні. — К., 1993. — С. 485–486). Детальніше про участь О. Дашковича в повстанні М. Глинського і його перехід на литовський бік див.: *Бучинський Б.* Початки політичної кар'єри Остафія Дашковича. — С. 35–42.

Після поразки повстання Глинського прибув до Київського воєводства, де спершу отримав Канівське, а потім у 1514 р. і Черкаське староства, якими керував до своєї смерті (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: Козацькі часи — до року 1625. —

С. 92). У записці про похід на Очаків 1528 р. подана його характеристика: “Хитрий, відважний і щасливий войовник, він був правдивим пострахом татар” (цитата за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: Козацькі часи — до року 1625. — С. 92). Черкаський староста обмежував права міщан Черкас, накладав податки, вилучав міські землі і надавав їх своїм прихильникам, про що вони скаржилися після його смерті. “Славний Остафій Дашкович, — писав М. Грушевський, — що так запопадливо збирав засоби на пограничну оборону й боротьбу з татарами й за те уславивсь у сучасників як пограничний богатир, а до потомків перейшов з славою народнього вождя й першого організатора козаччини — дуже сумні спомини лишив у місцевої людности збільшуванням поборів” (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: Козацькі часи — до року 1625. — С. 53, 93–94).

Тут він спочатку був призначений намісником у Канів, потім у 1514 р. до Канева одержав ще Черкаси... — як канівський староста 1515 р. разом з татарами і київським воєводою Андрієм Немировичем напав на Сіверщину, яка належала Великому князівству Московському. У 1521 р. знову ходив походом на Велике князівство Московське разом з татарами, які уклали перемир'я з Великим князівством Литовським з метою підкорити Казанську орду, що перебувала під впливом Москви. У 1523 р. О. Дашкович здійснив похід у Крим, спалив Очаків. Подробиці походу малознані, можливо, він виступав союзником котрогось угруповання у боротьбі за владу в Кримському ханстві. У 1528 р. разом з іншими старостами прикордоння здійснив військову акцію на Очаків, де здобув велику здобич — табуни коней і отари овець (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: Козацькі часи — до року 1625. — С. 26–27, 29, 59, 60).

Останнім голосним тріумфом його був захист Черкас від татар у 1532 р. — втрутившись у боротьбу між претендентами на Кримське ханство, О. Дашкович після поразки свого союзника Іслам-Гірея спровокував нового хана Саадат-Гірея в похід на Черкаське староство. Після двох тижнів безуспішної облоги Черкас, незважаючи на поміч корпусу яничар та артилерії, хан примирився, знаком чого стали запросини О. Дашковича на бенкет, де вони, за словами польського хроніста, “побраталися” (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: Козацькі часи — до року 1625. — С. 93; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2005. — С. 186).

А.Ф.

Дорошенко Михайло

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Дорошенко Михаил // Энциклопедический словарь “Русского библиографического института бр. А. и И. Гранат и К.” / 7-е, совершенно переработанное издание. — [М., 1913]. — Т. XIX. — Стл. 1–2.

Вибрана література про Михайла Дорошенка: Мельник К. [Антонович В.] Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка (1628) // Киевская старина. — К., 1896. — № 11. — С. 274–286.; Мицик Ю. Михайло Дорошенко // Україна в минулому — Львів, 1994. — Вип. 5. — С. 156–171.

с. 252 *Ранній період його діяльності нам невідомий* — перші джерельні відомості про Михайла Дорошенка сягають 1618 р., коли він згаданий як учасник походу польських військ королевича Владислава на Москву. М. Дорошенко керував козацькими загонами, що відзначилися в боях з московським військом на Рязанщині (захопили Лебедянь, Данков, Скопин, Рязьськ), згодом передислокувалися на північ і штурмували Переяслав-Залеський і Єлець. Див.: *Мицик Ю.* Михайло Дорошенко // Україна в минулому. — Львів, 1994. — Вип. 5. — С. 157.

У хотинській кампанії 1621 р. виступає як один із видатніших полковників, користується популярністю у війську завдяки своїй хоробрості, а в польських колах — репутацією людяності, прихильної до уряду — у хотинській кампанії 1621 р. відзначився як керівник посольства від запорізьких козаків до польських військ під Хотиним задля узгодження спільних військових дій проти турків і татар. Тоді ж Яків Собе-ський охарактеризував М. Дорошенка як полковника "з доброю репутацією у молодців за свою хоробрість", і що він "завсіди зичливий для короля і Речі Посполитої" (Мицик Ю. Михайло Дорошенко. — С. 157).

***Дорошенко** був вибраний гетьманом замість Оліфера Голуба... —* вперше М. Дорошенко обрали гетьманом у лютому 1623 р., після смерті Якова Нероди (Бородав-ки). Гетьман притримувався поміркованого курсу щодо відносин з королівською владою, адже заможна старшина, що підтримувала його, не була зацікавлена у втраті своїх статків та тих прав, які отримала від королівської адміністрації. У травні того ж року гетьманом є Богдан Конша (Конча), після його смерті М. Дорошенко наказний, а згодом повно-правний гетьман. До кінця року запорожці його знову скидають, а на гетьмана проголошують Оліфера Голуба. Однак у кінці 1623 чи на початку 1624 р. він втретє стає гетьманом (Мицик Ю. Михайло Дорошенко. — С. 158–159).

...Пирському... — йдеться про Матвія Пирського, гетьмана Запорізького Війська у січні–вересні 1625 р.

...Жмайлу... — Марко Жмайло, гетьман реєстрового козацтва 1625 р., очолив повстання реєстровців на Подніпров'ї. Див.: Шербак В. О. Жмайло Марко // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.; Запоріжжя, 2002. — С. 151.

...Куруківської катастрофи... — йдеться про козацьке повстання під проводом гетьмана Марка Жмайла 1625 р., а також Куруківську угоду, підписану того ж року козаками після його поразки, яка засвідчила відмову польського уряду дотриматися обі-цянок щодо прав і вольностей, наданих козакам під час Хотинської війни 1621 р. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII: козацькі часи — до року 1625. — К., 1995. — С. 555–561.

...що приймає знову кермо влади — насправді вчетверте М. Дорошенко обрано гетьманом одразу ж після підписання Куруківської угоди на початку листопада 1625 р. (Мицик Ю. Михайло Дорошенко. — С. 159).

Завдяки їй Дорошенку вдалося здійснити покладену на нього куруківським протоколом реєстрацію козацького війська... — одразу після затвердження гетьма-ном М. Дорошенко приступив до виконання головної умови Куруківської угоди — укла-дання 6 тис. реєстру козаків. Як подають джерела, спершу вже 5 грудня, отже, лише через місяць після її укладання, гетьман уклав реєстр козаків у Ніжині. У травні-червні 1626 р., приїхавши на Січ, наказав спалити човни, щоб не допустити самовільні морські походи козаків на татар і турків, як це передбачали куруківські домовленості (Мицик Ю. Михайло Дорошенко. — С. 160).

...він усіляко намагався зм'якшити його непримні для козацтва сторони — гетьман кілька разів у 1627 р. відсилав посольство до польського короля Сигізмунда III, щоб полегшити умови Куруківського трактату, однак безуспішно (Мицик Ю. Михайло Дорошенко. — С. 160–161).

...підтримки козаками кримських претендентів Магомета й Шахін-Гірея — 300 козаків у 1623 р., повертаючись з чергового походу, підтримали братів колишнього хана Мухамед-Гірея III і калгу-султана Шахін-Гірея — спільників у боротьбі за хансь-кий престол проти хана Джанібек-Гірея. Отримавши підтримку від запорожців, Муха-мед-Гірей III вдруге став ханом (1623–1627). У 1625 р. укладено угоду про взаємодо-помогу між татарами й запорожцями, яка запрацювала лише 1628 р., коли вибухнула чергова міжусобиця за ханський престол; див.: Мицик Ю. Михайло Дорошенко. — С. 161–162.

У поході, розпочатому в їхніх інтересах у Крим улітку 1628 р., Дорошенко склав голову в битві — М. Дорошенко поспішив на допомогу до своїх союзників Мухамед-Гірея III і Шагін-Гірея, яких обложили в Бахчисараї прихильники Джанібек-Гірея, ногайські татари на чолі з Кантимиром. У безперервних боях на чолі 4-тисячного козацького загону гетьман пробивався до ханської столиці і на підході до неї загинув. Див.: *Мельник К. [Антонович В.]* Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка (1628) // Киевская старина. — К., 1896. — № 11. — С. 274—286; *Мицик Ю.* Михайло Дорошенко. — С. 162—163.

А.Ф.

Гуня Дмитро

Публікується в українському перекладі за виданням: *Грушевський М.* Гуня Дмитрий // Энциклопедический словарь "Русского библиографического института бр. А. и И. Гранат и К." / 7-е, совершенно переработанное издание. — М., [1913]. — Т. XVII. — Стл. 395—396.

с. 253 ...*один із видатніших козацьких вождів XVII ст. ...* — про походження та біографію козацького ватажка вкрай мало даних. Вважають, що походив з середовища козацтва на Київщині; дата народження та смерті невідомі; див. обмежену літературу про нього: [Анонім.] Гуня і Остряниця // Правда. — Львів, 1867. — № 18—22; *Петровський М.Н.* Дмитро Тимошевич Гуня — керівник повстань проти гніту польської шляхти в XVII ст. // Комсомольський пропагандист. — К., 1940. — № 1. — С. 52—56; *Мишко Д.І.* Повстання під проводом Якова Острянина і Дмитра Гуні // Український історичний журнал. — К., 1968. — № 4. — С. 130—133.

[Гуня] у числі інших непримирених, мабуть, вийшов на Запоріжжя й у капітуляції не бере участі — Дмитро Гуня разом з полковником Філоненком вийшов на Запоріжжя, де його в січні 1638 р. обрали кошовим отаманом. На початку 1638 р. запорожці на чолі з кошовим Гунею завдали поразки каральному загону на чолі з К.Мелецьким, що був надісланий для придушення повстання на Січі; див.: *Щербак В.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648—1654 рр. — К., 1989. — С. 70—71; Довідник з історії України: А—Я / За заг. ред. І.Підкови і Р.Шуста / 2-ге вид. — К., 2001. — С. 190—191.

Від 26 лютого 1638 р. є його лист (в Окольського), на жаль, поодинокий, де він виступає як гетьман... — йдеться про лист Дмитра Гуні до кримського султан-калги з проханням допомогти у боротьбі з поляками, де він підписується як "гетьман з військом й.к.м. Запорізьким" (див. лист в українському перекладі: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. 1. — С. 290). Проте це не єдиний лист Дмитра Гуні, оприлюднений Шимоном Окольським. Під час боїв під урочищем Старець він написав лист до гетьмана коронного Миколая Потоцького, датований червнем 1638 р., де він застерігає його, що "ми, як слуги та підніжки вашої милості, милостивого пана нашого, з вашою милістю, нашим милостивим паном битися не хочемо, але хто на нас наступить, боронитися мусимо". Гуня підписується у ньому як "старший над військом Запорозьким". Лист опубліковано в: *Okolski S.* Dyariusz transakcji wojennej między wojskom koronnym i zaporoskim w r. 1637. — Kraków, 1858 (рос. переклад: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — Вып. II. — С. 246—247).

Близько року залишався він на Україні, потім восени 1639 р. емігрував за московську границю, слідами Острянина... — на думку дослідників, еміграція відбулася на чолі великого загону на Дон (*Щербак В.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648—1654 рр. — С. 96). Про Острянина М.Грушевський також написав гасло до цього енциклопедичного словника, див. с. 254—255 нашого видання.

...маємо звістку про морську експедицію проти турків, розпочату весною 1640 р. донськими козаками під предводительством "Гунки Черкашенина"... — це остання звістка про нього... — див.: Русская историческая библиотека. — СПб, 1906. — Т. 24: Донские дела, кн. 2. — С. 44—45. На сьогодні дослідники не мають подальших біографічних даних після 1640 р. про цього козацького ватажка першої половини XVII ст.

М.К.

Острянин Яцько

Публікується в українському перекладі за виданням: Грушевський М. Острянин Яцько // Энциклопедический словарь "Русского библиографического института бр. А. и И. Гранат и К." / 7-е, совершенно переработанное издание. — Т. XXX. — [М., 1916]. — Стл. 709—711.

с. 254 Степаном Остряницею називають його пізніші, неавторитетні в цьому питанні історичні твори ("Історія русів") — автор "Історії русів" загалом відзначався значною недокладністю і неточністю інформації про козацьких ватажків цього часу. Так, гетьмана Павлюка він називає "Павлюгою", а ім'я Гуні — Дмитро під його пером перетворюється у "Леона"; див.: История русов или Малой России // Сочинение Георгия Кониского, архиепископа Белорусского / Изд. О.Бодянский. — М., 1846. — С. 53—54. "Степаном-Криштофом з Острога й Остра" Остряницю називає Самійло Величко; див.: Величко С. Літопис / Переклав з книжної української мови В.Шевчук. — К., 1991. — Т. 1. — С. 292, 297. Проте іншими джерелами ці імена не підтверджуються.

Але, зопалу вдаривши на позиції поляків під Лубнами, зазнав невдачі. Це так подіяло на О[стрянина], що, не намагаючись з'єднатися із загонами, які йшли йому на допомогу, він рушив поспішно нагору за течією Сули, маючи намір пройти за московський рубіж — в результаті цього маневру Острянин втратив сполучення з Подніпров'ям, де збирали загони козацькі ватажки Скидан, Солома та ін., а також підвів під розгром поляками донських і запорізьких козаків під проводом Марка Путивльця та Ріпки. На думку М.Грушевського, все це мало "дуже некорисні наслідки для повстання" (Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. 1. — С. 295—296).

...відбила поляків і під проводом Гуні (див.)... — див. гасло про Дмитра Гуню авторства М.Грушевського на с. 253 нашого видання.

с. 255 У квітні 1641 р. вони підняли повстання, вбили О[стрянина]... — автор "Історії русів" хибно вважав, що після боротьби з поляками у 1638 р. він "розпустив військо" та вирушив у Канівський монастир, де його схопили поляки і скарали смертю у Варшаві (Історія русов. — С. 55).

М.К.

Гадяцька унія

Публікується за виданням: Грушевський М. Гадяцькая унія // Энциклопедический словарь "Русского библиографического института бр. А. и И. Гранат и К." / 7-е, совершенно переработанное издание. — Т. XII. — [М., 1912]. — Стл. 281—285.

М.Грушевський у своїй науковій творчості неодноразово звертався до проблеми Гадяцької унії. Вперше свої думки щодо польсько-козацької угоди, підписаної в Гадячі, він виклав у статті "Виговський і Мазепа", опублікованій "Літературно-науковим вістником" у 1909 р. (Грушевський М. Виговський і Мазепа // Його ж. Твори: У 50 т. — Т. 2: Серія "Суспільно-політичні твори (1907—1914)". — Львів, 2005. — С. 386—396). Вдруге свою оцінку унії історик подав у цьому енциклопедичному гаслі, і нарешті втретє —

в десятому томі "Історії України-Руси", опублікованому вже після його смерті у 1936 р. (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. X: роки 1657—1658. — К., 1998. — С. 285—381). Усі дослідники, які торкаються питання оцінки М. Грушевським Гадяцької унії, за основу його поглядів беруть сюжет із десятого тому "Історії України-Руси", і меншою мірою — зі статті "Виговський і Мазепа". Про енциклопедичні гасла ніхто не згадує. Так, Тетяна Яковлева погоджується з поясненням М. Грушевського появи "другого" списку угоди, який зберігається у Бібліотеці Чарторийських (*Тайрова-Яковлева Т.* Гадяцька угода — текстологічний аналіз // Гадяцька унія 1658 року. — К., 2008. — С. 37). Однак не підтримує позицію історика щодо походження списків, оскільки М. Грушевський вважав, що текст угоди був обмежений у момент його підписання 16 вересня 1658 р. (*Тайрова-Яковлева Т.* Гадяцька угода — текстологічний аналіз. — С. 38). Сергій Плохій та Конрад Бобятинський наголошували на критичному ставленні М. Грушевського до унії. Угода була невдачею, позаяк не поліпшувала становища селян та обмежувала кордони Гетьманщини. Див. коментар: *Плохій С.* Гадяч 1658: творення міту // Гадяцька унія 1658 року. — К., 2008. — С. 284; *Бобятинський К.* Гадяцька унія в польській історіографії // Там само. — С. 313—314.

Про Гадяцьку унію з нагоди ювілею, 250-ліття її підписання, як в українській, так і польській історіографіях, побачили світ два збірники статей: Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуно та ін. — К., 2008; *W kręgu Gadziacza A.D.1658. Od historii do literatury / Pod red. P. Borka.* — Kraków, 2008.

с. 256 ...та й у подальших польсько-українських відносинах відігравав чималу роль — про роль Гадяцької унії у польсько-козацьких домовленостях гетьманів Юрія Хмельницького, Павла Тетері та Петра Дорошенка див.: *Чухліб Т.* Ідея відновлення Гадяча 1658 у політичних концепціях П. Дорошенка (60-ті—перша половина 70-х рр. XVII ст.) // Гадяцька унія 1658 року. — К., 2008. — С. 240—266.

...не зупиняючись навіть перед обіцянками повної автономії України... — перед загрозою війни зі Швецією, на сеймі 1655 р. як коронна шляхта, так і литовська в особі литовського великого гетьмана Януша Радзивілла задекларували потребу примирення з козаками. Сеймова інструкція передбачала широку автономію і гарантувала в майбутньому права козакам (*Dąbrowski J.S.* Uгода Hadziacza na sejmie 1658 roku // *W kręgu Gadziacza A.D.1658. Od historii do literatury / Pod red. P. Borka.* — Kraków, 2008. — S. 48).

...він шукав опертя у Швеції... — козацько-шведські стосунки розпочалися на початку 1650-х рр. і спрямовувалися проти Речі Посполитої та Московського царства. Вони проходили у формі дипломатичного листування Б. Хмельницького та І. Виговського з шведською королевою Христиною, а потім Карлом X Густавом (*Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657. — Частина I: 1654 рік. — Львів, 1996. — С. 183—184). Про козацько-шведські стосунки у 1650-х рр. див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. — К., 1908. — Ч. III. — Т. VI; *Кордт В.* Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII—початку XVIII вв. // Український археографічний щорічник. — К., 1930. — Вип. 3. — С. 17—55; *Коваленко Г.М.* Из истории шведско-украинских отношений середины XVII века // Вопросы истории Европейского Севера. — Петрозаводск, 1979. — С. 144—149; *Котлярчук А.* Дипломатичні відносини Швеції й України в 1654—1660 рр.: шведська історіографія і джерела // Гардаріки / Gardariki. — Львів, 2007. — № 1. — С. 28—34.

...приступав до антипольського союзу, у який, крім України й Швеції, входила ще Трансільванія — йдеться про переговори між польською і московською сторонами у Вільно й укладання Віленського перемир'я всупереч намаганням Б. Хмельницького, за яким припинялася польсько-московська війна. З огляду на дипломатичні контакти

польського короля і московського царя гетьман прилучився до Раднотської коаліції 1656 р., Швеції, Пруссії, Трансільванії та з литовського боку Богуслава Радзивілла. Результатом домовленостей стала скоординована, однак невдала військова акція влітку 1657 р. проти Речі Посполитої, яка завершилася розпадом коаліції — укладанням миру трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці з польським королем, переходом у табір противників бранденбурзького курфюрста Фрідріха-Вільгельма, втратою значення за таких умов для шведського короля Карла X Густава козацького вектора зовнішньої політики. Див.: *Dąbrowski J.S. Uгода Nadziacka na sejmie 1658 roku.* — S. 49–50; *Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи // *Гадяцька унія 1658 року.* — К., 2008. — С. 83–84, 88.

...переговори з цього питання не були доведені до кінця при житті Хмельницького й тривали при Виговському — 25 жовтня 1657 р. Іван Виговський на козацькій раді у Корсуні підписав з шведськими представниками Корсунський договір, що став логічним завершенням переговорного процесу шведського короля Карла X Густава та Б.Хмельницького. Головна мета договору — це українсько-шведський військово-політичний союз, який гарантував незалежність Гетьманщини від Речі Посполитої та Московського царства. Шведський король зобов'язувався домогтися визнання Польщею незалежності козацької держави.

Однак Швеція... повинна була припинити агресивну політику проти Польщі, і шведсько-український союз утратив своє значення — Швеція згодом після підписання Корсунського договору втягнулася у війну з Данією, тому уклала з Річчю Посполитою мирний договір, який відповідно знівелював можливість українсько-шведського дипломатичного діалогу.

Крім Кримської орди, з якою Виговський тепер відновив союзні відносини... — пожвавлення стосунків І.Виговського з Бахчисараєм спровокувала внутрішня загрозлива ситуація у Гетьманщині, коли запорозькі козаки, через соціальні протиріччя і прагнення відновити свою втрачену за Б.Хмельницького політичну роль, пішли на відвертий конфлікт з новим гетьманом, заручившись підтримкою московського царя (царська грамота кошовому Якову Барабашу). Однак, щоб відновити дружні стосунки з татарами, гетьманський уряд мусив порозумітися з польським королем, який уклав у 1654 р. військовий договір з ханом, і тому, на думку Віктора Горобця, “саме кримська карта була одним із вирішальних мотивів, який спонукав І.Виговського для наагодження політичних стосунків з Варшавою” (*Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року. — С. 90–91).

...він міг сподіватися знайти союзника тільки ще в Польщі, і переговори з нею, що не переривалися увесь час, ... оживилися — І.Виговський передусім мав на увазі військову допомогу з боку Польщі у потенційній війні з Московським царством. Властиво, з цією метою І.Виговський пропонував укласти угоду польському королю з Військом Запорізьким. Гетьман також пропонував посередницькі послуги в примиренні Варшави і Стокгольма, позаяк польський король, під впливом австрійської партії при своєму дворі та промосковській позиції частини литовської магнатерії, прагнув укласти з царем союз проти Швеції, що унеможливлювало б їхню військову конфронтацію. Прихильниками укладання угоди з І.Виговським виступала низка польських сенаторів, однак польський король не наважувався примиритися з шведським королем. Нерішучість короля в справі домовленостей з гетьманом, а також небажання миритися з шведами, як слушно зауважив В.Горобець: “позбавляло Гадяцьку угоду зовнішньополітичної підтримки, що врешті-решт ставило під сумнів саму можливість успішної реалізації її положень” (*Горобець В.* Гадяцька угода 1658 року. — С. 100). Однак король вирішив якнайшвидше укласти договір з козаками задля забезпечення своїх дипломатичних ініціатив як у шведському, так і московському векторах. Детальніше про зовнішньополітичні мотиви польсько-українського і польсько-московського порозуміння та польсько-шведського протистояння

див.: *Горобець В.* Галяцька угода 1658 року. — С. 95–102; *Кроль П.* Коронна шляхта і Галяцька угода // Галяцька унія 1658 року. — К., 2008. — С. 149–156.

Після попередніх конференцій улітку 1658 р. ... — дипломатичні контакти з козаками розпочалися ще на початку березня 1657 р., коли до Чигирини вирушив королівський посол, волинський каштелян Станіслав Бенювський. Його завданням було відхилити Б.Хмельницького від співпраці з Дьєрдьом II Ракоці. Справою підписання домовленостей з козаками опікувалася спеціально призначена сеймова комісія, створена 18 липня 1658 р. Вона проводила 19–25 липня таємні засідання і виробила інструкцію, де урхувала майже всі вимоги І.Виговського (чому поспривав факт початку військових дій Московського царства проти козаків), яку представлено до сенату 25 липня і передано на початку серпня смоленському каштелянові Казимирові Людвіку Євлашевському, одному з комісарів, який на підставі цієї інструкції разом з С.Бенювським 6 вересня 1658 р. підписав з І.Виговським Галяцьку угоду в гетьманському обозі під Галячем (*Dąbrowski J.S.* Uгода Nadziaska na sejmie 1658 roku. — S. 54–78; *Кроль П.* Коронна шляхта і Галяцька угода. — С. 155–156).

...в Україну були відправлені повноважні представники Речі Посполитої... — цими представниками були вже згаданий К.Л.Євлашевський та С.К.Бенювський, які послідовно з польського боку відстоювали прийняття сеймом усіх пунктів первісного варіанту угоди (*Кроль П.* Коронна шляхта і Галяцька угода. — С. 166–167).

...де 6 (16) ІХ і відбулося укладення трактату, що відновляв у нових формах державний зв'язок України з Польщею, розірваний Хмельницьким — 28 жовтня 1658 р. К.Л.Євлашевський та С.К.Бенювський, а також козацькі послани на чолі з Павлом Тетерею представили угоду королеві та його оточенню. Неприхильність окремих сенаторів (передусім познанського воеводи Яна Лещинського) викликали пункти скасування унії, великий козацький реєстр у 60 тис. осіб та призначення на сенаторів трьох воеводств майбутнього Великого князівства Руського лише православних шляхтичів (*Кроль П.* Коронна шляхта і Галяцька угода. — С. 160). Ці суперечливі пункти угоди король доручив С.К.Бенювському ще раз обговорити з І.Виговським. Проте місія волинського каштеляна виявилася неуспішною, вирішено відкласти розв'язання їх до часу відкриття вального сейму. Як видно з інструкцій послам на сейм, складених сеймовими сеймиками, коронна шляхта угоду сприйняла позитивно. Однак, починаючи з 25 квітня і до 22 травня 1659 р., тобто до дня ратифікації унії сеймом, тривали суперечки щодо окремих пунктів (скасування унії, чисельність реєстрових козаків тощо) між негативно налаштованими щодо цих пунктів сенаторами, з одного боку, та козацьким посольством на чолі з Юрієм Немиричем, з іншого. Детальніше про хід переговорів щодо остаточного варіанту угоди див.: *Кроль П.* Коронна шляхта і Галяцька угода. — С. 165–171.

Офіційний текст трактату досить неповно відбиває прагнення українських політиків — йдеться про ратифікований текст унії варшавським сеймом 22 травня 1659 р. Зміст і текстологічний аналіз різних його варіантів див.: Галяцька угода 1658 року. Тексти // Галяцька унія 1658 року. — К., 2008. — С. 14–30; *Таїрова-Яковлева Т.* Галяцька угода — текстологічний аналіз // Там само. — С. 31–46.

с. 257 ...багатою істотних пунктах старшина примушена була відступити від своїх вимог... — про редакцію варіанта статей, які прийняв сейм 22 травня 1659 р., див.: *Таїрова-Яковлева Т.* Галяцька угода — текстологічний аналіз. — С. 31–46.

Цілоком оригінальним компромісом із сучасним ладом Східної України є інститут українського віце-короля, довічного гетьмана... — у третьому пункті акту, поданого козацькою делегацією на сейм 1659 р. під назвою “Заходи до виконання договірних статей”, представники просили про “спадкове право гетьмана польного на велику булаву Великого князівства Руського” (Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и

Вольнском генерал-губернаторе. — К., 1852. — Т. III. — С. 324). Однак ці пункти були відхилені під час їх розгляду на сеймі.

...щоб Україна залишалася нейтральною у випадку, якщо Польща поведе наступальну війну з Москвою... — угода в цій частині звучала так: “З царем його милості московським якби дійшло його королівській милості і станам коронним до наступальної війни, Війська Запорізькі до такої війни залучатися не будуть” (Гадяцька угода 1658 року. Тексти. — С. 27).

Це умова, однак, не була прийнята в офіційний текст договору... — насправді вона вміщена до тексту, ратифікованого сеймом 22 травня 1659 р. Ця умова є в “першому” списку угоди, який зберігається в Бібліотеці Чарторийських, і вона перейшла без змін до ратифікованої сеймом угоди.

с. 257–258 ...в офіційному тексті його склад був обмежений тільки трьома східними воєводствами... Київським, Брацлавським і Чернігівським — опосередковано це подано в кількох положеннях угоди, позаяк відсутній пункт, який чітко обумовлює територію Великого князівства Руського, зрештою, і сама згадка про нього як така відсутня. Див.: Гадяцька угода 1658 року. Тексти. — С. 24–30.

с. 258 Старшина вислала... петицію на сейм 1659 р., — щоб... в його текст було внесено виправлення, що включало до складу Великого князівства Руського всю етнографічну українську територію... — козацька делегація у складі 511 осіб на чолі з П.Тетерею на початку діяльності варшавського сейму подала на його розгляд акт під назвою “Заходи до виконання договірних статей”. Власне, в них і знаходимо пункт про ідею “триєдиної держави” з утворенням Великого князівства Руського у кордонах, близьких до етнографічних з часів Б.Хмельницького, а саме, “щоб воєводства Волинське, Руське й Подільське приєднані були до Великого князівства Руського” (Тайрова-Яковлева Т. Гадяцька угода — текстологічний аналіз. — С. 39).

Договір був затверджений, і унія ввійшла в життя... — Гадяцька угода ратифікована на варшавському вальному сеймі 22 травня 1659 р. Угоду з козацького боку підписали 34 послы (посол Юрій Немирич, через незгоду з її редагованим варіантом не був присутнім під час її узаконення), які очолювали козацьке посольство, що нараховувало 511 осіб. Король, сподіваючись на поступливість козацьких представників, значну їх частину нобілізував, а також надав низку маєтностей. Детальніше див.: Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року. — К., 2008. — С. 109–127.

...відбулися призначення на деякі посади нового Великого князівства Руського... — тут йдеться передусім про формальне визнання Юрія Немирича канцлером Великого князівства Руського.

Виговський був скинутий улітку того ж року... — на “чорній раді” 20 вересня 1659 р. в урочищі Маслів Став під містечком Германівкою, на Київщині, І.Виговського скинуто з гетьманства, а за кілька днів старшина проголосила гетьманом Ю.Хмельницького.

З іншого боку, польські представники при першому ж відновленні відносин, в 1660 р., постаралися обмежити українську автономію... — перемовини поляків з козаками під час переможної для перших Чуднівської кампанії 1660 р. також були складними. Частина шляхти зайняла вкрай негативний бік щодо вимог послів від гетьмана Юрія Хмельницького домовитися на підставі Гадяцької угоди. Зрештою, укладена Чуднівська угода не містила концепції триалістичної держави, і взагалі про Велике князівство Руське згадок не було. Детальніше див.: Крощ П. Коронна шляхта і Гадяцька угода. — С. 171–174.

...залишалася певним чином “мірою речей” в українсько-польських відносинах і в пізніших переговорах, але реального значення не отримала — про аналіз пізніших

польсько-козацьких угод з поверненням до ідеї Гадяча включно до 1708 р. див.: *Кролль П.* Коронна шляхта і Гадяцька угода. — С. 174–175; *Чухліб Т.* Ідея відновлення Гадяча 1658 у політичних концепціях П. Дорошенка (60-ті—перша половина 70-х рр. XVII ст.) // *Гадяцька унія 1658 року.* — К., 2008. — С. 240–266.

А.Ф.

Дорошенко Петро

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Дорошенко Петр // *Энциклопедический словарь "Русского библиографического института бр. А. и И. Гранат и К."* / 7-е, совершенно переработанное издание. — Т. XIX. — [М., 1913]. — Стл. 2–8.

Вибрана література про Петра Дорошенка: Антонович В. Петро Дорошенко // *Історичні постаті України.* — Одеса, 1993. — С. 191–195; *Міяковський В.* Два рукописи 60-х рр., заборонені цензурою // *Україна.* — К., 1917. — Кн. 3–4. — С. 83–88; *Крип'якевич І.* Гетьман Петро Дорошенко. — Львів, 1925; *Андрусак М.* До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм 1668–1669 рр. // *Записки Наукового товариства імени Шевченка.* — Львів, 1929. — Т. CL. — С. 197–227; *Дорошенко Д.* Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665–1666). — Прага, 1942; *Його ж.* Польсько-українська війна 1671 р.: до історії гетьманування Петра Дорошенка // *Наукові записки Українського вільного університету.* — Прага, 1942. — Т. 3. — С. 161–202; *Його ж.* Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985; *Степанков В.* Програма державного будівництва гетьмана України Петра Дорошенка // *Українська козацька держава.* — К., 1991. — С. 27–34; *Його ж.* Дорошенко Петро // *Полководці Війська Запорізького: історичні портрети.* — К., 1998. — Т. 1. — С. 101–120; *Його ж.* Постать Петра Дорошенка у висвітленні істориків // *"Істину встановлює суд історії".* Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. — К., 2004. — Т. 2. — С. 418–448; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. — Kraków, 2000; *Смолій В., Степанков В.* Гетьман Петро Дорошенко // *Український історичний журнал.* — К., 1992. — № 7–8. — С. 84–102; *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). — К., 2004; *Його ж.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Вид. друге, доопрацьоване. — К., 2005; *Його ж.* Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. — К., 2007; *Його ж.* Петро Дорошенко. — К., 2007; *Його ж.* Гетьманування Петра Дорошенка: причини "вірності" та "зради" королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // *Український історичний журнал.* — № 1. — К., 2007. — С. 39–61.

М. Грушевський у своїй науковій праці кілька разів звертався до особи Петра Дорошенка. Першою публікацією про гетьмана є популярний нарис, написаний для газети "Село" в 1909 р. (*Грушевський М.* Гетьман Петро Дорошенко // *Його ж.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 3: Серія "Суспільно-політичні твори (1907—березень 1917)". — С. 291–294). Натомість, дане енциклопедичне гасло, що побачило світ 1913 р. в енциклопедичному словнику "Російського бібліографічного товариства братів Гранат", вже в суто науковому стилі подає ставлення М. Грушевського до політики П. Дорошенка. Третя публікація історика стосується невдалої місії майбутнього гетьмана до царської ставки, яка знаходилася поблизу Вільна, на початку липня 1655 р., з "вістовими письмами" про хід війни на козацько-польському відтинку, а також захопленими "язиками". Делегацію на чолі з П. Дорошенком чекала засідка поблизу Старого Бихова, яка відбила полонених і забрала кореспонденцію. М. Грушевський виявив серед матеріалів архіву Сибірського приказу в Москві чотири документи, які висвітлюють цю подію, опублікував їх та подав коротку передмову (*Грушевський М.* Незвісний епізод з життя Дорошенка // *Записки НТШ.* — Львів, 1930. — Т. С. — С. 237–241).

Незнання про енциклопедичне гасло М.Грушевського, присвячене Петру Дорошенку, обумовлене відсутністю цієї позиції у всіх бібліографічних покажчиках праць історика, призводить в історіографії до спрощеного трактування питання оцінки вченим особи П.Дорошенка та його політики. Так, польський історик Даріуш Колодзейчик, пишучи про турецьку політику гетьмана, зауважує, що М.Грушевський, не довівши "Історію України-Руси" до часів П.Дорошенка, все ж висловив своє ставлення до діяльності гетьмана в "Ілюстрованій історії України". Польський історик акцентує увагу на використанні М.Грушевським стереотипу, "відкидаючи історичну критику (врешті-решт, йому йшлося тільки про підручник!)" про союз гетьмана з турками, що викликав спротив у населення, яке ненавиділо останніх за їхні звичаї забирати малих хлопців у своє військо, а тому переходили на лівий берег Дніпра і відрікалися від гетьмана; див.: *Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави // Гадяцька унія 1658 року.* — К., 2008. — С. 70.

с. 259 *Вважається онуком гетьмана Михайла, але ця генеалогія не цілком установлена...* — Петро Дорошенко народився 1627 р. в Чигирині. Його батьком був Дорофій (Дорош), син Михайла Дорошенка, з яким він разом брав участь у кримському поході 1628 р., де й загинув дід П.Дорошенка. П.Дорошенко усвідомлював, що його дідом був М.Дорошенко, оскільки, погрожуючи татарам походом на Крим, навів приклад свого предка, який з 4-тисячним загоном козаків "перейшов цілий Крим" (*Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності.* — Нью-Йорк, 1985. — С. 25).

На історичну арену виступає в перші роки воєн Хмельницького, але при Хмельницькому залишається на других ролях... — Дмитро Дорошенко припускає, що П.Дорошенко як чигиринський козак служив у Богдана Хмельницького ще до початку війни в 1648 р., разом з ним прибув на Запорізьку Січ і вийшов звідти, коли розпочалося козацьке повстання. Служив при Б.Хмельницькому "за старшого слугу", в інших джерелах — конюшим. У козацькому реєстрі 1649 р. записаний як гарматний писар Чигиринського полку. Його військову кар'єру можна розпочинати, власне, від посади гарматного писаря; див.: *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко.* — С. 29–31.

...поширена дата народження — 1627 р., але вона не засвідчена компетентними джерелами — 1627 рік як час народження майбутнього гетьмана подав вперше Дмитро Бантиш-Каменський, за ним — Вадим Модзалевський. Дата прийнята в українській історіографії.

...навесні 1657 р. він був відправлений з дипломатичним дорученням, а після повернення одержав прилуцьке полковництво — вперше з дипломатичним дорученням від Б.Хмельницького П.Дорошенко у 1653 р. зустрівач турецького посла. На початку липня 1655 р. П.Дорошенко мав ранг наказного полковника, однак невідомо, якого саме полку. Саме тоді їздив з рідним братом Федором на чолі посольства до царської ставки, що знаходилася під Вільном, але невдало. Детальніше про цю дипломатичну акцію майбутнього гетьмана див. спеціальну розвідку: *Грушевський М. Незвісний епізод з життя Дорошенка // Записки Наукового товариства імени Шевченка.* — Т. С. — Львів, 1930. — С. 237–241. Відоме з джерел дипломатичне доручення від гетьмана він втретє виконав узимку 1656–1657 рр. до шведського короля, проте знову невдало, оскільки польські війська не пропустили його до шведів. Після повернення, весною 1657 р. він стає прилуцьким полковником (*Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко.* — С. 32–33).

...то на різних полковницьких урядах, то в складі генеральної старшини — прилуцьким полковником П.Дорошенко перебував до осені 1658 р. Послідовно підтримував політику Івана Виговського. Вчасно зорієнтувавшись, у середині вересня 1659 р. переходить на бік Юрія Хмельницького, чим зберіг за собою позицію у козацькому війську. У 1659 р. чигиринський полковник, а після підписання Чуднівських умов Ю.Хмель-

ницького з коронним польним гетьманом Єжи Любомирським 17 жовтня 1660 р. призначений наказним гетьманом, залишаючись чигиринським полковником. За гетьманства Павла Тетері (1663–1665 рр.) обіймає уряд генерального осавула, а Степана Опари (1665 р.) — генерального обозного (*Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 41, 44–45, 50).

Дорошенко підтримує Виговського, потім... втримує в цьому напрямі Юрія Хмельницького — детальніше про політичну позицію П.Дорошенка в часи гетьманування І.Виговського та Ю.Хмельницького див.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 34–46.

...вирішив перенести центр ваги своєї політики на Крим і Туреччині... — П.Дорошенко проводив політику “полівасаїтетної підлеглості Українського гетьманату для здобуття більшої удільності для козацької держави”, задля самостійного володарювання по обидва боки Дніпра, на зразок волоських чи молдавських господарів (*Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). — К., 2004. — С. 66, 89). На практиці це означало маневрування між польським королем, московським царем та турецьким султаном і проявлялося у запевненні “вірності” польському королю водночас із підданством султану, а в 1675–1676 рр. — потрійним підданством, а саме московському цареві. Відкинута польською стороною у 1666 р. козацькі вимоги відновити їхні права на умовах Зборівської угоди 1649 р., на думку Т.Чухліба, підштовхнули “гетьманський уряд до пошуку кращого протектора для України”. Причиною полягала в небажанні польського короля “надати Дорошенкові допомогу для завоювання Лівобережжя, а також у початку процесу примирення Польщі й Росії за рахунок розподілу українських земель” (*Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України. — С. 68). Дізнавшись про Андрусівське перемир’я між Річчю Посполитою та Московською державою, П.Дорошенко остаточно вирішив щодо підданства Українського гетьманату на користь турецького султана. Проте гетьман проводив гнучку політику подвійного протекторату, з одного боку, — від турецького султана, а з іншого, — від польського короля, що, зрештою, привело до фактичного незалежнення П.Дорошенка. У 1667 р. він уклав перемир’я з поляками під Підгайцями (19 жовтня 1667 р.), після невдалого походу спільно з кримськими татарами на Західну Україну. За підгаєцькими умовами, гетьман приєднав на вірність королеві. Однак ратифікація Андрусівського перемир’я у Москві в кінці жовтня 1667 р. призвела до розриву П.Дорошенка з польським королем, хоча він і надалі декларував свою вірність королю (*Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України. — С. 76). У 1669 р. гетьман отримав від султана гетьманські клейноди, утримуючи в себе також і королівські, що свідчило про подвійну залежність, насправді номінальну, якої він дотримувався до кінця свого гетьманування (*Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України. — С. 77). У кінці 1668 і 1669 рр. гетьман розпочинає розігрувати третій варіант протекції від московського царя, однак лише з однією метою — стати самостійним правителем України по обидва боки Дніпра. Детальніше див.: *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України. — С. 66–89.

Дорошенко у серпні 1665 р. виставляє кандидатуру на гетьманство під протекторатом кримського хана... — після втечі Павла Тетері до Польщі на Правобережній Україні розпочалася боротьба за гетьманську булаву, головню між трьома претендентами: брацлавським полковником Василям Дрозденком (Дроздом), овруцьким полковником В.Дециком та сотником Медведівської сотні Черкаського полку Степаном Опарою. З 11 червня до 18 серпня 1665 р. булаву утримував за підтримки татар С.Опара, однак через свою самостійну політику щодо кримського хана Мегмет-Гірея IV і планів боротьби з ним він втратив булаву. Вона перейшла до рук генерального обозного П.Дорошенка, на якого зробили ставку татари. Див.: *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України. — С. 56–63.

...вдалося незабаром очистити Правобережну Україну від різних претендентів... — після проголошення П.Дорошенка гетьманом йому підкорилися лише міста Чигирин, Лисянка, Умань з кількома меншими містами. Перш за все П.Дорошенко нейтралізував брацлавського полковника В.Дрозденка, тримаючи Брацлав, де засів полковник в облозі до кінця жовтня. Інші противники: Костянтин Мигалевський, В.Децик та інші перейшли або на його бік, або до лівобережного гетьмана Івана Брюховецького. На початку листопада правобережні полки, за винятком Канева, перейшли під владу П.Дорошенка. Детальніше див.: *Дорошенко Д.* Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665–1666). — Прага, 1942. — С. 5–7; *Його ж.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 54–58.

...а потім він намагається поширити свою владу й на лівобережні полки — перш ніж перейти до політики протекції султанові, П.Дорошенко спробував весною-літом 1666 р. заволодіти Лівобережною Україною, проте безуспішно (*Дорошенко Д.* Початок гетьманування Петра Дорошенка. — С. 22–27; *Його ж.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 79–88).

...в 1666 р. увійшов у безпосередні зносини з Портою... замість обіцянки підтримки у досягненні незалежності України в її етнографічних межах... — “Найголовнішою причиною такої зміни політичного курсу українського уряду були великі сподівання Дорошенка на те, що Османська імперія забезпечить об’єднання України, а також позбавить її від нападів із боку Кримського ханства. Саме підписання Річчю Посполитою і Московською державою перемир’я за рахунок поділу Українського гетьманства спонукало її тогочасних зверхників шукати підтримки в Османській імперії, яка, на їхню думку, змогла б забезпечити цілісність козацької держави та її реальну участь у міжнародних відносинах тогочасної Європи” (*Чухліб Т.* Гетьманування Петра Дорошенка: причини “вірності” та “зради” королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // Український історичний журнал. — № 1. — К., 2007. — С. 49–50).

с. 260 Різку зміну в його становищі зробило повстання, підняте на початку 1668 р. у Лівобережній Україні Брюховецьким... — невдоволення промосковською політикою гетьмана І.Брюховецького на Лівобережній Україні відчувалося щоразу виразніше. Випереджаючи невтішні для себе події можливої втрати булави, І.Брюховецький розпочинає повстання проти московських військ, розраховуючи на сили П.Дорошенка. Детальніше див.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 168–181.

Брюховецький намагався пручатися, але його власне військо відмовилося від нього й перейшло на бік [Дорошенка]... — у травні 1668 р. П.Дорошенко вирушив на Лівобережну Україну. До нього приєдналися майже всі лівобережні полки. В Опішні відбулася зустріч І.Брюховецького з П.Дорошенком, а згодом, 7 червня, І.Брюховецький загинув від рук козаків (*Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 186–195).

...московські війська, що рушили на Україну проти Брюховецького, після такого несподіваного обороту ретирувалися за кордон... — за свідченнями Самійла Величка, П.Дорошенко попередив князя Григорія Ромодановського про наступ на московські позиції козаків і татар з-під Опішні, і тому московські війська відійшли. Самовидець навпаки вказує, що між козаками і татарами, з одного боку, і московським військом, з іншого, відбувалися сутички в районі Котельви і Путивля в червні 1668 р. Детальніше див.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 197–199.

Раптово він покинув Лівобережну Україну й виїхав (як говорили, при чутті про зраду дружини) — головна причина відходу П.Дорошенка з Лівобережної України полягала в нападі польських військ, чим було порушено Підгаєцькі домовленості 1667 р. між Річчю Посполитою та П.Дорошенком, на Паволоцький та Кальницький полки, а також у масштабному наступі на Брацлавщину й Київщину. 8 червня П.Дорошенко, обраний на козацькій раді гетьманом “по обидва береги Дніпра”, на початку липня вже прибув до Чигирини. Детальніше див.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. —

С. 199–200; *Чухліб Т.В.* Гетьманування Петра Дорошенка. — С. 48. Звістка про те, що Дорошенкова дружина “скочила через плот з молодшим”, що стало нібито головною причиною поспішного відступу 8 липня гетьмана з Лівобережної України, належить неприхильному до нього літописцю Самовидцю (Роману Ракушці-Романовському). Це свідчення увійшло в історіографію, підтримане істориками ХІХ ст. загалом та М.Грушевським зокрема. Першим, хто спростував цю тезу, був Микола Петровський, з ним згодився й Д.Дорошенко (*Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 199–200).

Цей від'їзд підбадьорив московських воєвод, московські війська перейшли границю України... — після відходу П.Дорошенка до Чигирин Г.Ромодановський розпочав наступ на Чернігівщину. У вересні 1668 р. він захопив Ніжин і Чернігів, порозумівшись з наказним гетьманом Дем'яном Многогрішним. Однак, побоюючись наступу татар з козаками під командою Григорія Дорошенка, він відступив до Путивля (*Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 212–213).

...чернігівський полковник Дем'ян Многогрішний місцевою старшиною був проголошений “гетьманом сіверським”... — на старшинській раді в Новгород-Сіверському, що відбулася 17 грудня 1668 р., Д.Многогрішного проголосили “сіверським гетьманом”, що засвідчило про відхід Дорошенкового наказного гетьмана від політичної лінії останнього.

...московський уряд вирішив поладити з Многогрішним, який у своєму важкому становищі змушений був бути податливішим — Дем'ян Многогрішний під тиском промосковськи налаштованої старшини та вищого духовенства, особливо чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, змушений був розпочати переговори з Г.Ромодановським, наслідком яких стало підписання Глухівських статей та проголошення Д.Многогрішного 19 березня 1669 р. гетьманом Лівобережної України.

На боці [Дорошенка] певний час залишалися південні лівобережні полки... — найдовше вірність П.Дорошенкові зберігали Полтавський та Миргородський полки, однак 15 травня 1670 р. Полтавський полк присягнув московському цареві й Д.Многогрішному (*Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 285–286).

с. 261 ...[Острозький договір 1670 р.] — проводячи політику полівасалітету, присягнувши турецькому султану 1668 р., П.Дорошенко намагався окреслити свою васальну залежність від короля, однак на умовах широкої автономії для Українського гетьманату на Правобережній Україні. У травні 1670 р. комісія, що розглядала ці умови гетьмана в місті Острозі, відкинула їх, а натомість 2 вересня того ж року підписала угоду з противником П.Дорошенка Ханенком (Острозька угода) на основі Слободищенського трактату (*Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України. — С. 81–82, 107–108; *Його ж.* Гетьманування Петра Дорошенка. — С. 51–52).

[Дорошенко] зробив ще спробу пошукати опори у великого курфюрста пруського... — інший напрям зовнішньої політики П.Дорошенка, а саме можливість підлеглості Українського гетьманату бранденбурзькому курфюрсту Фрідріху-Вільгельму, на думку Т.Чухліба, був лише тактичним ходом гетьмана задля тиску на Річ Посполиту і «з метою отримання від неї більших “привілеїв і вольностей”» (*Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України. — С. 84).

...в 1671 р. [Дорошенко] звернувся до нього із пропозицією підтримати його кандидатуру на польський престол... — П.Дорошенко 28 березня 1671 р. написав лист до Фрідріха-Вільгельма, де йшлося про підтримку кандидатури курфюрста на польського короля, проте він був перехоплений польською стороною і не дійшов до адресата. Детальніше див.: *Кревецький І.* Під протекцію курфюрста. До історії політики П.Дорошенка // Привіт Іванови Франкови в сорокліте його письменської праці 1874–1914. — Львів, 1914. — С. 127–136 (тут також публікація листа в оригіналі та перекладі на українську мову); *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 344–347; *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України. — С. 84.

...обіцяв йому новий похід султана для завоювання Лівобережної України — плани П.Дорошенка щодо завоювання за допомогою турків Лівобережної України не здійснилися. Гетьман розчарувався у політиці Османської імперії щодо Українського гетьманату і фактично з 1672 р. розпочав відхід від османської протекції, що завершився влітку 1675 р. (Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України. — С. 84–85, 88).

...польський уряд почав агресивну війну з турками, що закінчилася ефективною перемогою під Хотинном — у битві під Хотинном у 1673 р. польські війська під командуванням коронного великого гетьмана Яна Собеського завдали поразки турецькій армії, що й вирішило долю всієї турецько-польської війни 1672–1676 рр., яка завершилася укладанням Журавненського мирного договору 1676 р.

На початку 1674 р. лівобережний гетьман Самойлович із московським воєводою Ромодановським рушили за Дніпро... — 80-тисячне військо лівобережного гетьмана Івана Самойловича та московських військ Г.Ромодановського розпочало похід на Правобережну Україну 14 січня 1674 р. (Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 484–485).

Наддніпрянські міста стали переходити на їхній бік, відмовляючись від Дорошенка... — 2–4 лютого 1674 р. союзницькі війська захопили Черкаси, тоді ж Черкаський полк присягнув на вірність цареві. 9 лютого Самойлович і Ромодановський підійшли під Канів, вся його залога на чолі Дорошенкового генерального осавула Якова Лизогуба присягнула цареві. Інша частина війська дійшла до Чигирин, проте не штурмувала його. У лютому-березні 1674 р. усі міста й полки Правобережної України, за винятком Чигирин, де сидів П.Дорошенко, присягнули на вірність цареві. Детальніше див.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 485–490. Вдруге московські війська намагалися захопити Чигирин у липні-серпні того ж року. Вже 23 липня з'єднані загони лівобережних козаків і росіян підійшли під Чигирин, де засів П.Дорошенко з 15-тисячним військом, очікуючи приходу татар. 10–12 серпня Г.Ромодановський з І.Самойловичем відійшли до Черкас, де на другий день почався бій, що не приніс переваги жодній зі сторін. За кілька днів лівобережні козаки та московські війська поспішно перейшли на лівий берег Дніпра (Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 511–517; Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України. — С. 86).

...делегати правобережних полків з'явилися... потім у Переяслав, вибрали правобережним гетьманом того ж Самойловича... — рада, на яку з'їхалися правобережні полковники присягати царю й обирати І.Самойловича гетьманом “обох боків Дніпра”, відбулася 17 березня 1674 р. (Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 493–497).

Відмовившись раніше від пропозиції московського уряду... він тепер заявив свою згоду на таку комбінацію... — у вересні–жовтні 1673 р. цар вів переговори з П.Дорошенком про підданство останнього, пропонуючи йому гетьманство на Правобережній Україні. Дорошенко відмовлявся, настаюючи також на Лівобережжі. Переговори були безрезультатними, і 20 листопада Олексій Михайлович видав наказ Г.Ромодановському та І.Самойловичу розпочати війну з П.Дорошенком. Детальніше див.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. — С. 447–480.

с. 262 [Дорошенко] вирішив капітулювати остаточно... склав клейноди, вигорив собі повну свободу й недоторканність (вересень 1676 р.) — П.Дорошенко склав гетьманські клейноди перед І.Самойловичем та Г.Ромодановським 16 вересня 1676 р., що стало, на думку Т.Чухліба, “своєрідною відповіддю на питання вирішення династичними дворами Європи та Азії міжнародно-правового статуту України” (Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України. — С. 89).

Самойлович надав йому для проживання маєток у Стародубському полку... — П.Дорошенко отримав, за однією версією, сотенне містечко Сосниці, Мену й Березну, а за іншою — лише село Чернотичі (Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 608).

Самойлович пробував було протівитися через видані [Дорошенку] гарантії, але нарешті змушений був поступитися — детальніше про це див.: *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко*. — С. 609–621.

Йому призначили спочатку платню й відправил на воеводство у В'ятку... — перебуваючи в 1679–1682 рр. воеводою у В'ятці, П.Дорошенко отримував 1000 рублів щорічно (*Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко*. — С. 636).

...одержав маєток Ярополче у Волоколамському повіті (1 000 дворів), де й закінчив своє життя в 1698 р. — у 1684 р. цар надав П.Дорошенкові цей маєток з присілками, який знаходився на північному заході від Москви, де останній і помер 9 листопада 1698 р. Детальніше про побут колишнього гетьмана в Ярополчі див.: *Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко*. — С. 636–638.

З белетристичних творів: Марко Вовчок, “Маруся”; Костомаров, “Черниговка”; Старницька-Черняхівська, “Гетьман Дорошенко”... — йдеться про твори: *Вовчок М. Маруся*: історична повість. — К., 1930; *Костомаров Н.И. Черниговка*: была второй половины XVII в. — СПб, 1881; *Старницька-Черняхівська Л. Гетьман Дорошенко*: п'єса на п'ять дій / Друге вид. — К., 1912. До художньої літератури про П.Дорошенка також належать: *Грінченко Б. Серед бурі*: драма на п'ять дій з часів боротьби між Дорошенком і Ханенком. — Харків, 1927; *Пачовський В. Сонце Руїни*: п'єса. — Жовква, 1911; *Українка Леся*. Бояриня: драматична поема / Друге вид. — Катеринослав, 1918. А.Ф.

Полуботок Павло

Публікується за виданням: *Грушевський М. Полуботок Павел* // *Енциклопедический словарь “Русского библиографического института бр. А. и И. Гранат и К.” / 7-е, совершенно переработанное издание*. — Т. XXXII. — [М., 1915]. — Стл. 537–541.

Вибрана література про Павла Полуботка: Лазаревский А. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским? // Основа. — СПб, 1861. — Август. — С. 9–13; *Его же. Павел Полуботок // Русский архив*. — М., 1880. — Т. 1. — С. 137–209; *Милорадович Г. О роде дворян Полуботок*. — К., 1870; *Костомаров Н.И. Павел Полуботок // Русская старина*. — М., 1876. — № 3. — С. 500–525; *Акты фамилии Полуботок с 1669 по 1734 гг.: из архива гр. Г.А.Милорадовича*. — Чернигов, 1889; *Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок. Биографический очерк*. — СПб, 1903; *Я.Ш[ульгин]. Павел Полуботок, полковник черниговский: 1705–1724 гг. // Киевская старина*. — К., 1890. — № 12. — С. 522–538; *Гальковский Н. Наказный гетман Полуботок: исторический очерк*. — Лебедин, 1909; *Василенко М. Павло Полуботок. З приводу двісталітньої річниці його смерті (29. XII. 1724) // Україна*. — К., 1925. — Кн. 6. — С. 86–108; *Коваленко О. Павло Полуботок — політик і людина*. — Чернігів, 1996; *Горобець В. “Волимо царя східного...”*. Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 314–336.

М.Грушевський особі Павла Полуботка окремо присвятив дві публікації: популярний нарис у газеті “Село” за 1910 р. (*Грушевський М. Павло Полуботок // Його ж. Твори*: У 50 т. — Т. 3: Серія “Суспільно-політичні твори (1907–березень 1917)”. — Львів, 2005. — С. 312–315) та подане енциклопедичне гасло.

с. 263 Полуботок, Павло, один з найвідоміших людей української Гетьманщини XVIII ст. ... — про характеристику політичної діяльності П.Полуботка див.: *Горобець В. “Волимо царя східного...”*. Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 314–336.

Батько його, Леонтій [Полуботок], був близькою людиною до гетьмана Самойловича, одержав значні маєтки й уряд переяславського полковника — *Леонтій*

Артемович Полуботок (помер бл. 1695 р.) — військовий товариш чернігівського полку, за гетьманування Івана Брюховецького чернігівський полковий писар, а в 1671–1672 рр. чернігівський сотник. Від 1672 р., після обрання гетьманом Івана Самойловича, генеральний бунчужний. У 1678 р. вже генеральний осавул, а в 1685–1692 рр., з незначною перервою, переяславський полковник (*Мельник Л.Г.* Маєтності та скарби Полуботків // Український історичний журнал. — К., 2000. — № 5. — С. 57–59).

Але ця близькість до Самойловича потім і зашкодила йому і його синові Павлові (одруженому на племінниці Самойловича)... — Л.Полуботок зблизився з гетьманом Іваном Самойловичем, властиво, через шлюбу 1680 р. свого сина Павла з племінницею гетьмана, дочкою лебединського священника і сестрою гадяцького полковника Михайла Самойловича Євфимією Василівною Самойлович (*Модзалевский В.* Павел Леонтьевич Полуботок. Биографический очерк. — СПб, 1903. — С. 3). З отриманням булави Іваном Мазепою Л.Полуботок лише ненадовго втратив полковництво і разом з іншою старшиною, яка підтримувала І.Самойловича, був заарештований, однак згодом звільнений та надалі утримував свої, передусім маєткові, позиції (*Мельник Л.Г.* Маєтності та скарби Полуботків. — С. 58).

Не тільки Леонтій П[олуботок] втратив своє полковництво й маєтності... — уряд переяславського полковника Л.Полуботок втратив 1692 р. через опозицію до Івана Мазепи, який запідозрив переяславського полковника в намаганнях отримати гетьманство, та через стосунки з татарами і їхнім ставлеником на гетьманство Петриком. У тому ж році Полуботкам забрано “все маєтності, старье и ныне вновь данные”, але згодом універсалом І.Мазепи від 23 листопада 1693 р. повернуто їх більшу частину (*Мельник Л.Г.* Маєтності та скарби Полуботків. — С. 59).

...відразу отримав високе призначення — чернігівське полковництво — чернігівське полковництво П.Полуботок отримав у 1705 р., після смерті свого попередника на цьому уряді Єфима Лизогуба (*Мельник Л.Г.* Маєтності та скарби Полуботків. — С. 60).

...П[олуботок] був серед небагатьох представників вищої старшини, нічим не замішаних у шведську аферу — відстороненість П.Полуботка від політичної діяльності І.Мазепи є закономірною з огляду на упереджене ставлення останнього до його батька, а також до нього самого. Тому чернігівський полковник закономірно не підтримав шведської орієнтації гетьмана, і лише тому зберіг свої владні та маєткові позиції після 1709 р.

Старий, позбавлений енергії, Скоропадський у нормальних умовах не міг би витримати конкуренції з П[олуботком]... — старшинська рада відбулася 6 листопада 1708 р., на якій присутніх було лише чотири з десяти полковників І.Мазепи. Остаточне рішення щодо затвердження гетьмана приймав Петро І, який зупинив свій вибір на стародубському полковникові Іванові Скоропадському, резюмуючи, що Полуботок “очень хитер и может Мазепе уравниваться” (*Горобець В.* “Волимо царя східного...” — С. 316).

...П[олуботок] одержав найбагатші маєтки... — Петро І двома жалуваними грамотами від 14 листопада і 22 грудня 1708 р. надав П.Полуботку маєтки його шурина гадяцького полковника Михайла Самойловича — села Михайлівка, Озак, Буймер, Грунь (Сумського полку), конфісковані в Івана Обидовського, родича Івана Мазепи, Коровинці (Лубенського полку), а також другою грамотою отримав містечко Любич у Чернігівському полку. Надані маєтності нараховували близько двох тисяч дворів (*Модзалевский В.* Павел Леонтьевич Полуботок. — С. 5–7). П.Полуботок став найбагатшою людиною Гетьманщини, проводив стосовно І.Скоропадського незалежну політику, як, зрештою, всі тогочасні полковники. Користаючись можливістю збагачувався, в Чернігові оточив себе двором, зблизився у 1714 р. з впливовою дружиною Скоропадського Настасією, одруживши свою дочку з племінником гетьманши Яковом Марковичем. Детальніше про маєтності П.Полуботка після 1708 р. див.: *Мельник Л.Г.* Маєтності та скарби Полуботків. — С. 61–67.

Скоропадський перед смертю (3 липня 1722 р.) “правління справ” доручив П[олуботку]... — після смерті І.Скоропадського Сенат доручив до часу обрання нового гетьмана керувати справами Гетьманщини П.Полуботку та генеральній старшині. Вибори нового гетьмана мали відбутися після повернення Петра І з перського походу, учасником якого був і миргородський полковник Данило Апостол — головний конкурент П.Полуботка на гетьманство (*Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок.* — С. 9–10; *Горобець В.* “Волимо царя східного ...”. — С. 317).

...П. Толстой... — Петро Толстой, зять І.Скоропадського, перший росіянин, призначений у 1719 р. на уряд полковника (*Горобець В.* “Волимо царя східного ...”. — С. 285).

...створено установу “Малоросійської колегії”... під началом бригадира Вельямінова... — *Вельямінов Степан Лукич* (1670—після 1736) — президент Малоросійської колегії 1722–1727 рр., проводив цілеспрямовану політику обмеження автономних прав Гетьманщини, використовуючи її економічні та людські ресурси на загальноімперські потреби. Переводив судочинство та діловодство на російський зразок, зарекомендував себе на цій посаді, за що в 1726 р. отримав чин генерал-майора. Про заснування, склад, підпорядкування, організацію й діяльність “Малоросійської колегії” див.: *Горобець В.* “Волимо царя східного ...”. — С. 287–408.

с. 263–264 ...якій поручалося весті українські доходи, наглядати за гетьманською адміністрацією, приймати скарги на всі судові та адміністративні установи України — інструкція, якою керувався С.Вельямінов, передбачала три головних пункти: 1) приймати і вирішувати скарги на рішення усіх адміністративних та судових установ Гетьманщини; 2) упорядкувати грошові та хлібні побори з метою збору їх у царську казну, оплачуючи з цих грошей службу компанійських та сердюцьких полків; 3) слідкувати за тим, щоб козаки і селяни не були обтяжені працею з боку полкової і сотенної адміністрації. Однак повноваження, надані “Малоросійській колегії”, не виконувалися, наприклад, через відсутність права у С.Вельямінова звільняти і призначати полковників, що фактично звільнювало його вплив на полкову і сотенну адміністрацію, а також судову систему Гетьманщини. Тому “Малоросійська колегія” зосередилася на вирішенні фінансових справ, а саме упорядкуванняні податкової системи, з метою збільшення прибутків у царську казну (*Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок.* — С. 14, 18–19).

с. 264 Відкриття діяльності нової установи збіглося з початком правління П[олуботка] (липень 1722 р.) — С.Вельямінов приїхав до Глухова вже 16 липня, тобто на тринадцятий день після смерті І.Скоропадського.

П[олуботок], з одного боку, намагався гальмувати дії Вельямінова своїми універсалами, розпорядженнями, інструкціями — наприклад, універсал П.Полуботка від 19 серпня 1722 р. про заборону використання козацької праці у приватних маєтках старшини та вимагання грошових оплат при судових скаргах не виконувалися через протидію як самого П.Полуботка, так і більшої частини полкової старшини. Інші перешкоди стосувалися подання точних відомостей, з кого і в яких обсягах збирати податки (особливо тютюнову і медову десятину). Також 13 грудня П.Полуботок видав універсал про заспокоєння селян, чим фактично паралізував роботу С.Вельямінова щодо протидії зловживанням старшиною селянською працею (*Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок.* — С. 15–22, 30).

...колективними скаргами й петиціями намагаючись створити враження, що нові порядки викликають невдоволення — першою скаргою П.Полуботка до Сенату на дії С.Вельямінова стала інструкція останнього збирати податки з маєтностей старшини. Скарга була задоволена і тим самим обмежені права С.Вельямінова (*Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок.* — С. 21–27; *Горобець В.* “Волимо царя східного ...”. — С. 321–324).

Але Петро рішуче не погоджувався на вибір гетьмана й скінчив тим, що заборонив докучати в цій справі — про це він видав указ від 23 червня 1723 р. (Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок. — С. 57).

Полковники підтримували П[олуботка] слабо — серед них було багато особистих ставлеників царя — станом на 1722 р. з десяти урядів полковників Гетьманщини чотири перебували вакантними. З шести полковників четверо були ставлениками царя. До них належали: лубенський Андрій Маркович, гадяцький Михайло Милорадович, прилуцький Гнат Галаган і київський Антон Танський. Вони поводитися незалежно у часи гетьманування І. Скоропадського, а також не визнавали влади наказного гетьмана П. Полуботка (Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок. — С. 16–17).

Особиста доповідь Вельямінова, подана царю в лютому 1723 р., спричинила за собою розширення компетенції Малоросійської колегії... — С. Вельямінов, прибувши до Москви на початку лютого 1723 р., доповів цареві про ті перешкоди, які чинить П. Полуботок, і подав “дванадцять пунктів” свого бачення покращання ефективності управління “Малоросійською колегією” в Гетьманщині. Результатом дій С. Вельямінова стало два царських укази від 27 лютого й 16 квітня. Перший передбачав призначення за бажанням козаків полковників із росіян. Другий наказ складався з низки пунктів, які скасовували адміністративну, судову та фіскальну владу старшини загалом та наказного гетьмана зокрема й передавав її “Малоросійській колегії”; див.: Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок. — С. 44–46; Горобець В. “Волимо царя східного ...”. — С. 324–326.

...вирішено було вивести козацькі полки з їх старшиною на південну границю, нібито для охорони від Криму... — указом царя від 29 квітня 1723 р. князь Михайло Голіцин призначався командиром над усіма нерегулярними військами, в тому числі й козаками, яких вивели в “поле” через нібито загрозу нападу татар (Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок. — С. 46; Горобець В. “Волимо царя східного ...”. — С. 326).

Не підозрюючи дійсного характеру цього виклику, П[олуботок] вирушив в червні до Петербурга — повідомлення про приїзд П. Полуботка з старшиною до столиці прийшло у Глухів 22 травня, а 13 червня він уже виїхав до Петербурга, куди прибув 3 серпня (Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок. — С. 47, 56).

Приїхавши, він застав питання про гетьманство вже вирішеним — царським указом від 23 червня 1723 р. наказано “не докучать” питанням обрання нового гетьмана (Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок. — С. 57).

З огляду на це він подав петицію про скасування Малоросійської колегії із заміною її “генеральним судом із семи осіб”... — чолобитні такого змісту П. Полуботок подав 13 вересня. Петро I наказав своїй довірній особі Олександрю Румянцеву провести розслідування, чи дійсно прохання старшини підтримували козаки і селяни (Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок. — С. 58–59; Горобець В. “Волимо царя східного ...”. — С. 330).

с. 265 Воно було ще посилене присилкою петицій від старшини й війська, зібраних на південній границі... — безпосередньо роздратувало Петра I подання “коломаських чолобитних” (фактично підготовлених Д. Апостолом спільно з старшиною у таборі на річці Коломак) 10 листопада, в якій повторювалися попередні прохання включно з обранням гетьмана (Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок. — С. 60; Горобець В. “Волимо царя східного...”. — С. 331).

Петро розпорядився заарештувати П[олуботка] і його товаришів і провести розслідування з приводу поданих йому петицій — арештували П. Полуботка 10 листопада 1723 р. разом з генеральним суддею Іваном Чарнишом, генеральним писарем Семеном Савичем, гадяцьким полковим суддею Григорієм Грабянкою, переяславським наказ-

ним полковником Іваном Кирпичем, стародубським наказним полковником Петром Корещьким, канцеляристами Миколою Ханенком, Дмитром Биковським, Іваном Романовичем та іншими старшинами (Памятка о сидении Полуботка с товарищами под караулом в Петербурге // Киевская старина. — К., 1901. — № 9. — Отдел II. — С. 101; *Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок.* — С. 61; *Горобець В.* “Волимо царя східного...”. — С. 331—332). О. Румянцев, який прибув до Глухова 24 листопада 1723 р. і, провівши до лютого 1724 р. розслідування по всіх полках Гетьманщини, також арештував генерального осавула Василя Жураковського, генерального бунчужного Якова Лизогуба, миргородського полковника Данила Апостола, писаря чернігівського полку Івана Янушкевича, новгород-сіверського сотника Семена Галецького, сенчанського сотника Кирила Криштофенка, старшин Петра Валькевича і Данила Забілу (*Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок.* — С. 63—64). Допити за результатами розслідування О. Румянцева розпочалися у середині вересня 1724 р., і було доведено, що чолобитні склалися без участі козаків та селян (*Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок.* — С. 65).

Через кілька років П[олуботок] помер у в'язниці 18 (або 17) грудня 1723 р. — П. Полуботок помер у Петропавловській фортеці 18 грудня 1724 р.

П[олуботок] став надзвичайно популярною особою серед малоросійського шляхетства — початок міфу про П. Полуботка закладено “Історією русів”, як патріота, а не бунтаря, якого потрактовано в компліятивному творі другої половини XVIII ст. “Кратком историческом описании о Малой России до 1765 года”. Автор другого твору відстоював офіційні позиції, тоді як перший написаний особою з автономістського середовища української старшини другої половини XVIII ст. Популярною постать П. Полуботка в середовищі козацької старшини стала в середині XVIII ст., коли в неї, за словами Миколи Василенка, «виявився інтерес до “прав и привілегий”, до відновлення і захисту їх» (*Василенко М. Павло Полуботок. З приводу двісталітньої річниці його смерті (29. XII. 1724)* // Україна. — К., 1925. — Кн. 6. — С. 84).

П[олуботок] нібито звернувся до присутнього государя зі сміливою промовою... — легенда про промову П. Полуботка в присутності Петра I в день його арешту 10 листопада 1723 р., яку навів автор “Історії русів”, є насправді вигадкою (*Модзалевский В. Павел Леонтьевич Полуботок.* — С. 67). Після “Історії русів” промова П. Полуботка конспективно подана у творі про українських козаків німецького офіцера, який перебував тривалий час на російській службі, Жана-Бенуа Шерера, виданого 1787 р. Від цього автора її переказав Д. Бантиш-Каменський у виданій 1822 р. “Історії Малої Росії”, а також Микола Маркевич в “Історії Малоросії” (1842 р.), однак її він передрукував з рукописної копії “Історії русів”. Як Д. Бантиш-Каменський, так і М. Маркевич, а також Микола Костомаров (останній, хто це робив), позитивно характеризували політичну позицію П. Полуботка, не відходячи від трактування автора “Історії русів” (*Василенко М. Павло Полуботок.* — С. 83—88). Вперше критично щодо легенди про промову П. Полуботка перед Петром I, сказану 10 листопада 1723 р., й загалом про політику наказного гетьмана висловився Олександр Лазаревський у 1861 р. Історик переконаний, що наказний гетьман її не виголошував, і, зрештою, не міг цього зробити — це вигадка автора “Історії русів” (*Лазаревский А. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским?* // Основа. — СПб, 1861. — Август. — С. 9—13). За словами М. Василенка: “Критика Лазаревського нищила традицію” (*Василенко М. Павло Полуботок.* — С. 86). За О. Лазаревським слідували Яків Маркович та Вадим Модзалевський (*Василенко М. Павло Полуботок.* — С. 88—89).

...коли государеві сповістили про тяжку передсмертну хворобу П[олуботка], він сам прийшов у його темницю, щоб з ним попрощатися... — таке усне оповідання наводить Д. Бантиш-Каменський, вказуючи, що коли П. Полуботок відмовився від ліка-

ря, присланого царем, Петро I прийшов до нього, щоб умовити лікуватися (*Василенко М. Павло Полуботок*. — С. 108).

...*(це легендарне передсмертне побачення Петра з П[олуботком] було зображене потім на популярній картині художника Волкова)* — йдеться про картину російського художника Василя Волкова “Імператор Петро I відвідує ув’язненого наказного гетьмана Полуботка в 1724 р.”. Про критичні зауваження на адресу художника, який не врахував, виконуючи її, історичних реалій, а користувався застарілими відомостями, почерпнутими з “Історії Малої Росії” Дмитра Бантиш-Каменського, див.: Полуботок в “оковах” // *Киевская старина*. — К., 1902. — № 4. — Отдел II. — С. 11–13.

А.Ф.

Козацтво на Україні

Публікується в українському перекладі за виданням: *Грушевський М.* Козачество на Украине // *Энциклопедический словарь “Русского библиографического института бр. А. и И. Гранат и К.” / 7-е, совершенно переработанное издание*. — [М., 1914]. — Т. XXIII. — Стл. 106–118.

с. 266 *внаслідок цілого ряду спустошливих походів, розпочатих кримським ханом Менглі-Гіреєм в інтересах його союзника, великого князя московського, на старі київські й переяславсько-чернігівські землі* — за часів правління на ханському троні Менглі-Гірея (1466–1515) ці походи та напади на українські прикордонні землі відбувалися після укладання союзницьких відносин Кримського ханства з Великим князівством Московським у середині 70-х років XV ст. та у зв’язку із потраплянням у васальні відносини до Туреччини у 1475 р. Після захоплення та знищення Києва у 1482 р. такі походи за здобиччю та ясиром проводилися майже щороку (до 1556 р. відбулося понад 80 нападів), див.: *Дашкевич Я.Р.* Ясир з України (XV—перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // *Український археографічний щорічник*. Н.С. — К., 1993. — Т. 2. — С. 40–47.

...*страх зустрічі з татарськими наїзниками витіснявся жагою здобичі й військовим молодечством (див. також Запоріжжя)*... — це гасло також написав М.Грушевський, див.: *Запоріжжя і Запорізька Січ (Січа)* // *Твори: У 50 т.* — Львів, 2007. — Т. 8: Серія “Історичні студії та розвідки (1906–1916)”. — С. 342–349.

с. 267 *У 1493 р. черкаський намісник (або староста) князь Богдан Глинський з козацтвом] напав на татарських людей, взяв і зруйнував Очаків*... — князь Богдан Глинський — намісник черкаський (1488–1495) і путивльський (1495–1497). Під час нападу на новозбудований татарами Очаків у 1493 р. він також побив і захопив у полон 64 татар і здобич на суму 30 тис. “алтин”; тоді ж він захопив московського посла Суботу, що їхав до Криму з Волощини, див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 59, 90.

...*найбільшу популярність на цьому поприщі здобув кайівський і черкаський староста Остафій Дашкович (див.)* — див. публікацію *М.Грушевського* у нашому виданні на с. 251.

Найдавніше відомий із цих проектів відноситься до початку 1520 р. ... — на сеймі у Торуні в 1520 р. був затверджений новий план оборони, який роз’яснила ординація від 28 квітня 1520 р., за якою була встановлена “поточна оборона” в три лінії: передова сторожа; загоны безпосереднього прикриття Поділля між Кам’янцем і Хмільником і головні сили в районі Буська—Олеська, але через неохоту польської шляхти до понесення військових затрат він не був реалізований, див.: *Леп’явко С.* Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). — Запоріжжя, 2001.

Також безрезультатним залишився аналогічний проект, запропонований Остафієм Дашковичем на сеймі в 1533 р. — Остафій Дашкович на Пйотрківському сеймі 1533 р. запропонував організацію регулярної сторожової служби, що складалася б з 2 тис. чоловік для захисту перевозів на Дніпрі, кількасот чоловік кінноти для перевезення провіанту. Цей план також передбачав побудову кількох замків на дніпровських островах. Але уряд не бажав витрачати кошти на укріплення, віддалені від заселеної території на значній відстані, див.: *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану, друга половина XV—середина XVII ст. — К., 2006. — 2-ге вид. — С. 64.

...розпорядження уряду про реєстрацію козаків, зроблене в 1541 р. старостам наддніпрянських замків — так, відомо, що 1541 р. Сигізмунд I надіслав черкаському старості князю Андрієві Пронському грамоту з застереженням про козацькі походи на татарські улуси. Згодом до Черкас прибув представник великого князя Стрет Солтанович для складання козацького реєстру, проте в джерелах не збереглося результатів цих заходів, див.: *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану, друга половина XV—середина XVII ст. — С. 64.

с. 268 ...потрібно відзначити діяльність в 1550-1560 рр. князя Дмитра Вишневецького-Байди (див. ХХ, 522)... — окреме гасло про Дмитра Вишневецького не було написане для "Енциклопедичного словника", але про нього М.Грушевський коротко пише в гаслі про Запоріжжя та Запорізьку Січ; див. також його окрему публікацію про особу князя Дмитра Вишневецького в історії та белетристиці: Байда-Вишневецький у поезії і історії // *Записки Українського наукового товариства в Києві.* — К., 1909. — Т. 3. — С. 108–139 (передруки праць у: *Твори: У 50 т.* — Львів, 2007. — Т. 8: Серія "Історичні студії та розвідки (1906–1916)". — С. 342–349, 90–115).

Перша така реформа була обіцяна урядом у його грамоті до козаків 1568 р. і потім здійснена в 1570–1572 рр. — польський король Сигізмунд Август (1533–1572) у 1568 р. видав грамоту з пропозиціями козакам служити на королівській службі. Процес реалізації проекту тривав кілька років, і в результаті в грамоті від 5 червня 1572 р. Сигізмунд Август підтвердив розпорядження коронного гетьмана Юрія Язловецького про набір 300 козаків на державну службу. Важливою складовою цього документа стало призначення шляхтича Яна Бадовського старшим і суддею над низовими козаками, що фактично започаткувало визнання державою судового імунітету козацтва, див.: *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану, друга половина XV—середина XVII ст. — С. 65–66.

с. 269 У цьому напрямі реформа 1570 р. знайшла своє продовження в подальших реформах Баторія, що одержали спеціальне значення в пізнішій козацькій традиції, і наступних заходах польського уряду в тому ж дусі — М.Грушевський досить скептично ставився до спеціального виокремлення значення "Баторієвих вольностей" для розвитку козацького стану, що було помітно в історіографії кінця ХІХ—початку ХХ ст., див. його детальний огляд літератури з цього питання: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 577–579. Найповнішу розробку цієї проблеми в історіографії зробив учень М.Грушевського, див.: *Крип'якевич І.* Козаччина і Баторієві вольності // *Жерела до історії України-Руси.* — Львів, 1908. — Т. 8: Матеріали до історії українського козацтва / Вид. І.Крип'якевич. — Т. 1. — С. 1–46.

... "верховним начальником" козаків був призначений черкаський і канівський староста князь Вишневецький — йдеться про Михайла Олександровича Вишневецького (1529–1584), що був канівським і черкаським старостою у 1559–1580 рр., київським каштеляном — у 1581–1584 рр., див.: *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця ХІV до середини ХVІІ ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 109, 117, 300.

Подальша грамота 1582 р. роз'яснила зміст "вольностей", якими повинні були користуватися "низові козакі" ... — за грамотою польського короля Стефана

Баторія від 1582 р., спрямованою до українських воєвод та староств, розширився юрисдикційний імунітет козацького стану: була введена заборона для місцевих урядників розтягувати свою владу та повноваження на козаків, які перебувають на державній службі та беруть платню від держави; без відома козацького старшого не можна було карати та саджати в тюрму козаків, накладати податки та повинності, забирати майно в померлих тощо, детальніше див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VII. — С. 157–158.

с. 271 ...присутність у к[озацьких] рядах досить великої кількості дрібної шляхти підтримувала ці домагання — сучасний дослідник Сергій Леп'явко, детально розробивши, оживив боярську теорію походження козацтва, див. його основні праці: *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996; *Його ж.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999; *Його ж.* Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). — Запоріжжя, 2001.

с. 272 Переглядаючи перепис коронних маєтків, зроблений у 1616 р., ми зустрічаємо на кожному кроці численні маси "показачившихся"... — королівська грамота від 20 січня 1616 р. згадує про значну чисельність козаків — до 40 тис. осіб, причому їхнє зростання не припиняли жодні королівські комісії та сеймові ухвали, див.: *Жерела до історії України-Руси.* — Львів, 1908. — Т. 8: Матеріали до історії української козащини / Вид. І. Крип'якевич. — Т. 1. — С. 167; *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану, друга половина XV—середина XVII ст. — С. 78.

На цьому ґрунті створюються більш-менш тісні зв'язки к[озацтва] із представниками верхніх прошарків українського суспільства — духівництвом... — сучасний дослідник Сергій Плохій провів ґрунтовний перегляд історії українського козацтва XVI—початку XVIII ст. через призму релігійних взаємин того часу, див. його монографію: *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2006. — 2-ге вид.

с. 273 Історія цієї боротьби, однак, входить уже в історію політичних і соціальних відносин України XVII—XVIII ст. (див. Україна) — див. публікацію цього гасла авторства М. Грушевського у нашому виданні на с. 274–334.

М.К.

Україна. Історія

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Украина. История // Энциклопедический словарь "Русского библиографического института бр. А. и И. Гранат и К." / 7-е, совершенно переработанное издание. — [М., 1935]. — Т. XLII. — Стл. 119–210.

с. 274 Перша історична звістка, що ми маємо про їхнє розселення [українського народу. — М.К.] на українській території, стосується кінця IV ст., коли рух гунської орди в Європу в 370-х рр., яка розтросила остаточно іранські (аланські) орди східного Чорномор'я й державу Германаріха... — М. Грушевський запропонував оригінальну концепцію початків українського народу, за якою виступає на історичній карті у IV ст. під іменем південнослов'янського племені антів. Це наприкінці XIX ст. Грушевський виробив основні тези цієї концепції у статті про антів, детальніше їх розглянув у першому томі "Історії України-Руси" (1898), див.: *Анти.* Уривок з "Історії України-Руси" // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2004. — Т. 6: Серія "Історичні студії та розвідки (1895–1900)". — С. 452–464. Сучасні дослідники суперечливо ставляться до цієї концепції. Пам'ятки матеріальної культури антів виявили археологи як на території України, так і Румунії, Болгарії, Чехії, Словаччини. Ймовірно, що анти заклали основи також й південних та західних слов'ян. Існує ще кілька точок зору на

антів як кавказьких аланів, причорноморських готів тощо, див.: *Struminski B. Were the Antes Eastern Slaves? // Harvard Ukrainian Studies. — Harvard, 1979/1980. — Vol. III/IV. — Pt. 2. — P. 786–796; Брайчевський М. Михайло Грушевський та археологія // Український історик. — Нью-Йорк; Торонто; К.; Львів, Мюнхен, 1991–1992. — № 3/4; 1/2. — С. 200–217; Домбровський О. Проблема антів у М. Грушевського // Там само. — С. 218–228; Порре А. Editor's addition // Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. — Edmonton; Toronto, 1997. — Vol. I. — P. 420.*

с. 276 *Не зупиняючись тут на історії утворення Київської держави (про це див. у статті “Росія”)...* — ця стаття в енциклопедичному словнику братів Гранат була написана у радянські часи — у 30-ті роки ХХ ст. — й автором тексту про утворення Київської Русі став відомий російський радянський історик Борис Греков; див.: *Греков Б. Россия (история). I. Древняя Русь // Энциклопедический словарь “Русского библиографического института бр. А. и И. Гранат и К.” / 7-е, совершенно переработанное издание. — [М., 1938]. — Т. XXXVI. — Стл. 325–402.* Цікаво, що структура цього гасла (“1. Русь под гегемонией Киева. 2. Новгород Великий. 3. Ростово-Суздальская земля”) відображає “перетікання” давньоруської спадщини на північні російські етнічні землі.

с. 277 *Це та київська “Русь”, стан купців-воїнів, яким знають його сучасні візантійські й арабські письменники IX–X ст., які надалі своє ім’я новій державі...* — М. Грушевський був рішучим прихильником автохтонного походження етноніма “Русь” та науковим опонентом його норманського походження; див.: *Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1: До початку XI віка. — С. 602–624.*

с. 279 *Земля рішуче звільняється від домагань волинських князів і займає самостійне, впливове положення в політці; але її фронт звернений на захід, на оборону від домагань польських та угорських, і її участь у політичних відносинах не виходить за межі самооборони (див. Галицьке князівство)* — про Галицьке князівство гасло у словнику написав В. Пічета, див.: *Энциклопедический словарь товарищества “Братья А. и И. Гранат и К.” / 7-е, совершенно переработанное издание. — [М., 1912]. — Т. XII. — Стл. 367–376.*

с. 282 *...місцеві громади віддавалися безпосередньо під владу Орди й, приймаючи на себе різні обов’язки у стосунку до останньої (згадується, напр., данина землеробськими продуктами), не хотіли більше знати князів, а з ними, можливо, і бояр-помічників* — Грушевський висловлює основні тези своєї теорії про безкняжу “болоховську землю”, з якими він уперше виступив у магістерській роботі про Київську землю до кінця XIV ст. (1891 р.), а потім в окремій статті “Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці” на сторінках “Записок НТШ” у 1892 р. (публікацію з оглядом літератури О. Русиною див.: *Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2003. — Т. 5: Серія “Історичні студії та розвідки (1888–1896)”*. — С. 216–242, 493–496). М. Драгоманов вступив у дискусію з тоді ще молодим дослідником “у яскраво державницькому дусі” (див.: *Дашкевич Я. Михайло Грушевський — історик народницького чи державницького напрямку? // Його ж. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. — Львів, 2007. — С. 393–394*), але М. Грушевський не змінив суттєво своєї позиції й у наступних публікаціях, про що свідчить і ця узагальнююча стаття з історії України.

с. 283 *Галицько-Волинська держава в такий спосіб залишилася замкнутою на сході приблизно на лінії Горні й повинна була відмовитися від розширення свого впливу на Подніпров’я й Східну Україну* — сучасний львівський дослідник Ярослав Книш на підставі анонімної іспанської книги “Книги знань про всі королівства”, датованої початком XIV ст., пише про потужну державу, названу Львівським королівством зі столицею у Львові. За останні роки правління Льва Даниловича та його сина Юрія Львовича вона охоплювала Київщину, більшу частину Сіверщини. З п’яти великих міст цієї

держави згадуються: Львів (на першому місці), Київ, Володимир, Пінськ та Сівер, а отже, вона могла поширюватися далі на Подніпров'я та схід, див.: Історія Львова / Ред. кол. Я.Ісаєвич, М.Литвин, Ф.Стеблій, Л.Батрак. — Львів, 2006. — Т. 1. — С. 55.

с. 284 ...*це київське князювання Олельковичів, і Волинь великого князя Сви-дрнґайла, не говорячи вже про ще примарніші "Божою милістю" володіння у різних кутах Литовської України, що дотягли до XVI ст.* — Леонтій Войтович запропонував вважати ці князювання Острозьких, Слуцьких, Вишневецьких та інших князів квазідержавними утвореннями, які продовжували державотворчу традицію княжої епохи, див. детальніше: *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XVI ст. — Львів, 1996; *Його ж.* Князівські династії Східної Європи (кінець XI—початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. — Львів, 2000.

Фактично ці князівства вже давно стали провінціями Великого князівства Литовського й були втягнені в його політичний і соціальний процес, що повів їх до уподібнення новому зразку — ладу Польської корони (див. Литовська держава) — гасло про Литовську державу написав Володимир Пичета (див.: *Пичета В.* Литовско-Русское государство // Энциклопедический словарь "Русского библиографического института бр. А. и И. Гранат и К." / 7-е, совершенно переработанное издание. — [М., 1915]. — Т. XXVII. — Стл. 221—238), якому належить багато статей з давньої історії України та Білорусі в цьому виданні. Він продовжив працю над статтями до енциклопедичного словника братів Гранат і в радянські часи (див.: *Дукор Е.Я.* Пичета Владимир Иванович: биобиблиография. — Минск, 1978).

с. 291 *В 1520-х рр. воно починає завзяту боротьбу проти різноманітних обмежень, що тяжіли на ньому, що утискували його в економічних, громадянських і національних правах; ця боротьба, що вимагала не лише великої енергії, але також і матеріальних засобів, потягнулася на багато десятків років і, незважаючи на всі невдачі, не гальмувала його енергії* — громада львівських українців у 1521 та 1525 рр. розпочала судові суперечки з міською католицькою громадою про свої економічні та релігійні права, які дискримінувала католицька більшість. Відтоді дослідники ведуть відлік "пробудження" львівського українства до національно-культурної боротьби, що активно розгорілася вже в другій половині XVI ст., див. детальніше: *Капраль М.* Національні розмади Львова XVI—XVIII ст.: соціально-правові взаємини. — Львів, 2003.

...*Львів одержав владу, офіційного представника церковних і національних українських інтересів (1539). За цим першим національним тріумфом безпосередньо йде реорганізація церковних братств Львова, здійснена в 1540-х рр.* — М.Грушевський пов'язує "реорганізацію" церковних братств Львова з датою надання львівським єпископом Макарієм (Тучапським) статутів братств Благовіщенської церкви у 1542 р. та церкви св. Миколая у 1544 р. (див.: *Крыловский А.* Львовское ставропигиальное братство. Опыт церковно-исторического исследования. — К., 1904. — С. 35—40). Проте більшість дослідників братську реформу асоціюють з 1586 р., коли статут, що був підписаний антиохійським патріархом Йоакимом, отримує відоме Успенське братство. Саме після нього братський рух масово розвинувся по багатьох містах та селах України та Білорусі, й, на думку деяких дослідників, активно сприяв прискоренню унійних процесів у середовищі Православної церкви, див.: *Гудзяк Б.* Криза і реформи: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. — Львів, 2000. — С. 193—201.

с. 296 *В основах української церкви відбулося надзвичайно небезпечне роздвоєння; — вона розділилася (1596) на Православну церкву, що залишалася в підлеглості константинопольському патріархові, й Уніатську, що прийняла католицькі догмати й підкорилася папі (див. унія)* — М.Грушевський повторив полемічно загострений випад щодо укладення Берестейської унії. Сучасні дослідники зауважують, що оцінюючи цю подію, його прихильність була на боці православних, див.: *Тимо-*

шенко Л. Берестейська унія в оцінці Михайла Грушевського // Український історик. — Нью-Йорк etc., 1996. — № 1–4. — С. 195–198. Про необ'єктивність оцінки історії унії істориком писав також: *Патрило І.* Відображення церковного життя в “Історії України-Руси” Михайла Грушевського і сучасні історіографічні дослідження // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. — Львів, 1994. — С. 178–179.

Колонізаційні й соціально-економічні умови, в яких розвивалося козацьке добичництво й потім упродовж XVI ст. з побутового явища перетворилося у важливий соціальний фактор, були з'ясовані вже в іншому місці (див. Запоріжжя й козак, ХХІІІ, 106–117) — у сьомому, останньому, виданні це гасло вийшло в авторстві М.Грушевського й мало назву “Казачество на Украине”; див. останню публікацію в українському перекладі у нашому виданні на с. 266–273.

с. 304 ...багато такого військово-промислового, козацького люду вступало також у прикордонну московську службу, так само, як і в себе вдома; інші йшли до донських козаків, як іншим часом йшли на Запоріжжя (між цими двома козацькими вогнищами, українським і великоросійським, існувало здавна тісне спілкування) — В.Брехуненко дослідив військово-політичні зв'язки українського та донського козацтва впродовж XVI–XVII ст., див.: *Брехуненко В.І.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI—середині XVII ст. — К.; Запоріжжя, 1998; *Брехуненко В.І.* Стосунки українського та донського козацтва як фактор польсько-козацьких відносин XVI—першої половини XVII ст. // Наукові записки Києво-Могилянської академії. — К., 1999. — Т. 14. — С. 24–29 та ін.

с. 308 Так був укладений у вересні 1658 р. у Гадячі трактат, що відновляв державний зв'язок України з Польщею в дусі класових і національних прагнень козацької буржуазії і надзвичайно цікавий із цього погляду (див. Гадяцька унія)... — гасло публікується в нашому виданні, див. с. 256–258.

с. 309 Виступивши як представник Запоріжжя в його суперництві з “городовим” козацтвом (власливо, — його старшиною, див. Запоріжжя, ХХ, 527)... — гасло було написано М.Грушевським й вийшло друком у 1914 р., див. передрук у: Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8: Серія “Історичні студії та розвідки (1906–1916)”. — С. 342–349.

На правому березі Дніпра відновлення залежності від Польщі й правління Хмельницького, а потім його спадкоємця П.Тетері, безсоромного кар'єриста... — про правобережного гетьмана Павла Тетерю написано надто мало праць, у яких історики об'єктивно оцінили би його діяльність. Нещодавня розвідка Я.Дашкевича дає змогу дещо інакше поглянути на суперечливу постать П.Тетері, який намагався проводити самостійну державотворчу політику в складний для країни час. З одного боку, П.Тетеря мав “нахил до магнатського способу життя”, будучи чи не найбагатшою особою на Правобережжі, проте з іншого боку — не можна заперечити його блискучі дипломатичні здібності, меценатство, зрештою, його діяльність була спрямована на державотворчість; детальніше про цю трагічну постать в історії України див.: *Дашкевич Я.* Павло Тетеря // Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. — С. 180–200.

с. 310 Незважаючи на наступні спроби відновлення колонізації й козацького ладу на Правобережжі, що вживалися і з польської, і з турецької сторони, й досягали особливо значних успіхів у Подніпров'ї й області Південного Бугу в 1680-х і 1690-х рр. завдяки діяльності козацьких полковників — Палія (див.) і його товаришів, все-таки колишнє значення, що мало в козацькому житті Правобережжя, було тепер безповоротно загублене — львівський дослідник М.Крикун опублікував детальні дослідження, присвячені вивченню обставин т. зв. згонів українського населення з Правобережжя, як у 1680-х і 1690-х рр., так і в результаті прутського

походу Петра I у 1711 р.; див.: Крикун М.Г. Матеріали про переселення народних мас з Поділля в останній чверті XVII ст. // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. — К., 1964. — № 6. — С. 63–68; Його ж. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна. — Львів, 1996. — Т. 1. — С. 42–88.

с. 312–313 *Зовнішньо вона залишалася чимсь середнім між васальною державою й автономною провінцією (атрибути державності, суверенітету, що існували на початку після приєднання і які надавали відносинам Гетьманщини до Москви характер державної унії, як її й визначають деякі державознавці... — можливо, цей фрагмент вказує на орієнтовний час написання цього енциклопедичного гасла до 1916 рр., коли М.Грушевський ознайомився з книгою І.Розенфельда про Переяславську угоду та написав рецензію. У цій публікації (у нашому виданні на с. 35–85) та наступних працях М.Грушевський схиляється до гіпотези про васальний характер стосунків країни з Москвою (див. коментарі на с. 434).*

...вона повторювала роботу польської шляхти на Україні, входила усе більше в її роль, воскрешала її традиції, відновила дію старого шляхетського права (Литовського Статуту, що діяв на Україні до козацького перевороту)... — М.Грушевський мав на увазі відомі “Права, за якими судиться український народ”, правовий збірник, укладений за гетьмана Данила Апостола, а також спроби судових реформ, які вчинялися за часів останнього гетьмана Кирила Розумовського у 50–60-х роках XVIII ст., див.: Права, по которымъ судится малороссийскій народ / Под ред. и с приложением исследования проф. А.Ф.Кистяковского. — К., 1879; Пашук А.И. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. — Львів, 1967.

с. 314 *...союз українських автономістів, укладений зі Швецією в половині XVII ст., висунувся перед їхніми епігонами як свого роду політичний заповіт, і старшина вирішила піти за цим закликком, а за нею, під її тиском, після довгих колвань, повний страху й нерішучості, нарешті пішов і Мазепа — у попередній своїй статті “Шведсько-український союз 1708 р.”, надрукованій у 1909 р., М.Грушевський також писав про наступність політики урядів Хмельницького та Мазепи: “Все, що планувалося правительством Хмельницького і не дійшло до кінця тоді, спало як моральний обов’язок на його потомків, старшину 1700-х років” (Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8: Серія “Історичні студії та розвідки (1906–1916)”. — С. 127). У концепції автора гетьман Іван Мазепа виступає пасивним гравцем історичного процесу, а до союзу України зі Швецією його штовхали козацька старшина й історичні обставини. Наступні дослідники переважно наголошують, що в зміні політики та виникненні українсько-шведського союзу Мазепа відіграв не меншу роль, ніж старшина (див. окремі важливіші позиції: Оглоблин О. Іван Мазепа та його доба / 2-ге вид. — Нью-Йорк; К.; Львів; Париж; Торонто, 2001; Крупицький Б. Гетьман Мазепа та його доба. — К., 2003; Павленко С. Іван Мазепа. — К., 2003; Його ж. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — М., 2007 (= Життя замечательных людей: Сер. биограф.; вып. 1041)).*

с. 319 *Твори живіші, що викликали суспільний інтерес, — історичні, поетичні, суспільна сатира — залишаються невиданими (у тому числі й чудовий історичний епос, що складався в цей час у свої остаточні форми, і українська лірика) — ще в радянські часи в Україні розгорнулася широка видавнича діяльність української художньої творчості XVII–XVIII ст., див. окремі позиції: Аполлонова лютня: київські поети XVII–XVIII ст. / Упор. В.Маслюк, В.Шевчук, В.Яременко. — К., 1982; Пісні Купідона: любовна поезія на Україні XVI–початку XIX ст. / Упор. В.Шевчук. — К., 1984; Марсове поле: героїчна поезія на Україні / Упор. В.Шевчук. — К., 1988–1989. — Т. 1–2; Українська поезія середини XVII ст. / Упор. В.Крекотень, М.Сулима. — К.,*

1992; Roksolański Parnas: polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. — Kraków, 1998.

с. 322 *Польська шляхта зберегла цілком своє пануюче становище; кріпосне право в Правобережній Україні під російським пануванням, при спільній кріпосницькій атмосфері імперії, зміцніло й досягло такої напружт, якого не могло досягти раніше* — про взаємини в трикутнику “польська шляхта—російська бюрократія—українські селяни” у ХІХ ст. об’єктивно писав французький дослідник Даніель Бовуа, вважаючи їх близькими чи тотожними колоніальним стосункам; див. його книги, перекладені українською мовою: *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — К., 1996; *Його ж.* Битва за землю в Україні. 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. — К., 1998; *Його ж.* Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. — Львів, 2007.

с. 323 *...відоме звернення Капніста, “з доручення земляків”, до прусського міністра Гердуберга в 1791 р. із запитом, чи можуть українці, “доведені до розпачу тиранією”, розраховувати на допомогу й заступництво Пруссії на випадок повстання, — звернення, ймовірно, не єдине, судячи з існування, поки ще дуже глухих, вказівок на подібне звернення також і до французького уряду...* — деякі російські та англійські дослідники у ХХ ст. безпідставно намагалися поставити під сумнів особу Василя Капніста в його місії до прусського уряду в 1791 р., детально про це писали: *Оглоблин О.* Берлінська місія Капніста 1791 р. // Український історик. — Нью Йорк; Торонто, etc., 1974. — № 1–3. — С. 85–103; *Дашкевич Я.Р.* Берлін, квітень 1791 р.: місія В.В.Капніста. Її передісторія та історія // Український археографічний щорічник. Н.С. — К., 1992. — Т. 1. — С. 220–259 (= *Дашкевич Я.* Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. — Львів, 2007. — С. 205–246). Останнє дослідження Вадима Ададунова про “українське питання” в діяльності французького уряду на початку ХІХ ст. не дає відповіді про існування таких контактів у цей час, див.: *Ададунов В.* “Наполеоніда” на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку ХІХ століття. — Львів, 2007.

с. 326 *...його шанувати й поклонятися перед ним, то київський гурток (т. зв. Кирило-Мефодіївське братство; див.)...* — це гасло в енциклопедії написав В.Семевський, див.: Енциклопедический словарь товарищества “Братія А. и И. Гранат и К.” / 7-е, совершенно переработанное издание. — [М., 1914]. — Т. XXIV. — Стл. 151–155.

с. 328 *Зрештою, свідомість безвиході у зв’язку з поразками Австрії, що, очевидно, не передвіщали їй взагалі тривалого існування, у середовищі клерикально-бюрократичної української інтелігенції виливається в політичне й культурне русофільство, або москвофільство...* — М.Грушевський згадує про поразку Австрії у війні з Пруссією в 1866 р., що в Галичині обернулася утвердженням польської автономії з обранням нового намісника, графа Агенора Голуховського (1812–1875). Ці обставини підштовхнули лідерів москвофільського руху до відкритого проголошення у тому ж 1866 р. на шпальтах своєї преси тези про культурну та історичну єдність галицьких українців і росіян, див.: *Андрусяк М.* Нариси з історії галицького москвофільства. — Львів, 1935; *Москвофільство:* документи і матеріали / Вступна стаття, коментарі та добірка документів Олексія Сухого. — Львів, 2001.

с. 334 *У згаданому вже виданні “Український народ в его прошлом и настоящим” у т. III повинні з’явитися огляди української літератури, мистецтва, економіки* — це видання, у якому взяв участь М.Грушевський, вийшло тільки в двох томах у 1914–1916 рр., хоча заплановано було чотири томи. Йому належать редакція першого тому та історичні розділи в ньому: “Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения” (т. 1, с. 1–37), “История украинского народа” (т. 1, с. 38–380).

М.К.

Додаток II: НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ НАРИСИ (1908–1923)

Вѣра и релігійнѣ обряды наших предкѣв

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Вѣра и релігійнѣ обряды наших предкѣв // *Бирчак В.* Руська читанка для III класу гімназійноѣ и горожанських шкѣл. — Прага, 1923. — С. 35–37. Передрук зі скороченнями, стилістичними змінами фрагмента параграфу “Вдача, звичаї й віра” за виданням: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1918. — С. 40–42.

с. 336 *Грецькій историк Прокопій оповѣдає* — Прокопій Кесарійський у своїй “Історії” пише: “Єдиного бога, що молонню насилає, узнають єдиним владикою всіх і жертвують йому корів і всяку худобу” (*Грушевський М.* Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини IX віку // *Його ж.* Твори: У 50 т. — Т. 6.: Серія “Історичні студії та розвідки” (1895–1900)”. — Львів, 2004. — С. 19).

с. 336–337 *Арабській подорожник описав, як бачив похорон купця з наших краѣв в 922 році* — цим арабським мандрівником був Ахмед Ібн-Фадлан, який у 922 р. відбув посольство до короля камських болгар Альмаса з метою запровадження ісламу в Болгарії. На думку дослідників, відомості, які подає Ахмед Ібн-Фадлан, є звітом його подорожі своєму зверхнику багдадському халіфу Муктадиру, який зберігся у фрагментах у творі арабського енциклопедиста Якута ар-Руша “Алфавітний перелік країн” (*Ковалевський А.* Книга Ахмеда Ібн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Статті, переклад і коментарі. — Харків, 1956. — С. 9–37). Опис поховального обряду в слов’ян, очевидцем якого став Ібн Фадлан, див.: *Грушевський М.* Віймки з жерел до історії України-Руси. — С. 45–49.

А.Ф.

Підкарпатська Русь в давнинѣ

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Підкарпатська Русь в давнинѣ // *Бирчак В.* Руська читанка для III класу гімназійноѣ и горожанських шкѣл. — Прага, 1923. — С. 35–37. Передрук зі стилістичними змінами фрагмента VII розділу “Галичина і Угорська Русь” за виданням: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. II: XI–XIII вік. — 2-е розширене вид. — Львів, 1905. — С. 487–489.

с. 338 *Похід угорського короля Володислава Святого и вже зовсѣм певну участь єго наступника Коломана в війнѣ Святополка з Ростиславичами...* — похід угорського короля Володислава Святого на Галичину відбувся перед його смертю у 1095 р., а Коломан 1099 р. взяв участь у війні Святополка з Ростиславичами, в якій два перших зазнали поразки (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. II: XI–XIII вік. — С. 413–414).

...німецькій лѣтописець називає єго “князем руським” (Heinricus Stephani regis filius, dux Ruizorum...) — йдеться про згадку німецького хроніста від 1031 р. про володіння угорським королем Генрихом руськими землями (*Annales Hildesheimenses / Ed. G.H.Pertz // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.* — Т. III. — Hannoverae, 1839. — Р. 98).

с. 339 (*Nuntius ad regem [до угорського короля] dirigitur, qui tunc in marchia Ruthenorum morabatur*) — йдеться про згадку в: *Vita Chundari regis / Ed. G.H.Pertz // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.* — Т. XI. — Hannoverae, 1854. — Р. 74.

А.Ф.

Грецькі колонії на Україні

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Грецькі колонії на Україні // *Крушельницький А.* Руска читанка для четвертої класи середніх шкіл. — Львів, 1913. — С. 300—303. Передрук двох параграфів “Грецькі колонії”, “Степові народи” і першого абзацу параграфа “Звичаї степовиків” за виданням: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1911. — С. 26—30. Перевидання: *Крушельницький А.* Українська читанка для четвертої класи середніх шкіл / *Зладив І.Копач.* — 2-е за згодою автора змінене вид. — Львів, 1923. — С. 224—227; *Крушельницький А.* Восьма читанка для восьмого року навчання в єдиній школі; для четвертої класи старшої основної школи; для четвертої класи середніх шкіл. — 3-е вид. — Відень; К.; Львів, [1922]. — С. 367—369.

с. 340 ...оповідає історію одного скитського царя, Скіля... — йдеться про царя скіфів Скіла, який жив за грецькими звичаями, відрікшись від скіфських, за що й втратив життя, див.: *Геродот.* Історії в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки *А.О.Білецького.* — К., 1993. — С. 198—199.

с. 342 ...оповідає Геродот, наслухавшись про неї оповідань від чорноморських греків — див.: *Геродот.* Історії в дев'яти книгах. — С. 180—228.

А.Ф.

Про наш край і народ

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Про наш край і народ // *Шпоїнаровський С.* Руська читанка для першої класи шкіл середніх. — Чернівці, 1910. — С. 8—12. Передрук з видання: *Грушевський М.* Про старі часи на Україні. Коротка історія України. — СПб, 1907. — С. 3—10.

с. 345 Сказав один розумний чоловік за давніх часів, що хто не знає своєї минулості, своєї історії, то так якби до смерті зоставався дитиною — *М.Грушевський* перефразовує афоризм “Не знати історії, значить завжди бути дитиною” римського філософа та письменника *Марка Туллія Ціцерона* (106—43 р. до н.е.).

А.Ф.

Найдавніша культура українсько-руських племен

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Найдавніша культура українсько-руських племен // *Лучаковський К.* Взори поезії і прози для п'ятої класи шкіл середніх. — 2-е вид. — Львів, 1909. — С. 394—401. Передрук зі стилістичними змінами фрагмента V розділу “Матеріальна культура українських племен в часах розселення і по тім” за виданням: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. I: До початку XI віка. — Львів, 1898. — С. 244—254.

с. 346 ...т. зв. гльотики або лінгвістичної палеонтології... — йдеться про науковий метод слів і речей, тобто вивчення історії слів разом із історією позначуваних ними речей, а також реконструкція матеріальної й духовної культури внаслідок інтерпретації системи реконструйованих слів. Див., наприклад: *Мосенкіс Ю.* Проблема реконструкції мови трипільської культури. Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. — К., 2002.

с. 348 ...що її перейняли з Скитії, бо її там бачив дику Геродот... — *Геродот* згадує про насіння коноплі, яке беруть скіфи і кидають на розпечене каміння, що призводить до утворення пари. “Скити, тішучись парою, вують. Се у них замість умивання”. Насіння коноплі використовували скіфи для приготування парної, як елемент миття. Див.: *Грушевський М.* Віймки з жерел до історії України-Руси: до половини IX віку // *Його ж.*

Твори: У 50 т. — Львів, 2004. — Т. 6: Серія: “Історичні студії та розвідки (1895–1900)”. — С. 9.

...культуру цибулі й часнику у Геродотових алазонів — Геродот у IV книзі “Історії” пише: “...алазони щодо іншого подібні до скитів, але і сіють, і їдять хліб, також цибулю, часник, сочевицю і просо”. Див.: *Грушевський М.* Виїмки з жерел до історії України-Руси. — С. 4.

с. 348–349 *Неясна справа ще двох праслов'янських культурних рослин — хмелю... і ріпи... відки вони пішли і хто у кого перейняв їх ім'я...* — на думку окремих дослідників, слово *ріпа* запозичене разом з культурою з Балкан (Етимологічний словник української мови. У семи томах. — К., 2006. — Т. 5: Р–Т. — С. 96–97).

с. 349 *Груша — слово слов'яно-литовське (литовське grūšia і kriedūšia), як думає дехто, перейняте від іранців з прикавказьких країн* — думка про запозичення слова в українську з іранських мов через балто-слов'янське запозичення має також своїх прихильників (Етимологічний словник української мови. У семи томах. — К., 1982. — Т. 1: А–Г. — С. 607).

с. 350 ... “живуть в лихих хатках, селячесь далеко одні від одного та переміняючи зчаста свої осаді”, “життя провадять суворе й некультурне, як масагетти”... — цитати в перекладі М. Грушевського взяті з видання: *Coprus scriptorum historiae Byzantinae*. — [Vol. II–III]. — Vonnae, 1833–1838. Характеристику історика Прокопівського твердження про окреме проживання слов'ян і цитати див.: *Грушевський М.* Виїмки з жерел до історії України-Руси. — С. 19–20.

...напр., в оповіданні про боротьбу аварів з “словенами” в VI в. згадуються слов'янські поля і т. ін. — про це писав Меандр, див.: *Historici Graeci minores / Edidit Ludovicus Dindorfius // Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*. — Lipsiae, 1870. — Vol. II. — P. 99.

Жидівський подорожник Х в. Ібн Якуб каже, що слов'янський край дуже багатий на всякі життєві запаси, що слов'яни дуже господарні й пильнують хліборобства — *Ібрагім Ібн Якуб* — арабський мандрівник, єврей за походженням, відвідавши Русь у 60-х рр. X ст., залишив подорожні записки, зміст яких відомий завдяки твору “Шляхи і країни” арабського письменника XI ст. Аль Бекрі, восьмий уривок якого є компіляцією відомостей Ібрагіма Ібн Якуба (Известия Аль-Бекри о славянах и их соседях издал и перевел барон В. Розен // Известия Аль-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Часть 1. Статьи и розыскания А. Куника и барона В. Розена // Записки Императорской академии наук. — СПб, 1878. — Т. XXXII. — Приложение № 2. — С. 3, 11–16). “Вони (слов'яни. — А. Ф.) замешкують краї найбагатші оселями і життєвими засобами. Пильнують хліборобства і щодо здобування собі на прожиток переважають всі народи півночі”. Цитата в перекладі М. Грушевського з російської мови за виданням В. Розена. Див.: *Грушевський М.* Виїмки з жерел до історії України-Руси. — С. 89.

Араб Ібн Русте (з першої пол[овини] Х в.), оповідаючи про жнива у слов'ян, дає своїм оповіданням розуміти, що хліборобські продукти були головною стравою... — арабський географ Ібн Русте на початку X ст. написав твір “Книга дороговідних скарбів”, у якому писав: «Більше над усе сіють просо; в жнива беруть зерна проса в корці, піднімають до неба й кажуть: “Господи, ти давав нам страву, дай і тепер її досить”». Переклад М. Грушевського з російської мови за виданням: *Гаркави А. Я.* Сказання мусульманських писателів о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). — СПб, 1870. Див.: *Грушевський М.* Виїмки з жерел до історії України-Руси. — С. 50. Імператор Маврикій пише: “Є в них і безліч усяких плодів, складених купами, і найбільше — проса” (Історія України в документах і матеріалах. — Т. 1: Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть / [Упоряд. М. Н. Петровський]. — К., 1939. — С. 31). Серед згаданих двох авторів на просо як важливу посівну культуру вказує також Ібрагім Ібн Якуб (Известия Аль-Бекри о славянах и их соседях. — С. 54).

Хліб і м'ясо — се звичайна жертва руських слов'ян, по словам Константина Порфирородного... — у творі візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного (Порфирородного) (913–959) “Про управління імперією” йдеться: “Жертвують (слов'яни. — А.Ф.) живих птиць; навколо втинають стріли; інші жертвують хліб і м'ясо і що хто має, як то є в їх звичаї”. М.Грушевський подав цитату в перекладі з видання: *De thematibus et de administrando imperio // Corpus scriptorum historiae Byzantinae.* — [Vol. X]. — Bonnæ, 1840. Див.: *Грушевський М.* Віймки з жерел до історії України-Руси. — С. 73.

У Ібн Якуба є навіть досить виразна звістка про культуру овочевих дерев — Ібрагім Ібн Якуб згадує про яблуні, груші та перикові дерева: “Більша частина дерев їх країн — яблуні, грушеві й перикові дерева” (Известия Аль-Бекри о славянах и их соседях. — С. 55).

“А вси ваши городи... дѣлають нивы, своя и землю свою”, — каже до древлян Ольга — фрагмент стосується походу Ольги на Іскоростень 946 р. Обложивши його військом, простоявши ціле літо під стінами, Ольга сказала до древлян: “Чого ви хочете досидітись? Адже всі ваші городи здались мені, і згодились на данину, і обробляють ниви свої і землю свою. А ви хочете з голоду померти, не згоджуючись на данину?” (Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. — К., 1989. — С. 34.).

с. 351 Сіно стрічаємо в давніших редакціях “Руської правди” — за крадіжку сина в “Руській правді”, за Академічним списком (коротка редакція), передбачено штраф 9 кун. За Карамзінським списком (просторна редакція), окремо виведений параграф “О сене”, де сказано: “А того же села пять стожен сена: а то на всю 12 лет 60 стог сена; а стог по гривне, а то 60 гривен кунами” (Історія України в документах і матеріалах. — С. 120, 127).

В середині XII в., в опісі оборони Києва бачимо наоколо його теж огороди на велику просторонь — див.: *Летопись по Ипатскому списку.* Издание Археографической комиссии. — СПб, 1871. — С. 296.

А.Ф.

“Ясне сонечко”

Публікується за виданням: *Левицький І., Грушевський М.* “Ясне сонечко” // *Крушельницький А.* Руська читанка для першої класи середніх шкіл. — Львів, 1911. — С. 64–66. Перевидання: *Крушельницький А.* Руська читанка для першої класи середніх шкіл. — 2-е змінене вид. — Львів, 1914. — С. 50–52; *Крушельницький А.* Українська читанка для першої класи середніх шкіл / *Зладив І.Копач.* — 4-е змінене вид. — Львів, 1922. — С. 39–41.

с. 352 ...засів на київському престолі його сні Володимир, що передше князював у Новгороді — у 970 р. Володимир посаджений батьком у Новгороді, хоча від його імені князівством керував брат його матері Добриня. Князювання Володимира у Новгороді завершилися 979 р., коли він розпочав боротьбу за київський стіл зі своїм братом князем Ярополком. Після загибелі останнього 980 р. від рук спільників новгородського князя він зайняв Київ (*Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 234).

...і вихвалювали дуже грецьку віру — 986 р., окрім болгар, євреїв і німців, прислали греки філософа Кирила, який переконував князя Володимира прийняти грецьку віру (Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. — К., 1989. — С. 52–60).

...Він завоював се місто та послав до грецьких цесарів у Царгород послів із просьбою, щоб вони віддали за нього свою сестру Анию — завоювання Херсонеса, головного опорного пункту Візантії в Криму, спричинене невиконанням зобов'язання ві-

зантійського імператора укласти рівноправний договір з Володимиром та гарантувати його шлюбом з візантійською принцесою, що так був потрібний для останнього з огляду на потребу піднесення престижу Київської Русі серед її сусідів. Таке зобов'язання імператор дав у зв'язку з військовою допомогою київського князя візантійцям у боротьбі з претендентом на владу у Візантії Вардом Фокою. Через невиконання імператором даного зобов'язання Володимир здійснив похід на Херсонес і літом 988 р. здобув його. Падіння міста обумовило укладання угоди та шлюб князя з сестрою імператорів Василя II та Костянтина VIII Анною (*Войтович Л.* Княжа доба на Русі. — С. 237).

А. Ф.

Володимир і Ярослав. Християнство на Україні

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Володимир і Ярослав. Християнство на Україні // *Шпоінаровський С.* Руська читанка для першої класи шкіл середніх. — Чернівці, 1910. — С. 24–29. Передрук з видання: *Грушевський М.* Про старі часи на Україні. Коротка історія України. — СПб, 1907. — С. 21–30.

с. 354 *Ставши київським князем, Володимир позбирав усі українські землі...* — опанувавши Київ у 980 р. у боротьбі зі своїм братом князем Ярополком, який загинув у міжусобній боротьбі, Володимир 981 р. здійснив похід на Перемишль і “Червенські гради”, опанувавши прикордонні міста Побужжя. У 981–982 рр. він веде боротьбу з ятйчачами, а в 983 р. — з ятвягами. Згадані перемоги закріпили позиції нового київського князя на західних рубежах. У 984 р. Володимир розпочинає підкоряти східні племена. У 984 р. — війна проти радимичів, у 985 р. — проти Волзької Болгарії. Детальніше про політику Володимира в ранній період князювання див.: *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 232–236.

с. 356 *По Володимирі (що вмер в р. 1015) зісталось багато синів* — Володимир Великий мав дванадцять синів і три дочки. Сини: Вишеслав, Ізяслав, Святополк, Святослав, Ярослав, Мстислав, Всеволод, Станіслав, Судислав, Борис, Гліб та Позвізд, а дочки: Предслава, Добронега та третя невідома з імені (*Войтович Л.* Княжа доба на Русі. — С. 245–278).

Святополк, що сидів у Києві, почав убивати й виганяти братів з їх городів... — Святополк Володимирович, зайнявши київський стіл по смерті батька, намагався не зволікаючи закріпитися у Києві, і тому розпочав боротьбу зі своїми братами. Його слуги 24 липня 1015 р. вбили князя Бориса, а 5 вересня того ж року — також князя Гліба. Між 15 і 24 липня у битві з дружинниками київського князя на річці Опорі в районі сучасного міста Сколе Львівської області загинув третій брат Святополка древлянський князь Святослав (*Войтович Л.* Княжа доба на Русі. — С. 250–251, 255–256).

...сам він мав жінкою доньку короля шведського... — Ярослав Мудрий одружився на дочці шведського короля Олафа Шетконунга Інгігерді-Ірині (*Войтович Л.* Княжа доба на Русі. — С. 260–261).

...його син був жонатий з візантійською царівною... — син Ярослава Мудрого Всеволод у 1046 р. одружився з родичкою, а за іншою версією — дочкою візантійського імператора Костянтина IX Мономаха Марією, за іншими відомостями — Анастасією (*Войтович Л.* Княжа доба на Русі. — С. 318).

...одна донька була віддана за короля французького... — у 1049 р. дружиною французького короля з династії Капетингів Генріха I (1031–1060) стала третя дочка Ярослава Мудрого Анна (померла після 1075 р.). Про неї див.: *Войтович Л.* Княжа доба на Русі. — С. 321–322.

...друга — за норвезького... — друга дочка Ярослава Мудрого Єлизавета в 1045 р. одружилася з норвезьким принцом Гаральдом Сігурдсоном, який певний час проживав у

Києві, а в 1047–1066 рр. був конунгом Норвегії під іменем Гаральда III Сурового (*Войтович Л. Княжа доба на Русі. — С. 320*).

...сестру свою Ярослав видав за польського короля... — сестра Ярослава Мудрого Добронега між 1040 та 1042 рр. вийшла заміж за польського короля Казимира Відновника (*Войтович Л. Княжа доба на Русі. — С. 277–278*).

...угорський король теж був жонатий з українською княжною — у 1046 р. Ярослав Мудрий віддав свою найстаршу дочку Анастасію за угорського короля Андрія I, якого тоді ж обрали королем Угорщини, зрештою, значною мірою за підтримки Ярослава Мудрого (*Войтович Л. Княжа доба на Русі. — С. 311–312*).

А.Ф.

Ярослав Мудрий

Публікується за виданням: *Грушевський М. Ярослав Мудрий // Крушельницький А. Руська читанка для першої класи середніх шкіл. — Львів, 1911. — С. 67–68. Передрук зі скороченнями і стилістичними змінами параграфа “Володимир і Ярослав. Християнство на Україні” за виданням: Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. — К., 1907 — С. 21–30. Перевидання: Крушельницький А. Руська читанка для першої класи середніх шкіл. — 2-е змінене вид. — Львів, 1914. — С. 53–55; Крушельницький А. Українська читанка для першої класи середніх шкіл / Зладив І.Копач. — 4-е змінене вид. — Львів, 1922. — С. 42–44.*

с. 357 *...був священник Іларіон...* — по смерті митрополита Кирила I в 1051 р. синод єпископів без погодження з константинопольським патріархом обрав митрополитом пресвітера княжої церкви в Берестові Іларіона (*Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 268*).

А.Ф.

Татарський погром України

Публікується за виданнями: *Грушевський М. Татарський погром України // Крушельницький А. Руська читанка для другої класи середніх шкіл. — Львів, 1912. — С. 260–264. Передрук зі скороченнями та стилістичними змінами параграфа “Татарщина і король Данило” за виданням: Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1911. — С. 134–140. Перевидання: Крушельницький А. Українська читанка для другої класи середніх шкіл / Зладив І.Копач. — 2-е змінене вид. — Львів, 1920. — С. 208–213; Крушельницький А. Пята читанка для п'ятого року науки в єдиній школі; для першої класи старшої основної школи; для першої класи середніх шкіл. — 5-е вид. — К.; Відень; Львів, [1922]. — С. 320–323.*

с. 358 *При кінці XII віку об'єднав їх один із племінних вождів, Темуджін, і почав підбивати з ними сусідні племена турецькі й татарські* — Темуджін після багаторічної боротьби з сусідніми з монголами племенами нарешті в 1206 р. об'єднав під своєю владою всю Монголію і на курултаї на річці Онон проголошений кааном, тобто імператором Монголії, і прибрав собі ім'я-титул Чингізхан (*Войтович Л. Нашадки Чингіз-Хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. — Львів, 2004. — С. 80–82*).

...визначив у поход свого сина Джучі, а коли цей ухилився, послав у похід воєводу Субутая — детальніше про завоювання монголами Середньої Азії та Закавказзя на початку 1220-х рр. див.: *Войтович Л. Нашадки Чингіз-Хана. — С. 85–87*.

Битву звели над рікою Калкою... — про битву на річці Калці руських військ проти монголів, яка відбулася 30 травня–1 червня 1223 р., див.: *Войтович Л. Нашадки Чингіз-Хана. — С. 87–89*.

с. 359 ...і їх задушено, положивши під дошки, на котрі посідали потім татари обідати! — в такий спосіб загинули полонені руські князі під час битви на Калді: великий київський князь Мстислав Романович, канівський Святослав Ярославич, турівський Андрій Іванович, яненський Святослав Ярославич, дубровицький Олександр Глібович і несвізький Юрій Ярополкович (*Войтович Л.* Нащадки Чингіз-Хана. — С. 88–89).

Взяли приступом і погромили Переяслав... — орди монголів захопили Переяслав 3 березня 1239 р., який першим став на перепоні Батигеві у поході на південні руські землі (*Літопис Руський / Переклад з давньоруської Л.Махновця.* — К., 1989. — С. 394).

...навіть владнику вбили... — йдеться про місцевого єпископа Симеона (*Літопис Руський.* — С. 394).

...військо татарське приступило під Чернігів; тутешній князь став до бою з усіма силами, але не устояв і з великими стратами мусив уступитися — Чернігів захоплено 18 жовтня 1239 р., незважаючи на опір чернігівського князя Мстислава Глібовича, який опісля битви ледве втік від монголів (*Літопис Руський.* — С. 394).

...хан Менке... — йдеться про двоюрідного брата Бату Менгу (Мунке), батьком якого був наймолодший син Чингізхана Тулі. Менгу брав участь у поході на захід монгольського війська під керівництвом Бату. У 1251–1260 рр. великий каан (хан) Монголії. Див.: *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-Хана. — С. 92, 95.

с. 360 Було це 6 грудня 1240 р. — літописну оповідь про захоплення Києва монголами див.: *Літопис Руський.* — С. 395–397.

...коло теперішнього міста Царева... — йдеться про місто Царицин, сьогоденшній Волгоград.

...Данило взяв собі Галичину, Василько — Волинь... — Василько Романович вважався волинським князем від 1238 р. і до своєї смерті у 1269 р. (*Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 494).

А.Ф.

Острог — осередок освіти на Україні

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Острог — осередок освіти на Україні // *Крушельницький А.* Руска читанка для другої класи середніх шкіл. — Львів, 1912. — С. 266–267. Передрук зі скороченнями і стилістичними змінами частини параграфа “Освітній рух” за виданням: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1911. — С. 242–245. Перевидання: *Крушельницький А.* Пята читанка для п'ятого року науки в єдиній школі; для першої класи старшої основної школи; для першої класи середніх шкіл. 5-е вид. — К.; Відень; Львів, [1922]. — С. 328–329.

с. 361 ...Константин Іванович Острозький... вважався свого часу головним оборонцем своєї народності і віри... — про життя князя, політичну та військову діяльність Костянтина Острозького див.: *Ульяновський В.* Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К.І.Острозького // *Острозька давнина.* Дослідження і матеріали. — Львів, 1995. — Т. I. — С. 24–31.

Його син Василь Константин... не грав визначної політичної ролі... — про Василя-Костянтина Острозького див.: *Острозька академія.* Енциклопедичне видання. — Острог, 1997. — С. 129–130; *Chynczewska-Hennel T.* Ostrogski Konstanty Wasyl // *Polski Słownik Biograficzny.* — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1979. — Т. XXIV/3. — S. 489–495; *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608): wojewoda kijowski i marszałek Ziemi Wołyńskiej. — Toruń, 1997; *Eiusdem.* Dzieje rodu Ostrogskich. — Toruń, 2002.

...зробити з неї вищу школу на збір польських академії — про Острозьку академію див. дослідження львівського історика Ігоря Мицька: *Мицько І.* Острозька

слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). — К., 1990; *Його ж.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. — Львів, 1995. — Т. I. — С. 13–23.

Сини князя Константина відвернулися серцем від українських справ... — старший син Януш перейшов на католицизм ще в молодому віці 1579 р. і відповідно ставився неприхильно до батькових освітніх ініціатив, а Олександр залишився до самої смерті православним, однак помер у 1603 р., ще за життя батька.

...по смерті князя Константина підупала вся робота в Острозі — про останній період діяльності академії і вплив на неї єзуїтів див.: *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — С. 65–71.

А.Ф.

Київ — осередок культурного життя на Україні в XVII віці

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Київ — осередок культурного життя на Україні в XVII віці // *Крушельницький А.* Руська читанка для четвертої кляси середніх шкіл. — Львів, 1913. — С. 315–318. Передрук зі скороченнями і стилістичними змінами параграфу “Київ стає центром культурного українського життя” за виданням: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1911. — С. 282–287. Перевидання: *Крушельницький А.* Українська читанка для четвертої кляси середніх шкіл / Зладив І.Копач. — 2-е за згодою автора змінене вид. — Львів, 1923. — С. 234–237; *Крушельницький А.* Восьма читанка для восьмого року науки в єдиній школі; для четвертої кляси старшої основної школи; для четвертої кляси середніх шкіл. — 5-е вид. — К.; Відень; Львів, [1922]. — С. 382–384.

с. 362 ...Сагайдачний підтримував близькі зносини з церковними і ученими кругами київськими... — гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний у 1615 р. на чолі Війська Запорозького вступив до київського православного братства, показавши, на чим йому боці козаки в боротьбі між православними, з одного боку, та уніатами й католиками, з іншого. Вперше козацтво зайняло позицію у релігійному конфлікті 1610 р., коли переслідувало уніатів у Києві (*Глохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія у ранньомодерній Україні. — К., 2005. — С. 147)

...подбати про це, щоб ці становища були обсажені відповідними людьми — про справу відновлення православної ієрархії у Києві та за допомогою козаків див.: *Глохій С.* Наливайкова віра. — С. 150–165.

...подробить з його життя майже ніяких не знаємо — про Єлисея Плетенецького детальніше див.: *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). — К., 1990. — С. 106–107.

В документах чуємо, як він боронить монастирські маєтності від чужих рук... — за допомогою козаків Єлисей Плетенецький у 1615 р. повернув Києво-Печерському монастирю маєтки в Білорусі (*Глохій С.* Наливайкова віра. — С. 149).

с. 363 ...митрополит Іван Борецький (Бірецький, з Бірчі)... — Йов Борецький висвячений митрополитом у 1620 р. за підтримки київського братського середовища і козаків на чолі з П.Конашевичем-Сагайдачним, константинопольським патріархом Теофаном (*Глохій С.* Наливайкова віра. — С. 154.).

Захарія Копистянський, учений церковний історик, братанич перемського владики... — про Захарія Копистянського, племінника перемського єпископа Михайла Копистенського, див.: *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — С. 96–97.

Лаврентій Зизаній, бувший дідакал (учитель) Львівської школи, славний автор українського словаря... — Лаврентій Зизаній-Тустанівський у 1592 р. згаду-

ється як колишній львівський учитель. Автор “Граматики словенської” (1596), разом з братом Стефаном Зизанієм — “Азбуки” (1596). Про нього див.: *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — С. 90.

Беринда, що працював у Балабанів при друкарні і з нею разом, мабуть, перейшов туди около 1615 р. ... — про Памво Беринду див.: *Дзюба О. М.* Беринда Памво // Енциклопедія історії України. — Т. 1: А–В. — К., 2003. — С. 237.

...Гальшка Гулевичівна, багата кнївська шляхтянка, жінка мозирського маршала Стефана Лозки, записала свій ґрунт у Києві на Подолі... — 14 жовтня 1615 р. Г. Гулевичівна заповіла Києво-Печерському монастиреві свій двір на Подолі, з метою побудувати там приміщення для школи, монастиря та інших установ (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: козацькі часи — до року 1625. — К., 1995. — С. 412).

Борецький, колишній львівський дідакал, став її першим ректором... — Іван Борецький (після постригу в 1619 р. — Йов) у 1604 р. ректор Львівської братської школи, впродовж 1615–1618 рр. виконував функції ректора Київської братської школи (*Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — С. 83).

с. 364 ... “Часословець”, першу тодішню учену книгу... — це перший друк, який вийшов з Печерської друкарні в 1616 р. (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: козацькі часи — до року 1625. — К., 1995. — С. 407).

З віршів на похорон Сагайдачного, що читалися учениками її в 1622 р. ... — йдеться про панегірик авторства Касіяна Саковича на честь П. Конашевича-Сагайдачного “Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича-Сагайдачного гетмана войска Запорозкого”, видрукованих у 1622 р. й читаних учнями братської школи під час похорону гетьмана (*Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія / Видання друге, перероблене і доповнене. — К., 1981. — С. 31, 34).

...бачимо, що вчилися тут головни діти кнївських міщан, кнївських духовних, також і українських шляхтичів — М. Грушевський має на увазі студентів Київської братської школи, список яких відомий з 1622 р. (єдиний за час існування школи) в зв'язку з читанням ними панегірика К. Саковича. На думку Зої Хижняк, він не може дати “повного уявлення про соціальний склад студентів школи”, позаяк для читання панегірика свідомо підбирали дітей значніших шляхетських та міщанських родин, яких і зафіксовано в списку (*Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. — С. 38).

...більше книжок, ніж до того часу вийшло на цілій Україні — за час від 1617 до 1631 рр. з друкарні Києво-Печерського монастиря вийшло більше 30 друків, що значно перевищувало обсяг книжкової продукції до 1631 р. з усіх тогочасних друкарень на Україні (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — С. 407).

Заложено для неї свою фабрику паперу, свої робітні письма — Єлисей Плетинецький, архімандрит Печерського монастиря, заклав папірню у маєтках монастиря в Радомишлі (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — С. 408).

А. Ф.

Морські походи козаків

Публікується за виданнями: *Грушевський М.* Морські походи козаків // *Крушельницький А.* Руска читанка для другої класи середніх шкіл. — Львів, 1912. — С. 270–276. Передрук зі стилістичними змінами частини параграфа “Морські походи” за виданням: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1911. — С. 270–276. Перевидання: *Крушельницький А.* Українська читанка для другої класи середніх шкіл / Зладив І. Копач. — 2-е змінене вид. — Львів, 1920. — С. 217–223; *Крушельницький А.* Шоста читанка для шостого року науки в єдиній школі; для другої класи старшої основної школи; для другої класи середніх шкіл. — 5-е вид. — К.; Відень; Львів, [1922]. —

С. 339–341; також під назвою “Козацькі морські походи” у виданні: *Крушельницький А., Копач І.* Друга читанка для середніх шкіл. — 4-е змінене вид. — Львів, 1926. — С. 74–77; *Крушельницький А.* На провесні життя. — Т. 2: Українська читанка для другої класи середніх шкіл. — Львів, 1929. — С. 90–93.

с. 365 ...1613 р. козаки два рази ходили на море і починили великі шкоди в турецьких землях — про морські походи козаків до кримського узбережжя 1613 р. та розгром турецького флоту в порту Очакова див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VII: козацькі часи — до року 1625. — К., 1995. — С. 344–345.

На весну (1614) вибралися знову на море... — весняний похід козаків 1614 р. не вдався через бурю, частина чайок потоплена, а решту захопили турки (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — С. 346).

На другий рік (1615) козаки вибралися ще більшим походом на 80 чайках, не більше не менше, як на сам Царгород... — про похід див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — С. 352–353.

с. 366 ...турецька ескадра під проводом генуезького адмірала Цікалі-баші... — про морський похід 1616 р. див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — С. 356–357.

А.Ф.

Про батька козацького Богдана Хмельницького

Публікується за виданнями: *Грушевський М.* Про батька козацького Богдана Хмельницького. — К., 1909 (= Популярна бібліотека “Лан”. — № 4). — 96 с.; К., 1909. — 96 с. Передруки: Свобода. — Джерсі-Сіті, 1919. — Ч. 90, 93, 96 і далі; Нью-Йорк, 1967 (фототипічне видання); Тернопіль вечірній. — Тернопіль, 1991. — 25 березня. — С. 7–8; 1 квітня. — С. 7–8; 8 квітня. — С. 7–8; 15 квітня. — С. 7–8; 22 квітня. — С. 7–8; 29 квітня. — С. 7–8; 6 травня. — С. 7–8; 13 травня. — С. 7–8; 20 травня. — С. 7–8; 27 травня. — С. 7–8; 3 червня. — С. 7–8; 10 червня. — С. 7–8 (передрук за виданням 1919 р.); Дніпропетровськ, 1993. — 54 с. (передрук за виданням 1909 р.).

с. 367 *Хто був у Києві і йшов від Софійського собору до Михайлівського Золотоверхого монастиря, той бачив цього козака на коні, на високій кам'яній скелі* — йдеться про пам'ятник Богдану Хмельницькому, встановлений у Києві 1888 р. (скульптор Михайло Микешин). Постамент у вигляді скелі та огорожу у вигляді ліхтарів спроектував і втілював у життя архітектор Володимир Ніколаєв. Спочатку задум пам'ятника та постаменту був іншим: кінь Богдана Хмельницького скидав польського шляхтича, єврея-орендатора та єзуїта зі скелі, перед якою “малорос”, “червонорос”, білорус та “великорос” слухали пісню сліпого кобзаря. Але в результаті подальшої дискусії антипольські та антисемітські елементи були усунуті з пам'ятника.

Гей військо — / Як море червоне / Перед бунчуками, бувало, горить. / А ясновельможний на воронім коні / Бланше булавою — море закипить; / Закипить — і розлилося, / Степами, ярами; / Лихо має перед ними!.. — цитата з поеми Тараса Шевченка “Гайдамаки”. Опубл. у виданні: *Шевченко Т.* Зібрання творів: У 6 т. — К., 2003. — Т. 1: Поезія 1837–1847. — С. 469 (розділ “Свято в Чигирині”).

с. 368 *Буде тобі, козаченьку, три доріженьки вкупі — / Одна — в Рим, друга — в Польщу, третя в Запорожжя* — змінена цитата з української історичної пісні “Ой там, у степу, при дорозі”. Оригінальне звучання тексту пісні таке:

“Буде тобі, козаченьку, / Аж три доріженьки вкупі — / Їдна в Рим, друга в Крим, / А третя в Запорожжє” (див.: *Чубинський П.П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования. — СПб, 1874. — Т. 5. — С. 946; *Франко І.* Козак Плахта. Українська народна пісня, друкована в польській брошурі з р. 1625 // *Франко І.* Твори в 50-ти томах. — К., 1976. — Т. 43. — С. 274).

Він з молодості служив на дворі можливого польського пана воеводи Даниловича... — Ян Данилович (1570–1628) — руський воевода, белзький, корсунський та чигиринський староста; на службі в нього як осадчий, а потім як чигиринський підстароста перебував батько Богдана Михайло, осаджував нові поселення, в тому числі й Суботів, що став родовим гніздом Хмельницьких. В іншому місці М.Грушевський, оповідаючи біографію Богдана Хмельницького перед 1648 р., не згадує про його службу в польського магната (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. 2. — С. 153–155). Сучасні дослідники, біографи Хмельницького не вказують на факт його служби при дворі Яна Даниловича, див.: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 52–53.

Тоді Чигиринщина була на краю хрещеного світу. Далі, де тепер Херсонщина, то вже були дикі ялові степи — територія навколо Чигирина почала активно заселятися, осаджуватися новими поселеннями тільки наприкінці XVI—на початку XVII ст. Сам Чигирин згадується як поселення у 1512 р., а його локація за магдебурзьким правом як міста сталася тільки в 1592 р. (Архив Юго-Западной России. — К., 1869. — Ч. 5. — Т. I: Акты о городах (1432–1798). — С. 82–89).

с. 369 А іншим разом Богдан і сам значного татарського пана (“мурзу” потатарськи) приловив, придбавши з козаками. Привів до себе на хутір і держав догвєньку; держав під вартою кріпкою, але по-приятельськи, і розсталися потім по-приятельськи — М.Грушевський використовує народні оповіді, які не знаходять підтвердження в історичних джерелах. Проте в історичній літературі висловлюються здогадки про те, що Хмельницький зміг легко отримати допомогу з боку кримських татар у зв'язку з налагодженими попередніми зв'язками з перекопським беєм Тугай-беєм. На думку Омеляна Пріцака, Тугай-бей познайомився з Богданом Хмельницьким під час його перебування у кримському полоні (1620–1622), що згодом відіграло важливу роль в укладанні та реалізації українсько-кримського союзу 1648 р. проти Польщі (*Prtsak O.* Das erste türkisch-ukrainische Bündniss: 1648 // *Orients.* — Leyden, 1953. — Vol. 6. — P. 266–298.). Також у літературі існує думка про те, що Тугай-бей познайомився з Хмельницьким, коли той їздив до Перекопу на переговори про викуп когось із родичів Тугай-бея, що попав у полон під час нещасливої для татар битви під Охматовом у 1644 р., коли татарське військо, очолюване Тугай-беєм, було розгромлене поляками на чолі з коронним гетьманом Станіславом Конецьпольським (*Стороженко І.С.* Тугай-бей — побратим Богдана // *Козацтво.* — К., 1993. — № 1. — С. 3–14).

с. 370 Як од Кумейщини до Хмельниччини / У землі королівській добра не було — неточна цитата з народної думи про єврейські утиски та погроми; в оригінальному тексті, записаному в XIX ст. від кобзарів, було:

“Як од Кумейщини да до Хмельниччини, / Як од Хмельниччини да до Брянщини, / Як од Брянщини да до сего дня, / Як у землі кралевській да не було добра” (див.: *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. — СПб, 1856. — Т. 1. — С. 56; *Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова.* — К., 1875. — Т. 2. — С. 20).

с. 373 ...І келепом по ребрах торкає: “Ех ляхи ви, ляхи, мостивії пани! / Хотя ви од нас ключі поодбирали і стали над нашими домами господарями — / Хотя б ви на нашу кумпанію не находжали... — цитата з думи “Білоцерківський мир і нове повстання”. Опубл. у виданні: *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. — СПб, 1856. — Т. 1. — С. 51; див. також: Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П.Павлій, М.Родіна, М.Стельмах. — К., 1955. — С. 118.

с. 374 ...Кума мого Хмельницького живцем узяв, / Ляхам, мостивим панам, до рук подав... — цитата з “Думи про Хмельницького та Барабаша”. Опубл. у виданні: *Цертелев Н.* Опыт собрания старинных малороссийских песней. — СПб, 1819. —

С. 41; див. також: Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П.Павлій, М.Родіна, М.Стельмах. — К., 1955. — С. 96.

с. 375 *...До города Черкаського, до пані Барабашевої прибувати, / Королевські листи до рук добре приймати*”... — цитата з “Думи про Хмельницького та Барабаша”. Оpubл. у виданні: *Цертелев Н.* Опыт собрания старинных малороссийских песней. — СПб, 1819. — С. 41; див. також: Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П.Павлій, М.Родіна, М.Стельмах. — К., 1955. — С. 96.

с. 376 *Тепер послав він до Криму своїх людей до батька того бранця, мурзи татарського, щоб приїхав до нього, а він йому сина видасть без викупу і без обміну; казав своїм людям перед тим батьком присягнути, що Хмельницький нічого злого йому не вчинить або й закладнів лишити для безпеки* — див. коментар до с. 369.

с. 377 *Було це скоро по Водохрещах року 1648* — тобто після 6 січня за старим стилем.

...Гей у лузі червона кална похилилася, / Чогось наша слава Україна засмутилася. / А ми тую червону калну та підніmemo, / А ми ж свою славу Україну розвеселимо! — цитата з української народної пісні “Розлилися круті бережечки”. Оpubл. у виданні: Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П.Павлій, М.Родіна, М.Стельмах. — К., 1955. — С. 48. У часи Першої світової війни в переробленому вигляді чотири останні рядки використали як основу для нової відомої пісні, що стала гімном Українських січових стрільців, символом майбутнього національного відродження, див.: *Черепанин М.* Музична культура Галичини: друга половина ХІХ—перша половина ХХ ст. — К., 1997. — С. 323.

с. 380 *...Ляхів, мостивих панів, у пень рубали, / Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали, / Віри своєї християнської у поругу на вічні часи не подали*”, — оповідає стара дума — цитата з “Думи про Хмельницького та Барабаша”. Оpubл. у виданні: *Цертелев Н.* Опыт собрания старинных малороссийских песней. — СПб, 1819. — С. 41; див. також: Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П.Павлій, М.Родіна, М.Стельмах. — К., 1955. — С. 96.

с. 382 *...І жинької соломахи з тузлуком уживати! / Хіба велю тебе кримському хану дати, / Щоб навчав тебе кримські нагаї сирій кобилини жувати!..*” — цитата з української народної думи “Перемога Корсунська”. Оpubл. у виданні: Українські народні думи. Тексти / Упор. В.М.Гацук. — К., 1972. — С. 278.

Ой, той то Хмельницький, що ляхів рубає. / Чи не той то хміль, що у пнві кисне! / Ой, той то Хмельницький, що ляшеньків тисне — цитата з “Думи про Хмельницького та Барабаша”. Оpubл. у виданні: *Цертелев Н.* Опыт собрания старинных малороссийских песней. — СПб, 1819. — С. 43; див. також: Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П.Павлій, М.Родіна, М.Стельмах. — К., 1955. — С. 92.

с. 384 *...Ні в кишеню сховати, / Але ж доведеться Хмельницького козакам на срач, на балаки покидати!*” — цитата з української народної думи “Втеча шляхти з України”. Оpubл. у виданні: Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — К., 1875. — Т. II. — С. 48; див. також: *Нудьга Г.* Думи. Поетичний епос України. — К., 1969. — С. 224.

с. 385 *Архидиякон Павло з Сирії, що переїздив через Україну за Хмельницького, дивувався, як розвинулося й покращало українське життя за той час, як Україна позбулася поляків* — йдеться про Павла Алепського (Халебського) — сирійця, автора записок про подорож на схід Європи в 1653–1656 рр., здійснену ним разом із батьком, антиохійським патріархом Макарієм, див.: *Антонович В.Б.* Описание архидияконом Павлом Алепским путешествия антиохийского патриарха Макария в Россию в 1653 г. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1899. — Т. 13. —

Отд. 1. — С. 161–163; Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. Г. Муркос. — М., 1896–1900. — Т. 1–5; *Kowalska M.* Ukraina w połowie XVII wieku w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo. — Warszawa, 1986; *Халебський П.* З подорожніх записок / Пер. Я. Полотнюк // Київська старовина. — К., 1995. — № 4. — С. 45–52.

Та не буде лучче, ой не буде краще, / Як у нас на Вкраїні, / Та немає жнда, та немає ляха, / Немає унії — цитата з української народної пісні “Та не буде лучче, та не буде краще, як у нас на Вкраїні”. Опубл. у виданні: Українська народна творчість: історичні пісні / Упор. І. П. Березовський, М. С. Родіна, В. І. Хоменко. — К., 1961. — С. 195.

с. 386 ...По Костянуу моглиу. / Як не схотіля, збунтувалн / Та й утеряли Вкраїну — цитата з української народної пісні “Гей, не дивуйте, добрії люди”. Опубл. у виданні: Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П. Павлій, М. Родіна, М. Стельмах. — К., 1955. — С. 584.

с. 389 Тоді не оден козак за Хмельницького Бога проснв, / Що не оден панський жупан зноснв — цитата з думи про єврейські утиски та погроми. Опубл. у виданні: Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — К., 1875. — Т. II. — С. 20, див. також: *Франко І.* Студії над українськими народними піснями. Хмельниччина (думи, пісні та вірші) // *Франко І.* Твори в 50-ти томах. — К., 1976. — Т. 43. — С. 184.

с. 390 Вважали то чудом, що Хмельницький приступом міста не здобув; казали, що то святий Ян з Дуклі оборонив місто од козаків і татар, і на другий рік міщани поставили на честь того чуда пам'ятку: стовп з статуєю св. Яна, що й тепер стоїть — Ян з Дуклі (1414–1484) — монах-францисканець, у 60 років перейшов до новоутвореного ордену бернардинців, проповідник, перебував у католицьких монастирях в Кросно, Львові; після смерті похований у львівському монастирі бернардинців св. Андрія. У 1733 р. був оголошений благословенним, після довгого беатифікаційного процесу був канонізований у 1997 р. З його іменем пов'язана легенда, ніби він причинився до збереження Львова під час облоги 1648 р. (див.: *Kubala L.* Obłezienie Lwowa w r. 1648 // *Przewodnik Naukowy i Literacki.* — Lwów, 1877. — R. V. — S. 577–602). Після Другої світової війни статуя св. Яна з Дуклі була знята з п'єдесталу перед бернардинським монастирем.

Нарешті перед Пилипівським пуццненням... — перед днем св. Пилипа 17 (27) листопада, коли християни їдять скоромну їжу перед різдвяним постом, що тривав з 18 (28) листопада по 25 грудня (6 січня).

с. 391 ...Учини ж, Боже, усім нам гоже, абн булавою / Військо було славне, всьому світу явне за його головою. / (Старнина вірша на честь Хмельницького) — цитата з “Пісні про Миколая Потоцького і козацькі перемоги”. Опубл. у виданні: Українська література XVII ст. Синкретична писемність, поезія, драматургія, белетристика / Упор. В. Кречотень. — К., 1987. — С. 279.

с. 394 Нуте, козакн, у скоки, / Заберемося під боки, / Заженім ляшка, вражого сына, / Аж за той Дунай глубокий! — М. Грушевський взяв ці слова з “Пісні про Перебийноса”. Опубл. у виданні: Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — К., 1875. — Т. II. — С. 39, 41. В іншому місці він вважав, що під іменем “Перебийноса” введено відомого козацького провідника Максима Кривоноса (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. 3. — С. 45).

с. 397 Бодай тебе, Хмельниченьку, перва куля не минула, / Що велів Орді братн дівкн й молодци! — цитата з думи про Хмельницького, див.: Исторические

песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — К., 1875. — Т. II. — С. 116. Ці слова Грушевський широко використовував у своїх працях (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. — С. 224). Втім, мотив цієї думи міг стосуватися Юрка Хмельниченка, який, за словами Пантелеймона Куліша, “поїде буде до Турка да й продасть один, другий город або село”. Однак Грушевський відносив забирання ясиру татарами на Волині до часу укладання Зборівської угоди (Там само).

с. 399 *...В той час була честь, слава, військовая справа! / Сама себе на сміх не давала, / Неприятеля під ноги топтала* — цитата з української народної думи “Похід у Молдавію”. Оpubл. у виданні: *Цертелев Н.* Опыт собрания старинных малороссийских песней. — СПб, 1819. — С. 41. Ці слова з думи спопуляризував Пантелеймон Куліш у романі “Чорна Рада”, вклавши її у прозовій формі в уста головного героя Кирила Тура (див.: *Куліш П.* Твори в двох томах. — К., 1989. — Т. 2. — С. 61).

...Круг містечка Берестечка на чотири милі / Мене славні запорожці трупом своїм вкрили — цитата з поезії Тараса Шевченка “Ой чого ти почорніло”. Оpubл. у виданні: *Шевченко Т.* Ой чого ти почорніло // Зібрання творів: У 6 т. — К., 2003. — Т. 2: Поезія 1847–1861. — С. 143.

с. 402 *...Та не велів великої стації вмишляти. / То ще ж то ляхи, мостивії пани, / по козаках і по мужиках поставали / Та великую стацію вмишляли...* — цитата з української народної пісні “Білоцерківський мир і нове повстання”. Оpubл. у виданні: *Куліш П.* Записки о Южной Руси. — СПб, 1856. — Т. 1. — С. 51; див. також: Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П.Павлій, М.Родіна, М.Стецьмах. — К., 1955. — С. 118.

...Як дасть Бог, що прийде весна-красна — / Буде наша вся голота рясна!.. — цитата з української народної пісні “Білоцерківський мир і нове повстання”. Оpubл. у виданні: *Куліш П.* Записки о Южной Руси. — СПб, 1856. — Т. 1. — С. 51; див. також: Українські народні думи та історичні пісні / Упор. П.Павлій, М.Родіна, М.Стецьмах. — К., 1955. — С. 118.

с. 403 *Стоїть в селі Суботіві на горі високій / Домовина України, широка, глибока. / Ото церква Богданова: там-то він молився, / Щоб москаль добром і лихом з козаком ділвся...* — цитата з поеми Кобзаря “Великий лях”, див.: *Шевченко Т.* Великий лях (містерія) // Зібрання творів: У 6 т. — К., 2003. — Т. 1: Поезія 1837–1847. — С. 327).

с. 407 *Ой біда чайці, чайці-небозі, / Що вивела діток при битій дорозі...* — цитата з української народної пісні “Ой біда чайці, чайці-небозі”, яку приписують за анонімним автором “Історії русів” перу гетьмана Івана Мазепи, див.: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба // Записки НТШ. — Нью Йорк; Париж; Торонто, 1960. — С. 157.

с. 412 *Зажурилася Хмельницького сідая голова, / Що при йому ні сотників, ні полковників нема: / Час приходить умирати. / Нікому поради дати...* — цитата з “Думи про смерть Богдана Хмельницького”. М.Грушевський у “Історії України-Руси” (К., 1997. — Т. IX. — Кн. 2. — С. 1370–1373) подав цю думу повністю у двох редакціях, записаних М.Цертелевим та А.Метлинським (див.: *Цертелев Н.* Опыт собрания старинных малороссийских песней. — СПб., 1819. — С. 44–47; *Метлинский А.* Народные южнорусские песни. — К., 1854). Він вважав її важливим джерелом про смерть Хмельницького та мотиви обрання його сина Юрія на гетьманство. М.Грушевський висловив здогад, що ця дума могла бути “офіційною інформаційною п’єсою, реляцією, пуценою в маси для відповідного її освідомлення” (Там само. — С. 1373).

с. 415 *...Оттоді-то козакки добре дбали: бунчук, булаву покладали, / Юрася Хмельниченка на гетьманство настановляли; / Тоді із ріжних пищаль погримали,*

Хмельниченка гетьманом поздоровляли — цитата з “Думи про смерть Богдана Хмельницького”, перше видання: *Цертелев Н.* Опыт собрания старинных малороссийских песней. — СПб., 1819. — С. 44. Див. також: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. IX. — Кн. 2. — С. 1373.

с. 416 *То не чорні хмари ясне сонце заступали, / Не буйнії вітри в темнім лузі бушували, / Козаки Хмельницького ховали, / Батька свого оплакали* — цитата з варіанта “Думи про смерть Богдана Хмельницького”, див. перше видання: *Цертелев Н.* Опыт собрания старинных малороссийских песней. — СПб, 1819. — С. 44. Грушевський подає аналіз цього фрагмента пісні, вважаючи його витвором сучасника епохи романтизму на початку XIX ст. “Але як справедливо було одмічено (*Грушевська К.* Передмова // Українські народні думи. — С. 101), якраз не автентичні, народні твори, а складені в духу романтичного відродження підробки під народню поезію знаходили найвищу оцінку в літературі, і процитована строфа таки більше підходить під ходячу романтику другого десятиліття XIX віку, ніж під справжній думовий стиль” (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. IX. — Кн. 2. — С. 1474).

с. 417 *Його слава козацька, молодецька не вмере, не поляже, / Та буде вона славна поміж друзями-молодцями / Одинні й довіку!* — цитата з “Думи про смерть Богдана Хмельницького”. Опубл. у виданні: Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — К., 1875. — Т. II. — С. 29.

М.К.

ЗМІСТ

	с. тексту	с. ком.
<i>М.КАПРАЛЬ, А.ФЕЛОНЮК.</i> “Коли гармати говорили, муза Кліо не мовчала”: Наукова та науково-популярна спадщина М.Грушевського (1917–1923)	V	
Розділ I. НАУКОВІ РОЗВІДКИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ	1	418
Від редакції [часопису “Україна”, 1917, кн. 1–2]	3	418
Велика, Мала і Біла Русь	5	419
Сполучення України з Московщиною в новішій літературі. Критичні замітки	17	422
Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти	35	430
З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти	86	435
Розділ II. НЕКРОЛОГИ	199	462
Пам’яті Федора Вовка. † 29 червня 1918 р.	201	462
Розділ III. НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ПРАЦІ	207	476
Занепад українського життя в XV і XVI в.	209	476
Острозька академія	214	476
Як козаки лагодяться в морський похід	224	481
Молоді літа Хмельницького	227	482
Перемога Хмельницького коло Жовтих Вод і Корсуня	229	482
Початки відродження в Західній Україні	233	483
Галицьке відродження і 1848 р.	236	485
Українські стародруки	239	486
Додаток I: НАУКОВІ РОЗВІДКИ ТА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА (1912–1916)	243	491
Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і линчаївці	244	491
Від редакції [часопису “Україна”, 1914, кн. 1]	248	493
Омельковичі	250	495
Дашкович Остафій	251	497
Дорошенко Михайло	252	500
Гуня Дмитро	253	502
Острянин Яцько	254	503
Гадяцька унія	256	503
Дорошенко Петро	259	508
Полуботок Павло	263	514
Козацтво на Україні	266	519
Україна. Історія	274	521

Додаток II: НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ НАРИСИ (1908–1923)	335	527
Вѣра и релігійнѣ обряды наших предкѣв	336	527
Пѣдкарпатска Русь в давнинѣ	338	527
Грецькі колонії на Україні	340	528
Про наш край і народ	343	528
Найдавнїша культура українсько-руських племен	346	528
“Ясне сонечко”	352	530
Володимир і Ярослав. Християнство на Україні	354	531
Ярослав Мудрий	357	532
Татарський погром України	358	532
Острог — осередок освіти на Україні	361	533
Київ — осередок культурного життя на Україні в XVII віці	362	534
Морські походи козаків	365	535
Про батька козацького Богдана Хмельницького	367	536
КОМЕНТАРІ	418	
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	542	
ПОКАЖЧИК	547	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 9

Серія “Історичні студії та розвідки (1917–1923)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректори *Б.Павлів, О.Тростянчин*

Формат 70x100^{1/16}. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Наклад 5000 прим.
Вид. № 34. Зам. 274-9.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 2980 від 19.09.2007 р.
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 1110 від 02.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 9: Серія “Історичні студії та розвідки (1917–1923)”. — 2009. —
592 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-628-8 (т. 9).

Дев’ятий том зібрання праць М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки” й охоплює період 1917–1923 рр., а також містить додатки за роки 1908–1916. У томі вміщені історичні статті, огляди, науково-популярні праці вченого.

Видання розраховане для істориків, етнографів, філологів та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-628-8 (т. 9)